

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૮૭૯ • વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ડાહ્યા લક્ષ્મી

વિષય દ - ૨

શ્રી નવલ
કમળા લક્ષ્મી નાટક.

ગદ્ય પદ્યાત્મક ત્રિઅંકી.

રચીને પ્રસિદ્ધ કરનાર,
કવિ મહાસુખરામ નરભેરામ.
અમદાવાદ.

વસંતતિલકા છંદ.

જાણે સુવાસ કુલની નવ છોડ આપે,
આનંદ થાય અલિને, રસ રાગ જાપે;
હીરા તણી જ્યમ પ્રભા, પરને પ્રકાશી,
કાળ્યે તણી ખુબિ લહે, કવિતા વિલાસી.

આ નાટક ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આકટ પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવી તેના સર્વ હક
સ્વાધીન રાખ્યા છે; માટે ગ્રંથ કર્તાની પરવાનગી સિવાય આ
નાટક અગર તેનો કોઇ પણ ભાગ કોઇએ છાપવું
છપાવવું, અને બજાવવું, તથા
બજાવરાવવું નહી.

આવૃત્તિ ૧ લી. પ્રત ૫૦૦.

અમદાવાદ.

શ્રી “જગદીશ્વર” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં છાપ્યું.

સંવત ૧૯૬૩

સને ૧૯૦૭

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

૧૮૭૯

૨૮૨

અર્પણપત્રિકા.

વિધાપીઠ
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ

સ્વર્ગસ્થ શેઠ. શ્રી મોતીલાલ અમૃતલાલ ગાંધીને
તેમના નામ સ્મરણાર્થે આ ગ્રંથ અર્પણ કરૂં છું.

હરિગીત છંદ.

- કુળ દિપક શ્રી દલિયંદના, નર અમળ અમૃતલાલજી,
સુત સુર તેના સુખદ સુમતિવંત મોતીલાલજી;
સદ્ગુરુશય શોભિત શહેર અમદાવાદમાં સુપ્રસિદ્ધ છે,
અતિ જ્ઞાન લાવકિ લોકમાં નિજ સદનમાં નવ નિધ્ય છે. ૧.
- ગુણવંત ગાંધી અટકથી અણુમણુ નહીં કે આદમી,
વિખ્યાત વ્યાપારી વડા વિસ્તારી ઉત્તમ ઉદ્યમી;
કણુખી કુશિન લેહરા પ્રમુખ કણુપીઠના જે સુખપ્રદા,
ઉમદા સ્વભાવ સુ ભાવ આલણુ સંત ઉપર સર્વદા. ૨.
- સન્માન દે વિદ્વાનને ગુણુ જાણુ દાની યથા વિધિ,
નિર્માન નમ્ર સ્વભાવ નિર્ભય નીર ગંભીર ગુણુ નિધિ;
જસથી દિપાવી જીંદગી કિરતી રહ્યા રાહે વહી,
પ્રેમી પ્રમાણિક પરગણુ અન્યાય ઉર રૂચે નહીં. ૩.
- પાંચે પદાર્થો પ્રાપ્ત કરી ધનીના સકળ ધર્મોધરી,
ઝોગણુ પચાસ તણી વયે પરલોક ચાલ્યા પરવરી;
સત ઝોગણી ઉપર અઠાવન સાલ કરી શોકે ભરી,
ભણુ સ્વરૂપ માંહી સ્વરૂપ આ ભવ ભયક ભૂમી પરહરી. ૪.
- સુત રતન તેના શોભિતા પિતૃ ભક્ત શ્રી હરિલાલ છે,
દેવા અવેળ ભારનો આતૂર ઉર રસાળ છે;
સદ્બોધ સિદ્ધિ ગ્રંથમાં નિજ તાત નામ સદા રહે,
કવિને કુમક આપી નિરંતર ચિતવિશે હિત એ ચહે. ૫.
- ધન્ય અનુકુળ અવસરે પદ યોગ્ય પરખી પાધર,
મરહુમ મોતીલાલને આ ગ્રંથ હું અર્પણ કરૂં;
ધન્ય પુત્ર તેહ ધિમંત ધન્ય અધિક રૂડા કામની,
દીપો અચળ મુજ સાથ આશિષ ઝેજ મહાસુખરામની. ૬.

કવિ મહાસુખરામ નરભેરામ.

આભારપત્રિકા.

મહેરબાન ડાક્ટર સાહેબ જીવરાજ ઘેલાભાઈ ડાસી
એલ. એમ. એન્ડ એસ. માજી હેલ્થ ઓફીસર અમદાવાદ
મ્યુનિસિપાલિટી.

આપે મને અર્પ અને ઉરુક્ત જેવાં મહારોગથી બચાવી આ ગ્રંથ
રચવાને શક્તિવાન કર્યો છે; એટલુંજ નહીં પણ મહારી સુખાકા-
રીને માટે નિરંતર કાળજી રાખી સર્વ રીતે મહારૂં તથા મહારા
કુટુંબનું કલ્યાણ ધ્યેયે છે, એનો ઉપકાર વાળી શકાય તેમ નથી,
પરંતુ એ આભાર આ પુસ્તકમાં દર્શાવી સંતોષ માનું છું !!

દોહરા.

- જીવન આપી જીવને, જીવવા રચે મુલાજ;
જીવન વિજીના જીવનો, જીવ વડો જીવરાજ. ૧.
દવા આપિને લે દવા, દિનની જાણે દાઝ;
જશકરમી જગમાં જીવો, જીવ રક્ષક જીવરાજ. ૨.

મનહર છંદ.

મેઘ્યર સ્વરાજ તણા રૂડા રાજનગરમાં,
ડાક્ટર દેવાંશી દવા સાગર શ્રીકાર છે;
ગંભીર ગુણગુ જ્ઞાનવાન નિરમાની નર,
અટકળે અવતાર અમીનીકુમાર છે.
શ્રિમંત ધિમંત સત્યવાદીને સુશીલ દીક્ષ,
પ્રતિમા પરોપકારી ભારતી ભંડાર છે;
નિર્મળ સંભારી નામ રીઝે મહાસુખરામ,
આપો દિર્ઘ આયુષ્ય શ્રી જગત કર્તાર છે.

લી. આભારી,

મહાસુખરામ નરસેરામ કવિ.

મિત્રમાળા.

મનહર છંદ.

રાખ્યા રેવાશંકરને મેર રૂપી મનમાંહી,
દેવે જગજીવનના સુપુત્ર રસાળ છે;
સુર્ય મણી દામોદરદાસ સાચા રત્નેહી શુદ્ધ,
ચંદ્ર મણી ચળકતા શ્રી કેશવલાલ છે.
ચિન્તામણી મા'શંકરસુત શ્રી યુલાખીદાસ,
પારસમણી તો જગનાથજીજસાળ છે;
કૌસ્તુભમણી યુલાખીરામ નારણજી શુક્લ,
દિવ્યમણી દેવશંકરના નાનાલાલ છે.

દોહરા.

તાપીશંકર તન મણી મન મણી ગણપતરામ,
ગુણ મણી ગોરધનદાસ છે દલસુખ દલમણીધામ;
પુરૂષોત્તમ મણિ પ્રેમનો મોહ મણી મ્હોલાલ,
મગન મહાસુખ હરિ રટે અચળ રાખ્ય એ માળ.

પ્રસ્તાવના.

આ સંસાર રૂપી રંગભૂમી ઉપર વિવિધ પ્રકારનાં અનેક નાટકો જાને છે, પરંતુ માયાના આટણને લીધે તે સ્વતઃદ્રષ્ટી ગોચર થતાં નથી. તેને સાવેચ દ્રષ્ટી ગોચર કરાવવાનું સાધન નાટકના અંથો છે, એવું મન યુદ્ધિથી સિદ્ધ થએ આપણા મહાન વિદ્વાનોએ અનેક નાટકો સંસ્કૃતમાં રચી પ્રચલીત કર્યાં છે. સંસ્કૃત ભાષા સર્વ ભાષાની માતા છે, અને તે સર્વ માન્ય છે, છતાં આધુનિક સમયમાં વપરાશમાં આવતી નથી. જુદા જુદા પ્રાંતોમાં દેશ ભાષા જુદી જુદી હોવાથી તેવાં પ્રસંગો અને ચિતા કર્ષક ચરિત્રો દેખાડવાને પ્રત્યેક ભાષાના વિદ્વાનોએ સ્વદેશની ભાષામાં નાટકના અંથો રચ્યા છે; ને અત્યારે તેનો વિશેષ પ્રસાર થવા લાગ્યો છે; પરંતુ ગુજરાતી ભાષામાં તો તેનું માન મહાકવિ પ્રેમાનંદને અને તે પછી રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામને ઘટે છે. ગુજરાતી બંધુઓમાં નાટકના અંથો વાંચવાનો શોખ વૃદ્ધિ પમાડનાર તેમ અન્ય વિદ્વાનોને ચીત્રો બતાવનાર એજ મહાત્માઓ છે. ભાષા સરલ અને વસ્તુ સંકલ્પના યોગ્ય રીતે ગુંથાઈ હોય તો તેની અસર જન મંડળ ઉપર સત્વર થાય છે; તો પણ જન સમાજની રૂચર નાટકશાળામાં જે ભાવ બજાવવામાં આવે તેની બરાબર આવતી નથી એ સર્વ માન્ય છે.

સારી છાપ પાડવાને વાર લાગે છે પણ માહી અસર થતાં વિલંબ લાગતો નથી. જોકે નિતી-રીતી, સદાચર્યું અને સંસાર સુધારણાનો પવિત્ર હેતુ નાટકના અંથમાં અંથકારે રાખેલો હોય, છો, તોપણ તેની ગુંથણીમાં જરા પણ ભુલ થઈ હોય છે, તે ભુલ તેના મૂળ હેતુની વિરુદ્ધતા દેખાવ દર્શાવી દેછે; અને પ્રેક્ષકો તેના વચગાળાના વહનમાં તણાઈ જાય છે; માટે અંથકારને બહુજ સંભાળ રાખવી પડે છે.

કેટલીક વખતે અંથકારની ઇચ્છા ગમે તેવી હોય તો પણ તેના અંથને બજાવનારાની ઇચ્છાને આધિન થવું પડે છે. નાટક કંપનીઓ પોતાનો ખેત હસાવા અને અગ્નિઓને રીઝાવાની ખાતર શૃંગારાદિ બિભત્સ અને અનિતીની અભિરૂચી ઉત્પન્ન કરનારા ટોળ વધરાવા માગે છે તેથી ધણા અંથકારો પોતાની ક્રમની બહાર જાય છે, અને જાતી પ્રેક્ષકોને કંટાળા.

અપાતો કરી મુકે છે, એ દુષણ રૂપ છે; અને તેથી લાભને બદલે જન સમૂહમાં હાની થાય છે.

અંધકારોને માથે જન સમૂહની નિતી રીતી અને સદાયરણુ વડે સંસાર સુધારાની વૃદ્ધિ કરવાને માટે જેટલી ફરજ રહેતી છે તેથી વિશેષ ફરજ નાટક કંપનીઓને થિર છે, માટે તેમણે નાટકો પસંદ કરવામાં બહુજ કાળજી રાખવી ધટે છે.

નાટકોનો મૂળ પ્રસાર બગડવાથી બચાઈ નામ પડ્યું હતું. એણે દેશના મોટા ભાગને બોધ આપવાને બદલે વૈષ્ણવી વાણીથી કંટાળો આપ્યો હતો; તેથી હાલ સુદ મનુષ્યો તેને જોવાને ઇચ્છતા નથી. અભારે તે બવાબ બોંધ બરાબર થઈ જવા પામી છે; અને તેનો ધધો કરનાર બગા-ખાતા બેઠા છે એવી દશા નાટક કંપનીઓની ન થાય એવા ઇલાજો તેના નેતાઓએ અત્યારથી લેવા એજ શ્રેયસ્કર છે.

આ કમળા લક્ષ્મી નાટક લખવાનો ઉદ્દેશ પણ જન સમૂહમાં નિ-તી, રીતી, સદાયર્ણુ અને મનુષ્ય ધર્મ સમજતા કરવાનો છે. તેનો મૂળ-અંથ સતિ ચાંદાયની માંદાયની ” નામે એ પદ્યમાંજ બહાર પાડ્યો હતો. તેની આવૃત્તિ બહાર પડતાજ ઉપડી ગઇ એટલુંજ નહીં પણ તેની કદર નામકાર શ્રીમંત સરકાર શયાજીરાવ મહા-રાજ જેવા વિદ્વાન નૃપતિએ કરી છે. ગાયકવાડી કેળવણી ખાતામાં તે અંથ ઇનામ તથા લાયબેરી માટે મંજૂર થયો છે. ગુજરાતના ગુચ્છ વિ-દ્વાનોએ અને સારા સારા પત્રકારોએ તેને માટે પોતાના સારા અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે; તેથી હું મહારા શ્રમ સદ્ગળ થયો માનું છું. એજ “ ચાંદા-યની માંદાયની ” અંથનું કાંઈક રૂપાંતર કરી મારા પુત્ર રણજોડલાલે નાટક રૂપે ઐદીવ્ય હિતેચ્છુ ચોપાનીયામાં આપવા માંડ્યું, તે ઉપરથી મહારા ધણા મિત્રોએ મને બલામણુ કરી કે તમે પોતેજ તમારી કલમથી આ નાટક લખો તો વિશેષ લાભકારક થશે; તેથી તેના આરંભમાંજ હું હતો, તે ફર-મ્યાન અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ શેઠ હરીલાલ મોતીલાલ ગાંધીએ આવી મને વિશેષ ઉત્તેજિત કર્યો જેથી આ અંથ છપાવી સ્વદેશી બાઈઓની સેવામાં મુકવાનો વખત આવ્યો છે. આ નાટકનો ઉપ-દેશ માત્ર આધુનિક સમયની સંસાર વ્યવહાર સ્થિતિને સુધારવી એટ-લોજ રાખ્યો છે, અને આ અંથ ઉછરતી પ્રજા પિતૃભક્ત, મર્યાદાશિળ તથા અન્યાયિત અને એ લક્ષે આદરેલો છે. આ નાટકની મુખ્ય નાયકાઓ

કમળા અને લક્ષ્મી છે, અને નાયક ચૈતન્યચંદ્ર અને મંદમતિલાલ ઉર્જે સુમતિચંદ્ર છે. આ સંસારમાં સ્વામીની સેવા એજ સ્ત્રિનું કર્તવ્ય છે, અને એજ કર્તવ્યથી સ્ત્રિઓ સંસારસાગર સહેજ તરી શકે છે તે કમળાના દ્રષ્ટાંતથી બતાવવામાં આવ્યું છે. એક સારી સ્ત્રિ પોતાના તપ, બુદ્ધિ અને વિદ્યાના બળથી ગમે તેવા દુરાચારી અને નકારા પતિને પણ સુધારી શકે છે તે લક્ષ્મી અને મંદમતીના દ્રષ્ટાંતથી બતાવવામાં આવ્યું છે. માત્ર પિતા તરફ પુત્ર પુત્રીની પ્રેમ ભક્તિ કેવી રીતે અચળ રહેવી જોઈએ અને તે ભક્તિથી કેવા અવન્ય લાભ મળેછે; તે વિષય વિરભાન્ડક અને નિંકુળથી ચર્ચાએલા છે. ઉછંકળ વૃત્તિ, અવિચારીપણું, અને ઉગાઉ આદત કેટલીક પાયમાલીને પમાડે છે. કુસંગતિનો દોષ કેટલો વિકાળ છે, બ્યભિચારથી કેવાં પરિણામ નિપજે છે, તે મંદમતિલાલ, કુમતિ અને વિશવંતીના પ્રસંગમાં દર્શાવ્યું છે કામદેવ કેટલો જોરાવર છે, કામી માણસો કેવા અંધ થાય છે, ને અંતે તેની કેવી દશા થાય છે તે કંદર્પસેનના દ્રષ્ટાંતથી દર્શાવ્યું છે. સલવાદી મનુષ્યો સંકળના સાગર તરીને ઉદયના શિખર ઉપર કેવા વિરાજે છે, સર્વેશ્વર સત્યનો વિનય કેવી રીતે કરે છે, તે કમળા લક્ષ્મીના ચરિત્રથી ચિત્રવામાં આવ્યું છે.

આ નાટક રચવામાં મે મહારી અલ્પમતિ પ્રમાણે બનતી કાળજી રાખી છે પરંતુ માણસ માત્ર બુદ્ધને પાત્ર છે. સુચ વાંચનારા હંસગણો પાણીનો ત્યાગ કરી પયપાન કરી લેશે. સુપડું જેમ દાણાનો સંગ્રહ કરી કાંકરાને કાઢી નાંખે છે તેમ વિદ્વાનો પણ મહારા દોષો દરચુનર કરી સાર સાર મહણુ કરશે એવી બોધ છે. એજ વિનંતી.

આ પુસ્તકના પૂર્વ વગેરે તપાસવામાં મને મહારા મિત્ર જાની નાનાલાલ દેવશંકરે મદદ કરી છે, માટે તેમનો હું આભાર માનું છું, અને આચાર્ય દલસુખરામ જોઠારામના પરીશ્રમને માટે હું મહારા ખરા અંતઃકરણથી તેમને ધન્યવાદ આપું છું.

તા. ૧ માર્ચ સને ૧૯૦૭

અમદાવાદ.

કવિ મહાસુખરામ નરભેરામ.

ક્રમળા લક્ષ્મી નાટક.

મુખ્ય પાત્રોનાં નામ.

ક્રમળા...	...	...	વિજયનગરના મહારાજ દક્ષરાજની
			ધર્મ પુત્રી. ચંદ્રચુડની પુત્રી.
લક્ષ્મી....	...	...	...
દક્ષરાજ...	...	...	...વિજયનગરનો રાજા.
સાવિત્રી...	...	...	...તેની રાણી.
ચૈતન્યચંદ્ર.	...	...	...ક્રમળાનો પતિ.
મંદમતિ..	...	...	...લક્ષ્મીનો પતિ.
વિષવંતી.	...	...	...એક ગુણકા.
નિષ્કુળાનંદ.	...	...	...એક ઋષિ.
વરભાન્ડક.	...	...	...કસાઇ.
કંદર્પસેન.	...	...	મનસાપુરીનો મહારાજા.
કાન્તા...	...	...	...તેની રાણી.

આ સિવાય દેવતાઓ, દરબારીયો, વારાંગનાઓ, રાક્ષસો, સાહેલીએ ઋષિ મુનીયો, અને અન્ય પાત્ર જનો.

સ્થળ—વિજયનગર, મનસાપુરી, કુંદનપુર અને ચંદનપુર.

શ્રી પરમાત્મને નમઃ

શ્રી નવલ

કમળા લક્ષ્મી નાટક.

સ્થળ—રંગભૂમિ.

પાત્રો—સૂત્રધાર અને નટી.

મંગળાચરણ.

ધ્રુપદ

સૂત્રધાર—વંદન શ્રીરંગ રંગ, રંગ રાગથી અસંગ;
સંગ સત્યના અભંગ, નિર્મળ નિરંજના. વંદન.
ભૂવન અનંત ભૂપ, રસિક અનંગ રૂપ,
અલખ આદી અનૂપ, લકૃત દુઃખ ભંજના. વંદન.

અદૈત અશરણ શર્ણુ તારણ તરણ કારણ શ્રી હરી,
પંદર રસે પરિપૂર્ણ રાજે રમણ સચરાચર કરી;
નેતી પુકારે નિગમ નવ વરણ્યો સુવાણીથી ગયો,
નાચે નચાવે જગતને નટવર વળી ન્યારો રહ્યો—વંદન.

સૂત્રધાર—પ્રિયા ! આજના માંગસિક પ્રસંગે સતિ કમળા લક્ષ્મી નામનો નવલ નાટ્યપ્રયોગ બજવી બતાવવાનો છે, માટે તમારે તત્પર રહેવું.

નટી—(પ્રણામીને) બહુ સાર પ્રાણનાથ, જેવી આજ્ઞા, પણ કમળા અને લક્ષ્મી કાણ છે? તે જણાવવા કૃપા કરશો.

સૂત્રધાર—પ્રિયા ! તે બે બહેનો છે; અને વિજયનગરના મહારાજ દક્ષરાજની ધર્મ પુત્રિયો છે. તેમાંની એક આ સંસાર સાગરમાં માત પિ-તાની આજ્ઞાનુસાર પાણિગૃહણ કરી પતિવ્રત ધર્મની નૌકામાં બેસી પ્રવાસ કરનારી કમળા છે; અને બીજી કુંવારી રહી સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી જપ તપાદિક યોગ વૈરાગ્યના વહાણમાં બેસી મુસાફરી કરનારી લક્ષ્મી છે. એ બેમાં લક્ષ્મી નિષ્કળ થાય છે, ને અંતે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરી પતિવ્રત ધર્મની પ્રભુતા દિગ્દિગાન્તરે દીપાવી દે છે.

(નેપથ્ય)—

“ બાણુ મને નવ માર—કોકીલા—૦ ”

નટી—(ચક્રીત થતી) પ્રાણુનાથ, આ મધુર સ્વર કોનો ?

સૂત્રધાર—પ્રિયા ! એતો પતિવ્રત ધર્મની નૌકામાં બેસી પ્રવાસ કરનારી કમળા પોતાના વિલાસ બાગમાં ગાન કરી રહી છે.

નટી—વાહ વાહ ! ધન્ય છે તે સતીને ! !

ગાયન

ધન્ય ધરણીમાં છે, સાધવિનો અવતારરે,
દરશન રૂપદારા, શ્રુષ્ટી તણી શૃંગારરે,
ઝગમગતી જગમાં કીર્તિ અખંડ અપારરે—ધન્ય૦
અનસૂયા તારા નારી, દમયંતી જનક કુમારી,
રહી ધર્મ નીતિ વ્રતધારી, તે સ્વર્ગ દિપાવન હારી,
બલિહારી જગમાં તેની સેવ્યા સ્વામિ કે સર્જનહારરે—ધન્ય૦

[એવું કહીને બેહુ જતારલા.]

પ્રસ્તાવના સંપૂર્ણ.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—વિજયનગરમાં કમળાદેવીનો વિવાસ જાગ. ૧

પાત્રો—કમળા, લક્ષ્મી, વેણી, વિજયા, દક્ષરાજ, સાવિત્રી, નારદજી
અને મહાનંદ.

કમળા—

ગાયન

જાણુ મને નવ માર-કોકીલાં

જોળનના મદમાતી જીવાની,

સર્વને સરખી ધાર-કોકીલાં

આગ વધારે શું અનંગની અંગે,

વાગે છે ટૌકા કટાર-કોકીલાં

વસંત વરને વધાવિને, મકલઈ રહે મગરૂર;

પકડીશ નાંખી પાસમાં, દુરમન જા મર દુર-કોકીલાં

કમળા—જા, જા ઉડી જા, અહીં તારા કામજા ટૌકાનો સત્કાર
કરનાર કોઈ નથી । । (વિજયા, વેણી અને લક્ષ્મી પ્રવેશે છે.)

વિજયા—(લટકાથી કટાક્ષમાં) સખી કમળા, આ પ્રેમમેલી
કોકીલા તને વિના કારણે સતાવે છે । લાવ તેને ઉડાડી મુકું. (કાયલ
ભણી જોઇને) જા જા વસંત વિલાસીની । જામ લોડુ લોડાને ખાય છે,
હીરો હીરાને કાપે છે, અને દીવો દીવાને સળગાવે છે, તેમ તું પણ નારી
જાતી થઈ જાતોજાતને શું સતાવે છે । ઉડી જા.

વેણી—અલી વિજયા, તું પણ ગાંડી થઈ ! એ તો એના અવસરે બોલે છે.

વિજયા—હા, પણ ખીજનો અવસર વિચારતી નથી તો ! ! જોને એના મંથમ સ્વરથી આપણી સખીના મનને નવી જ અસર થઈ છે.

કમળા—અલી વિજયા, નવી કેમ ને જુની કેમ ! ! તુંએ બોલતાં બોલતાં ચળી ગઈ કે શું ?

વિજયા—હું તો ચળી ગઈ કે ગળી ગઈ પણ તમે કેમ છળી ગયાં તે તો કહો ! !

કમળા—લે છાતી મેર છાતી; વળી છળવું કેવું ને બળવું કેવું ! !

વિજયા—(લટકાથી) એવુંજ તો ! ! “ દુશ્મન જા મર દુર-કાકીલા ” એમ કોણ કહેતું હતું ?

કમળા—એતો આટલામાં એક બાજપક્ષી બમતો હતો, તેથી કહેતી હતી કે તારે માથે દુશ્મન બમે છે માટે દુર જા.

વિજયા—અરે વાહરે તારી ચતુરાઈ ! !

વેણી—ઓહો અમે તો કાંઈ સમજતાંજ નહીં હવેએ કેમ વાર ?

વિજયા—હોય બા હોય ! ! એ તો જરા જીવાનીમાં દીવાના થઈ જવાય ! !

કમળાઅનેસાહેલીઓ— ગાયન

અલખેલી અલી રસકેલી કળી મદ્યેલી બની સાહેલીરે,
મંત્ર મનમાં શો સાધે કેને ઉરમાં આરાધે કુંજકાયામાં વાધે પ્રેમવેલીરે.

છળીલી છલકાય, રંગ રસ ઝલકાય,
મોહ ભરી મલકાય, પાંપણમાં પરભાય;
પ્રેમરસ હા..... જા દુર જા,
વાહરેવાહ..... જા અલી જા,

અંકુશ વશ મન મેગળને રાખ જરા ડોલે શુંશુભથી શુંથેલીરે.

તન તુજ પાટણમાં તપે, મન મ્હાલે મેવાડ;
પ્રાણ રટે પિયુ પ્રેમને ચઢીને જોખન આડ;

જણી તને,.... .... સતાવે મને,
વારૂબા,વારૂબા,વારૂબા, વારૂબા, છાની તું રહેને છકેલીરે-૦અલખેલી૦

વેણી—પણ વિજયા, એમાં કમળાનો શો દેવ છે? એ કાયદા તો મોટા મોટા તપસ્વિઓનાં મન ડોકાવે એવી કામચુભારી છે; નાની છે પણ નિપુણ છે; પક્ષી છે પણ પ્રેમ રક્ષી છે; એનો તિરસ્કાર એ તિરસ્કાર નથી પણ પ્રેમને આમંત્રણ છે.

કમળા—સખીઓ તમે ગમે તેવો ભાવ દ્યો પણ હું તો એમ માનું છું કે એ કોઈના સર્વ સુંદરીઓને સુમાર્ષિત થતાનું અને પોતાના પતિના યશોગાન કરી આનંદમાં રહેતાનું શિક્ષણ આપે છે.

લક્ષ્મી—જેન કમળા તારું સમજવું હુવ મારેલું છે. એ કાયદા આ વસંત ઋતુમાં કર્તાની કુદરતનું ગાન કરે છે, અને પોતાના મંબુલ સ્વરથી “ સંસારકુ, સંસારકુ ” એટલે સંસાર નકારો છે, અસાર છે અને દુઃખનો આપનારો છે, એમ કહી સર્વને તેનાથી દૂર રહેવાની સૂચના આપે છે.

કમળા—એના બોલવામાં શો અર્થ છે? તે તો એજ જણે; આ-પણી તો માત્ર કહપના છે. (વેત્ર સામું જોઈને) આહા; આ નાગરવેલ ચંપે કેવી લપેટાઈ ગઈ છે! શું તે એમ સૂચવે છે કે સર્વ સુંદરીઓએ પોતાના સ્વમિ સાથે નિષ્કપટ ભાવે આગ મળી જવું! હા...એજ. વાહ, વાહ, વિશ્વાધાર કર્તાર! તારી સવળી કારીગિરી શિશુરૂપ છે.

લક્ષ્મી—જેન કમળા, આ જગત્વી માયા મનુષ્યની કાયાને વેશ રૂપે વિંટાઈ વળે છે, વગર મુખે ગાન રૂપી રમકસ ચુશી લેજે, માટે તેનાથી દૂર રહો એમ આ વેત્ર સૂચવે છે. જે વેત્ર ચંપાને અલંકાર રૂપ, જોનારને ભાસે છે, તે ચંપાને તો ચુશી ખાનારી અને બંધનરૂપ છે. (દક્ષરાજ અને સાવિત્રી આવે છે.)

કમળા—(જોઈને) જેન આપણા પિતાજી તથા માતાજી પધાર્યા! !
(બંને જણીઓ હર્ષયુક્ત સામી જઈ પ્રણામ કરે છે.)

દક્ષરાજ—પુત્રીઓ! તમારી રીતમાત જોઈને હું ધણો પ્રસન્ન થયો છું.

લક્ષ્મી—પિતાજી દીપકમાં જે દેવત છે તે ધૃતનું છે, દર્પણમાં પ્રતિબિંબ છે, તે જોનારનું છે, કૃપણમાં લીલાશ છે, તે જળની છે, અને પ્રજામાં સમાધાની છે તે રાજની છે; તેમ આપ અમારામાં જે સદૃશ્ય જુઓ છે તે આપનોજ પ્રતાપ છે, ને અમારી માતાજીનીજ પ્રસાદી છે.

સાવિત્રી—બહેનો તમારા પિતાજી તમારા વિવાહ કરવાની યોજનામાં છે, માટે એ બાબતમાં તમારી જે ઇચ્છા હોય તે કાંઈપણ સંકોચ પામ્યા શિવાય સ્વતંત્રતાથી જણાવી દો. (લક્ષ્મી વિવાહની વાત સાંભળી આજુગમો બતાવી ચુપકીથી દુર ઉભી રહે છે.)

ક્રમળા—માતાજી, શું છોડ ઉપરના દાણાને મુળીઆંની વિનંતી કરવી પડે છે કે અમારે વારતે પોષક રસ ચુશજે ? ગાય ભેંશાદી પશુઓ શું ખમ્યાંની વિનંતીથી દુધ સંઘડી રાખે છે ? દાંતને જીભની ભાળવણી કરવી પડે છે ? ના, ના, એતો માયાનો પ્રવાહ જેમ ચાલવો જોઈએ તેમ ચાલ્યે જાય છે ! છોકરાનું હિત માતૃપિતાના સર્વોચ્ચ રમી રહેલું છે તો પછી અદ્યપણ્ણિકા અભિપ્રાયથી શું વિશેષ છે ?

સાવિત્રી—મારી બહાલી પુત્રી, તારું કહેવું યથાર્થ છે; તદ્દપિ તમારે હવે આ સંસાર સકટની ધુંસરી તમારા સ્કંધ ઉપર મુકવાનો સમય આવ્યો છે ! તમારો સાથી એક અજાણ્યો પુરુષ થવાનો છે ! જેના હાથમાં તમારા સુખ દુઃખનો આધાર રહેલો છે એ પસંદ કરવામાં તમે તમારી ઇચ્છા જણાવો અને અમે એ ઇચ્છાને અનુકૂળ થઈ વર્તીએ એજ ન્યાય છે, એજ હાલપણ છે અને એજ ધર્મ છે !

ક્રમળા—માતૃશ્રી આપનું કહેવું સત્ય છે તથાપી—

દોષકંઠં

અદ્યપમતી ગતી જ્ઞાન અમારું;

ભાન નહીં શુષ્ક દોષનું સારું;

વ્યર્થ અનુભવ પાખિ વલોણું;

બુદ્ધિ સ્વતંત્ર વિશેષ વગોણું.

સાવિત્રી—મારી બહાલી પુત્રી તારું કહેવું યથાર્થ છે; તદ્દપી તમારા અભિપ્રાય જણાવતી તમારા પિતાશ્રીને ખાસ જરૂર છે; કેમકે પહેરનાર પોતેજ વજ્રાણુપણ પસંદ કરે, વિસામો લેનાર પોતેજ વૃક્ષ પસંદ કરે અને ખાનાર પોતેજ ખોરાક પસંદ કરે એ વિશેષ આનંદદાયક છે.

ક્રમળા—માતાજી અમને અમારી બુદ્ધિ કરતાં તમારી બુદ્ધિ ઉપર વિશેષ વિશ્વાસ છે. નાના બાળકો અખાજ વસ્તુમાં હાથ ધાલે છે. તાપથી શ્રીમત થએલા પ્રવંસિયો કંટકના વૃક્ષ તળે બેસી જાય છે અને હાલકે આજુસો ગળ ઉપરાંતના વજ્રાણુપણો પસંદ કરે છે એ તે શું પસંદ કર્યું કહેવાય ? માટે—

દોષકંઠં.

આપણે જોઈને હિત વિચારી,
માનીશું તેહને દેવ : મુરારી;
પાળી સ્વધર્મ સદાનંદ રૈ'શું,
સુખ અને દુખ સર્વ સહીશું.

માતાજી સ્ત્રીઓએ બાળપણમાં માતૃપિતાને, યુવાનીમાં પતિને, અને
વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રને તાણે રહેવું એ શાસ્ત્રકારોની સલાહ છે; અને વિશેષ
સ્વતંત્રતા એ પ્રત્યક્ષ બંધન છે.

દક્ષરાજ—(પ્રસન્ન થતો) વાહ વાહ પુત્રી વાહ વાહ ! ધન્ય છે
તારા વિચારને ! ધન્ય છે તારા વિનયને ! તારી સદ્બુદ્ધિ એજ અમારા ઉછેરવાનું
સાધ્વ્ય છે. ખચિત શાસ્ત્રકારોની સલાહથી વિરુદ્ધ ચાલનાર દુખી થાય છે.

(નિપથ)— “ રસિક રટ રાધા કૃશ્નરે ”

સાવિત્રી—(સાનંદાશ્ચર્યથી) અહા પ્રાણનાથ ! આવો ભક્તિ મય
સ્વર ક્યાંથી આવે છે ? શું મુનિશ્વર નારદજી પધારતા હશે ?

દક્ષરાજ—હા, એમનોજ સ્વર. (નારદ ગાતા ગાતા અત્રિ ક્ષત્રી પ્ર-
વેશ કરે છે.)

નારદજી—

ગાયન.

રસિક રટ રાધા કૃશ્નરે (૨)

પતિત પાવન નિધાન કરૂણા નામ પરમ કલ્યાણી,
પુરૂષોત્તમ પરબ્રહ્મ સનાતન સમર્થ સારંગપાણી,
તજ મિથ્યા મમતા પ્રાણી, અંતરમાં ઉદ્દલટ આણી,
ભજિ લે ભવ ભય હર જાણી પરહર પરનિંદા ત્રાપનરે—૦

દક્ષરાજ—(ઉભો થઈ સામે જઈ) પધારો પધારો મુનિશ્વર પ-
ધારો ! આપના ચર્ણ સ્પર્શથી આ ભૂમિ પવિત્ર થઈ છે. કૃપાસિંધુ આપના
દર્શનથી આજે હું કૃતાર્થ થયો છું. (આસન ઉપર બેસારે છે. અને
સૌ પ્રણામ કરે છે.)

નારદજી—નૃપતિઓમાં શ્રેષ્ઠ દક્ષરાજ ! હું તમારો વિનય જોઈ
પ્રસન્ન થયો છું. રાજેન્દ્ર આજકાલ શા કાર્યમાં ગુંચાયા છો ?

દક્ષરાજ—(પ્રણમીને) મહામુનિ ! આ સંસાર ઉપાધીથીજ ભરેલો છે; પણ અત્યારે તો આ બે પુત્રિયોના લગ્ન સંબંધી કાર્યમાં રોકાયો છું.

નારદજી—વાક વાક રાજેન્દ્ર, ઘણા ઉત્તમ કાર્યમાં રોકાયા છો. આ સંસારમાં શાલી સમાન ધાન્ય નથી, નમ્રતા સમાન માન નથી, આત્મજ્ઞાન સમાન જ્ઞાન નથી અને કન્યાદાન સમાન દાન નથી ! એ કાર્ય સત્વર કરો, પણ આ બે પુત્રિયો કોની છે ? તેમનું નામ શું ? અને તમે તેમને કોની સાથે પરણાવવા નિશ્ચય કર્યો છે !

દક્ષરાજ—મહારાજ, મારે એક ચંદ્રચુડ નામે મિત્ર હતો, તેની આ બે કન્યાઓ છે; તે અસુરોની સાથે યુદ્ધ કરતાં મરાયો. તેની સ્ત્રી તેની પાછળ સતી થઈ; તેણે મરતી વખતે આ બે પુત્રીઓને મારે ઘેર મોકલી દીધી છે. એમાં મોટીનું નામ કમળાદેવી ને નાનીનું નામ લક્ષ્મી દેવી છે; તે બંને યોગ્ય ઉમરે આવી છે. તેમનાં લગ્ન કરવાનાં છે, આપના જણવામાં જો કોઈ યોગ્ય વર હોયતો બતાવવાની કૃપા કરશો.

નારદ—દક્ષરાજ, આ નગરની પાસે ઝાંમકાર રૂપિતા આશ્રમમાં એક તરૂણ વિદ્યાર્થી મારા જ્ઞેયમાં અગ્ર્યો છે, તે તમારી મોટી પુત્રી કમળાને યોગ્ય છે. ઝાંમકાર રૂપિએ તેને વેદ શાસ્ત્ર અને ધનુર્વિદ્યામાં કુશળ કર્યો છે. તે તરૂણ કાન્તીમાં ખીજે કામદેવ છે. શાન્તીમાં ચંદ્ર છે, પરાક્રમમાં ઈન્દ્ર જેવો છે, વિદ્યામાં પ્રહરપતિ, યુધ્ધમાં ગણપતિ, ગંભીરતામાં સાગર, અને અર્જુનના જેવો બાણવાળો છે. તેનું નામતો ચૈતન્ય છે; પણ તેની મુખ મુદ્રા પરથી તે કોઈ રાજવંશી ક્ષત્રીપુત્ર હોય એવું જણાઈ આવે છે; આપને જો અતુકૂળ હોય તો તેની સાથે કમળાનું લગ્ન કરી કૃતાર્થ થાઓ.

દક્ષરાજ—મહુ સાર મહારાજ જેવી આજ્ઞા.

નારદ—દક્ષરાજ વિવાહનું કામ અતિ વિકટ છે; એમાં વખતે એકને ખાવું ને ખીજને પચાવવું એવો ઘાટ થઈ જાય છે; અને એમાં થયેલી ભુત્ત વરકન્યાને જન્મપર્વેન સાલે છે; માટે સાવધ રહેજો.

કેવળ કન્યાની પસંદગી ઉપર પણ આધાર રાખવો ઉચિત નથી; ક્રમકે તે અજ્ઞાન અને આતુરતાવાળી હોય છે; તેથી સ્વરૂપના મોહમાં ફસાઈ જાય છે; તેમ માતાઓ પણ બળવાન તથા જીવાન જમાતની ધ-

મહાયાળી હોય છે, તેથી ઉપારના ઠાઠે ઠગાઇ જાય છે. ભાઇ બહેનો વાક-
ચાતુર્યથી વચાલે છે. લગ્નના કાર્ય માટે તો અનુમતી, અકરવંત અને વિ-
દ્વાન પિતાજી યોગ્ય છે. જે પોતાની પુત્રીને જન્મપર્યંત સુખી કરે એવો
વિદ્વાન, સદ્ગુણી અને પરાક્રમી જમાઇ જોઇ પ્રસન્ન થાય છે, કહ્યું છે કે-

વસંતતિલકા છંદ.

સંસાર સાગર વિશે સુખ રૂપ મોતી,
લેવા ચઢી જન પડે ધુંચવાય ગોતી;
આશા પુરી ઉરતણી મતિવંત આવે,
ઉણા અતી શ્રમ કરી દુખ ઘેર લાવે.

આમ છતાં જે પિતા સ્વાર્થ લપટ, લોભી, અધમ અને અન્યાય
હોય છે, તે પોતાની પામર પુત્રીને કસાઇ જેવા કુપાત્રને ઘેર વેચી ના-
ણાની કોથળાઓ ધરમાં બરે છે; અપવા મોટાઇને માટે લાકડે માંકડું
વળગાડી કન્યાનો જન્મારો રદ કરે છે, તે પુત્રીનો પિતા નથી પણ પાકો
શત્રુ છે, કાળ છે, દૈત્ય છે, અને યમ છે. દક્ષરાજ આ કાર્ય કરવાને માટે
તમે સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય છો; માટે કરો, સત્વર કરો, હવે હું રજા લઉં છું.

દક્ષરાજ—પધારજો મુનિશ્વર, હું આપનો આભારી થયો છું.

(પ્રણામ કરે છે. નારદ જાય છે.)

સાવિત્રી—પ્રાણનાથ, જે વર નારદમુનિએ જાતાઓ તેજ આ-
પણી કમળાને માટે યોગ્ય છે. (કમળાને) કેમ બહેન કમળા તું અમા-
રા મતને મળતી છું કની ?

કમળા—(શરમાતી) માતાજી, એમાં મને શું પૂછો છો ? વગા-
ડનારની ઇચ્છા એજ વિજ્ઞાની ગતિ, જે તરફનો વાયુ, તેજ તરફ વાદળોનું
વહન; અધિકારીની મરજી એજ કાયદાનો અર્થ, તેમ જે માતપિતાની રૂચી
એજ છોકરાંની ઇચ્છા.

દક્ષરાજ—ધન્ય છે મારી બહાલી પુત્રી ધન્ય છે તને ! જેમ જેમ
તારી વાણી હું સાંમળતો જઈ છું તેમ તેમ તારા સદ્ગુણની અને સદ્
વર્તનની મને વિશેષ ખાત્રી થતી જાય છે. પુત્રીઓ તમે સુખી થાઓ
એજ મારો હેતુ છે. (સાવિત્રીને) પ્રિયા, મારો પત્ર એજ નિશ્ચય થયો છે
કે કમળાનું લગ્ન ચૈતન્ય સાથે કરવું, પણ લક્ષ્મીને માટે જોવાનું રહ્યું.
(કમળા હર્ષિત થઇ આડુ જીએ છે.)

સાવિત્રી—એનું એ જોશો પણ અત્યારે વિધ્યું તે મોતી (લા-

રખાલ આવે છે.)

હારપાલ—(પ્રશ્ન કરીને) મહારાજ હારે એક મહાનંદ નામના મુનિશ્વર આવ્યા છે; તે અંદર આવવાની આજ્ઞા માગે છે.

દક્ષરાજ—જાઓ સુખેથી તેમને આવવા દો. (હારપાલ જાય છે અને મહાનંદ આવે છે.)

મહાનંદ—મહારાજનો જય થાઓ.

દક્ષરાજ—આવો બ્રહ્મદેવ ક્યાંથી પધારો છો ? આપને આવમ-મનનું કારણ શું છે તે કહો !

મહાનંદ—રાજેન્દ્ર હું મનસાપુરીના મહારાજ કંદર્પસેનનો કુલ ગુરુ છું. મને તેમણે આપની પુત્રી કમળાદેવીના માગા માટે મોકલ્યો છે; માટે મારી એજ યાચના છે કે આપ કંદર્પસેનનો મનોર્થ સિદ્ધ કરો.

દક્ષરાજ—બ્રહ્મદેવ, હું મારી પુત્રીને મારા મનથી આમકાર ઋ-પિના પુત્ર ચૈતન્ય મુનિને આપી સુક્યો છું માટે આપની યાચના સ્વિકારી શકતો નથી.

મહાનંદ—મહારાજ જ્યાંસુધી પાશ્વીયકણ થયું નથી ત્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાના વિચાર ફરવાને સ્વતંત્ર છે. આપ એક પરાક્રમી રાજ્યકર્તાને મૂકી અનાશ્રિત જેવા ઋષી પુત્રને રાજકન્યા આપવા તૈયાર થ-યા છો એ શું બ્યાજબી છે ! ન્યાય છે !

દક્ષરાજ—ન્યાય અન્યાય તો મારે જોવાનો છે. મને જે યોગ્ય લાગ્યું તે મેં કયું છે, તેમ છતાં જો પુત્રીની ઇચ્છા હોય તો હું આડે આ-વતો નથી.

મહાનંદ—(કમળાના સાચું જોઇ) હું નથી ધારતો કે કમળા દેવી જેવી શાશ્વી રાજપુત્રી કુધ મૂકી છાશને પમ્પંદ કરે, મહેલ મૂકી મર-દીમાં રહેવાની ઇચ્છા રાખે, અને કુંદન મુકી કથીરના અશ્રંકારો ધારણ કરે !

કમળા—બ્રહ્મદેવ, તમે જેને કથીર કહો છો, તે કથીર નથી, પણ કુંદન છે. છાશ નથી પણ કુધ છે. રાજવદ્ધીના કરતાં તપ સંપત્તિ કોઇ પણ રીતે ઉતરતી નથી; એમ હું મારા અષ્ટાંગે માનું છું. મેટા મોટા મહીપતિઓને તપસ્વી મહાપિતા ચર્ચુ ચાંપતા મેં જોયા છે. માટે તમે મિથ્યા પ્રયાસ ના કરશો. રાજવદ્ધીનો એક તપ, ધર્મ અને સુનીતિની દાસી છે. જે પારકે પૈસે પૈસાવાળા, પારકે તેજ તેજવાળા, ને ખીજના બળે જગવાળા છે તેને કુંદન કેમ મનાય ?

મહાનંદ—રાજકુમારી, ઘેર બેઠા મંગા આવે ને સ્નાન ન કરે એ

કેવા સંસ્કારનું મનુષ્ય ? સાંભળો.

સોરઠો.

આશા ધરે અનંત, જ્ઞાનિ ધ્યાનિ વિદ્યાનજન;
ધૃત સંત મહંત, રાજજનની છાંયડી.

માટે વિચાર કરો.

કમળા—મેં તો વિચાર કરેલો જ છે. સાંભળો.

સોરઠો.

ધૃત્યંતા અગણીત, રિદ્ધસિદ્ધ ઋષિ પાછળ ફરે;
હળ વિષ્ણુ ધુજે દૈત, હળવાળા નૃપ થરથરે.

એ તે તપનો પ્રભાવ છે; બ્રાહ્મણનું બળ છે; ત્યાં તમારા રાજ મહા-
રાજનું શું ગળુ છે ? માટે પધારો.

મહાનંદ—જ્યારે એમજ છે ત્યારે હું રાજ લઉં છું. (નય છે.)

સાવિત્રી—ખેન લક્ષ્મી, આજે તું કાંઈ પણ કેમ બોલતી નથી ?
શું તારા હૃદયમાં કાંઈ બોધું આવ્યું છે ? ખેન તારું લગ્ન પણ કમ-
ળાની સાથેજ કરીયું. આજ તું તારા વિચાર જણાવી દે.

લક્ષ્મી—માતાજી, જેને કાર્મ નથી તેને કારણ નથી, જેને હર્ષ
નથી તેને શોક નથી, જેને સુખ નથી તેને દુઃખ નથી, જેને જન્મ નથી
તેને મર્ત્ય નથી, અને જેને અહાર નથી તેને ઉદ્યોગ નથી, તેમ જેને
પરણવું નથી તેને પસંદગી નથી; હવે મને શું પૂછે છે ?

સાવિત્રી—અરે ધેસી તું તે સમજીને બોલે છે કે વગર સમજે ?
વળી પરણ્યા વગર તે ચાલતું હશે ?

લક્ષ્મી—ચાલે, કેમ ન ચાલે ? માતાજી હું સમજીને બોલી છું.
હું આ સંસારમાં કોઈપણ વૈભવની ઇચ્છા રાખતી નથી, તેમ કોઈપણ
પુરુષની પત્નિ થવાને ઇચ્છતી નથી. મારે માત્ર વનમાં જઈ ઇશ્વરનું
આરાધન કરવાની ઇચ્છા છે, માટે કૃપા કરી પરણવાની વાત મને કોઈ
કહેશે જ નહીં.

દક્ષરાજ—પુત્રી, ધર્મ, અર્થ, મોક્ષ અને કામ એ ચારે પદાર્થો
ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

લક્ષ્મી—પિતાજી, ગૃહસ્થાશ્રમમાં માયાની જાળ આત્માને ઘેરી લે
છે. શરીરના પદ્ધતિપુઓ પ્રબળ થાય છે; અને તે અસત્યને સત્ય દેખાડે
છે. મારે, તારે, માન, અપમાન એ સંસારના સારથી છે, પણ નર્કના દાતા છે.

જન્મ, મર્ણ, આલા, યુવા અને જરાએ સંસારના વિસામા છે, પણ દગાના સ્થાન છે. આશા નિરાશાનો મ્હેલ મનમોહક છે પણ ઉપાધીથી ભરેલો છે. ગૃહસ્થાશ્રમનો મનોર્થ ઉપરથી મધુર પણ અંદર કડવો એર જેવો છે. ગૃહસુત્ર ગુંચવાડો છે; ભયંકર ખાડો છે, દુઃખનો દરીયો છે; માટે તેમાં પડવાની ખારી ધમ્મજા નથી.

સાવિત્રી—લક્ષ્મી, અગ્નિ લક્ષ્મી, તું જે વિચાર અસારે કરે છે તે સદાયને માટે કાયમ રહેવાના નથી, માટે શાણી થઈ મુખત મુકી દે.

લક્ષ્મી—માતાજી, આ ક્ષણમંચુર કાયાની માયામાં મસ્ત ફરતું, મળ મુત્રથી ભરેલાં માટીનાં પુતળામાં મોહ રાખવો, અને કર્તારને તજી કોરીગરીમાં જીવ જોડવો એ શું જ્ઞાન છે? ધર્મ છે! કર્મ છે! નાના તે અગ્નિ છે.

કમળા—ખેન તું આમ જીકર કરી માતૃપિતાનાં મન દુખવે એ સાફ નથી, અમળાને અમળાના અધિકાર પ્રમાણે વર્તવાથીજ સુખ થાય છે. સંસારમાં જી જીતીનો સાચો ત્રાતા સ્વામી છે; માટે પાણી ગૃહજીનો પંથ પડેલો પકડો, અને પછી પરમાત્માનું ભજન કરો.

લક્ષ્મી—કમળા, રામને મુકી પ્રધાનને માન આપીએ તે રાજાનું અપમાન મણુમ, તેમ પેદા કરનારને પડતો મુકી પતિને પુછીએ તે પેદા કરનારનું અપમાન છે.

ધણી ધણીઆણી એનો નાટકનો વેશ છે. ક્ષણમાં આનંદ અને ક્ષણમાં ક્રોધ છે. મૃત્યુ પાછળ સગાઇ રહેતી નથી. સ્નેહ માત્ર સ્વાર્થનો છે. એવી વિવાહની દુષ્પદાધ બાજી મારે રમતી નથી. સંસારનો અસલ માર સહન કરવો તેના કરતાં તપમાં વિશેષ કષ્ટ શું છે? પરણીને અંતલગી પતિની સેવા કરવી, તેના કરતાં સર્વેશ્વરની સેવા શું બોધી છે? પુરુષ અદ્યત્ત, અશકત, વ્યાધીથી વેષીત, અને કાળનો ચારો છે, પણ પરમેશ્વરનો સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, અખંડાનંદ, અને કાળના કાળ છે. એવા સમર્થ ધણીને મુકી પામરમાં જીવ જોડનારા કેવળ પામર છે, અગ્નિ છે. જેને તમે સુખ માનો છો તે સુખ નથી પણ ભયંકર દુઃખ છે. સંસારના સર્વ સંબંધી જુદાં છે. આ જગત જડ છે. તે પૂર્વમાં હનું નહીં ને અંતે રહેવાનું નથી. મધ્યના આભાસ સ્વપ્નવાદ છે. જગતમાં જગતકર્તાજ એક સત્ય છે; બાકી બધું પુનઃ, મિથ્યા, ફના, ફાંસ અને અસત્ય છે—સાચું શું?

સાંભળો—

ગાયન

રામ નામ સંસારમાં સાર સાચો,
 શરીર આ નીરે ભરેલ કુંભ કાચો. હો રામનામ
 માયાની છાંયાનો મિથ્યા ભરૂંસો, ન્યાળી ન્યાળી ને શીદ નાચો,
 હાથે ચઢેલો હીરો (હરી) મુકીને, કાચા શું કાચથી રાચો-હો
 નાદે સુસ્વાદે પ્રહ્લાદ ચઢયાતા, આવી ન તેને આંચો.
 ધુજીને સૂઝી તે ભકિત હરિની, ખટપટનો તણ ખાંચો-હો
 ગોટા ધુમાડાના મોટા ઉડે છે, સાચો નથી આ સાંચો,
 પોકારી પોકારી પડિત કેછે મારે પછી શું તમાચો. હો
 (પડે પડે છે.)

પ્રવેશ ૨ નો.

પાત્રો—કંઠર્પસેન, મહેર, રત્નો, મહાનંદ, કાન્તા અને પરિમારકો.

કંઠર્પ—રત્ના, દક્ષરાજની પુત્રી કમળાદેવીનું માથું કરવા મેં મહાનંદ મુનિને મોકલ્યા છે તે હજીસુધી કેમ ન આગ્યા ?

રત્નો—(નમીને) મહારાજ તે આવતા હશે !

કંઠર્પ—મારા સાંભળવા પ્રમાણે કમળાદેવીનો જોટો આખા જન્મ તમા નથી. શું તે સત્ય છે ?

મહેર—હા અનન્યતા, તેને વરવાને માટે મોટા મોટા દેવતાઓ પણ લક્ષ્યાઈ જાય એવી અનુપમ છે.

કંઠર્પ—આહા, એ સુન્દરીથી જ્યારે આ અરાસ સુશેખિત થશે ત્યારે હું કેવો ભાગ્યશાળી થઈશ !

રત્નો—મહારાજ આપના જોડે સમૃદ્ધિવાળો અને પરાક્રમી જૂન પતિ દક્ષરાજને ખીજ કયો મળવાનો હતો કે ના પાડે ? (મહાનંદ આવે છે તે, જોઈ) મહારાજ મહાનંદ મુનિ પધાર્યા.

મહાનંદ—મહારાજનો જય થાઓ.

કંઠર્પ—પધારો મુનિરાજ હું તમારું સ્મરણ કરતો હતો, કહો શ્રી સમાચાર લાવ્યા ?

મહાનંદ—(સખે) મહારાજ એવ કથળી ગયો.

કંઈપ—(ચમકીને) કથળી ગયો! કથળી ગયો! એમ બનેજ કેમ ! મારી હરીશાખમાં ઉતરે એવો ક્ષેત્ર નૃપતિ મર્યુંને શર્યું થવા આમજી ધર્યો છે !

મહાનંદ—મહારાજ નૃપતિમાં તો કોઈનું ગળુ નથી, પણ મારા ગયા પહેલા કોઈ ચૈતન્ય નામના ઋષિ પુત્રને એ કન્યા આપવાનો ઠરાવ મહારાજ દક્ષરાજ કરી બેઠા છે.

કંઈપ—(હાથ પછાડતો રવગત) અરે હાય, મારું સર્વસ્વ બ-મર્યું. મનના મનોર્થ મનમાં રહ્યા. આશાના ડુંગર ઉપરથી ઢળી પડ્યો. (પ્રગટ) વાર દક્ષરાજ તો ઠરાવ કરી બેઠા પણ કમળા દેવીના વિચાર કેવા છે તે કાંઈ જાણવામાં આવ્યું ?

મહાનંદ—પ્રત્યક્ષ તો તે કન્યા પિતાની ઇચ્છાને આધિન જણાય છે; પણ હૃદયમાં શું હસે તે હરી જણે !

રત્નો—એમાં કન્યાની મરજી પૂછવાનું કાંઈ કારણ નથી; કેમકે તે આમન્નાની સાંકળે બંધાએલી હોય છે.

કંઈપ—સત્ય છે.

મહેરૂ—મહારાજ લાડુના અભાવે સૌ રોટલા ખાય, સાકરના અ-ભાવે જાગથી ચઢાવે, અને મહેરૂના અભાવે મરજીમાં રહે, પણ ઉત્તમ વસ્તુ મળ્યા પછી કનિષ્ઠની ઇચ્છા કોઈ કરેજ નહીં, છતાં ધીએ તેલથી રાંધે એવું તો કોઈજ અભાગી હોય; તેમ જ્યાંસુધી એ રાજકન્યાએ આ-પને જોયા નથી, ત્યાં સુધી ઋષિપુત્રને બસે કનૂત્ર કરે, પણ આપને જોયા પછી તે આપનેજ પસંદ કરશે; માટે એની પ્રાપ્તિનો ઉદ્યોગ અહીંથીજ માંડી વાળવો યોગ્ય નથી.

કંઈપ—પણ મને એ સુંદરીનો જોવો મોહ લાગ્યો છે, તેવીજ તે સ્વરૂપવંતી હોય તો તેને માટે હું જે જે પ્રયાસ કરું તે યોગ્ય છે, પરંતુ ડુંગર ખોદીને ઉંદર મારવા જેવો ઘાટ હોય તો તે વાત પડતી મુશ્કેલીમાંજ સાર છે; માટે મને કહો કે તે કન્યા કેવી છે ?

મહાનંદ—રાજેન્દ્ર, એ પ્રયાસ કાંઈ ગંગાજળ પાછને બાવળાંએ ઉછેરવા જેવો નથી. કલ્પવૃક્ષ છે. એ સુંદરી આ સંસારમાં સુંદરતાનો સા-ગર છે. સદ્ગુણનો ભંડાર છે. અક્ષયનું આગાર છે. નીતિનો નિધાન છે. યોગમાં એટલુંજ કે આખી શ્રીની સુંદરતા એકડી કરી કરતારે કમળારૂપી

રતન બનાવ્યું છે. અને તેના શેષમાંથી ચંદ્ર, સૂર્ય બનાવી હાથ ખખેરો નાંખ્યા છે; હું ધારું છું કે આ તારા તમતમે છે તે તેનાજ હશે; સાંભળો.-

માલિનિછંદ.

રસિક રસ સરીતા, રોહણી રતન રંભા
અનુપરૂપ યુવાની, મોહની તેજ રમંભા;
પરમ સુખ પ્રકાશ્યું પૂર્ણિતો ચંદ્ર જાણે,
ચપળ નયન બ્રાન્તી, રંગ સારંગ આણે.

કંદર્પ—અરે ત્યારે તો એ હૃદયરમણી હું કંગાલને હાથ નહીંજ જવા દઉં. (સ્વગત) અરે આ મોહું એ પદ્મિના હાથનો કંસાર આરોગી ક્યારે પવિત્ર થશે? આ અમાગી બાહુ એ રમા રતનો પાણીગૃહ કરી ક્યારે સુભાગી થશે? આ કંદર્પની કાયા એ કનકલતાથી વીંટાઈ ક્યારે કૃતાર્થ થશે?

મહેરૂ—મહારાજ ચિન્તા ન કરો; જળ તો નિયાણુમાં જ વહેશે; હવા તો ઉંચાણમાં જ ચડશે; કુંભારને ઘેર હાથી બાંધે એવા દક્ષરાજ ગાંડા નથી !!

મહુનંદ—અરે સાંભળ, સાંભળ, એની સુંદરતા તો પુરી સાંભળ !!

છપચછંદ.

અધર સુ ઉલ્લસ પ્રવાહ, બાલન્યાલ વિશિષ્ણ શિર,
ભ્રમર સુખાન કમાન, નયન અભિજર તિક્ષ્ણ તિર;
કંકન કનક જડિત, તડિત ચિર ચોલી ચંદન,
મદન સદન સ્તન તદન, કરત મનમથ નિત વંદન
ભાલ સુભદ્ર વિશાલ તન, કોમલ અમલ કુસુમકલી,
ચલકત ચંદ લલાટ બિચ, હલકત મલકત હંસલી.

કંદર્પ—બસ, બસ, જે થનાર હોય તે થાય, પણ તેને હું મારી પટરાણી કર્યા વિના રહેનાર નથી. પ્રસન્ન થઈને આવશે તો ઠીક, નહીં તો બલાતકારથી લાવીશ; હરણુ કરીને લાવીશ, મરણુ આદરીને લાવીશ, પણ લાવીશ લાવીશ ને લાવીશ.

રત્નો—અનદાતા એમાંનું કાંઈ કરવું નહીં પડે. વિદ્યા વનિતા અને વેદી એ ત્રણેનો સ્વભાવજ છે કે પાસેનાને વળગવું. માટે આપ ત્યાંજશો એટલે તે પોતાની મેળેજ તમારા પ્રેમમાં ઘેલી થઈ જશે.

કંઠર્પ—શાઆશ, રત્ના શાઆશ, તારી વાણી મારી આશાને સતેજ કરે છે; એ મનોરમાને લાવવાને માટે હું મારી જાતે જઇશ; પણ આ વાત તમે રાણીને જાણુ પડવા દેશો નહીં; અને પ્રધાનજીને કહેજો કે મહારાજ મૃગયા રમવા ગયા છે; માટે રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખે, ને મારા મિત્ર મોહાસુર, મક્કસુર, તથા માનાસુરને પણ લખી અડીં તેડાવે.

રત્નો—મહુ સાર મહારાજ, હું તેમને કહીશ. (રત્નો, મેરને મહાનંદ જાય છે ને રાણી કાન્તા આવે છે.)

કાન્તા—(સ્વગત) મેં મહારાજના વિચાર ગુપ્ત રીતે સાંભળી લીધા છે. તે અભારે નવી રાણી લાવવાના ઉછરંગમાં ગરક થઇ ગયા છે. જે વાત તે મારાથી છાની રાખવા જાય છે તે ચોટે ચક્રે ચઢી છે, ખેર, એ ગમે તેટલી રાણીઓ પરણે પણ મારા પ્રભુ તો એજ છે; લાવ જરા પૂછું તો ખરી કે શું કહે છે ? (પ્રગટ) પ્રાણનાથ, આજતો કાંઇ નવા ઉમંગમાં આપ જણાવો છો ? શું કાંઇ ખીજી દેશ જત્યા ? ખીજી કાંઇ ખુશ ખબર આવી છે ? આપ ક્યાં પધારવાની તૈયારી કરો છો ?

કંઠર્પ—(સ્વગત ચમકીતે) વળી અભારે આ પાપ ક્યાંથી આવ્યું; લાવ તેને સમજાવીને કાઢું નહીં તો કંટાળો આપશે. (પ્રગટ) પ્રિયા, નવીન ઉછરંગ તો કાંઇ નથી, પણ કાલે મારે મૃગયા રમવા જવું છે તેની તૈયારી કરાવું છું.

કાન્તા—(કટાક્ષમાં) મૃગયા રમવા કે મૃગાંગી લાવવા ?

કંઠર્પ—એણે મારા વિચાર જાણી લીધા છે; પણ કાંઇ ચિન્તા નહીં; વાત ઉડાવી દઉં (પ્રગટ) મૃગાંગી તો તું છેજ; વળી ખીજી તે ક્યાં દોડી ?

કાન્તા—દોડી નથી તો દેખીશું, પણ સાંભળી એ તો ખરી.

કંઠર્પ—ના, ના, નકામો સંશય આપીશ નહીં.

કાન્તા—સંશય હશે કે નહીં હોય, તો પણ આપ સ્વતંત્ર છો. માત્ર મારી વિનંતી એટલીજ છે કે જે ડગલાં બરો, તે વિચારીને ભરજો. જુજંગના દરમાં હાથ ધાવશો કે કેસરીની બોડનો માથ તકાવશો તો પશ્ચાતાપ થશે.

કંઠર્પ—પશ્ચાતાપ નામદને; મારે પશ્ચાતાપ શો ? હું તો કાંઇ કેસરજ દેખતો નથી; મારા આગળ તો બધા શિયાળવાંજ કરે છે. આખી આશમને હું તો અજાણ્યાંજ ઘર છું, વળી જુજંગ તે કીયો મુઓ છે ?

કાન્તા—(વિનયથી હાથ જોડી) ક્ષમા કરજો પ્રાણુનાથ, મદાંધ થયેલા મનુષ્યો નિરંતર એમજ દેખે છે; શરને માથે સવાશેર તે હોયજ. રાવણ સૌને તણવત લેખતો હતો, પણ એને માથે રામચંદ્રજી મળ્યા. દ્રૌપદીને માટે દુર્યોધન ટાંપી રહ્યો હતો; પણ અર્જુનને માન મુકવી દીધું. કીચક કોષ્ટને ગણતો નહોતો, પણ ભીમસેને તેના સુરા કર્યા તેનો વિચાર કરજો.

કંદર્પ—પણ તેં હજી આ કંદર્પસેનનું પરાક્રમ નથી જોયું? આ ગગની મોટી મોટી વાતો સાંભળીને કંદર્પસેન શું પોતાનો નિશ્ચય પાછો ફેરવશે?

કાન્તા—પ્રાણુનાથ, બહાત્કારમાં પ્રેમ નથી. હજકપટમાં સુખ શાન્તિ નથી, અને દ્રોહમાં મોહ નથી. એ ત્રણ વિના નિઃશ્વાસ તે સુખેથી કરે. તમે બીજી સ્ત્રી પરણો તેની મને ચિન્તા નથી, પણ અલભ્ય વસ્તુનો મોહ રાખી આપત્તિ રૂપી હીનભાગી કન્યા ઘરમાં ધાલો, અને એ કન્યાઃઘરનું તથા દેશનું નિકંદન કરે, હું તેની મને મોટી ચિન્તા છે.

કંદર્પ—(ગુસ્સે થઈ) બસ કર, બસ કર, દોહ ડાહી તારા કરતાં હું બહુ સમજુ છું.

કાન્તા—નાથ, ભણ્યો જુને, તારો જુડે, ને શરે સપડાય ! અયોગ્ય ઇચ્છા સુખશાન્તિની શત્રુ છે. તમે જે કન્યા લાવવા ધારો છો, તે કન્યા કોઈ ઋષિ પુત્રને અર્પણ થએલી છે; તેથી તે જગતપૂજ્ય છે, શિવ નિર્માલ્ય છે, કુટેલા મોતી અને સુધેલા પુષ્પની જેમ કોઈ ઇચ્છા કરવું નથી, તેમ એના ઉપર પણ નજર કરવી યોગ્ય નથી; માટે એ ઇચ્છા જવા દો.

કંદર્પ—અરે જરા કેમ દડાં! એ તો મારા હૃદયમાં જડાઈ ગઈ છે ! મહારાજનો માલ જ્યારે બટોરીઆ બોગવશે ત્યારે શ્રદ્ધીમાં રહેશે શું?

કાન્તા—પ્રાણુનાથ, એ બટોરીઆ નથી પણ બ્રહ્મદેવ છે; બુદ્ધેવ છે. એમની જોડે વૈર બાંધવાને માટે રામચંદ્ર કે કૃષ્ણ જેવા શક્તિવાન નહોતા; જેના પગરખામાં પગ ધાસતાં ઇંદ્ર ચંદ્ર જેવા પસ્તાયા છે; તો તમારી શી શુંજશ છે?

કંદર્પ—શુંજશ; શુંજશમા જો આ મારી તરવાર છે. જેની માએ સવાશેર સુંઠ ખાધી હશે તે સામો થઈ જશે; પણ મૂર્ખ તારે શ્વે પંચાત. છે સૂર્યનારાયણે ૧૨ સ્ત્રીઓ કરી હતી; શું રત્નાદે તારા જેટલી હુશિયાર નહોતી? ચંદ્રે ૨૭ કરી હતી, શું રોહિણી તારા જેટલી ડાહી નહોતી?

કુળે ૧૬૧૦૮ સ્ત્રીઓ કરી હતી, શું રાધા તારા જેટલું સમજતી નહોતી ?
દશરથે ૩૦૦ રાણીઓ કરી હતી; શું કૌશલ્યા તારા જેટલી કુશળ નહોતી ?
ઉતાનપાતે તથા પાંડુ રાજાએ ૨ સ્ત્રીઓ કરી હતી શું જુનીની શિખા-
મણુ લેવા રજા હતા ?

કાન્તા—એમાં કયો જાંપીને બેઠો છે તેતો બતાવો ? આપ એ-
વાં દૃષ્ટાંત લ્યો છો તેના કરતાં પ્રતાપી હરિશ્ચંદ્ર, રામચંદ્ર, નળ, જનક,
અને યુધિષ્ઠિર જેવાના દૃષ્ટાંત લ્યો તો સંસાર કેવો સુખમય થાય ?

કંદર્પ—(કોધાયમાન થઈને) દુર જ દુષ્ટ દુર જ; મારે તારી
સલાહની જરૂર નથી. (ધડકો મારે છે; રાણી પડી જાય છે.)

કાન્તા—(બેઠી થઈ) તમારે મારી જરૂર નથી, પણ મારે તો
આપની જરૂર છે. પ્રાણનાથ સૂર્યને કીણું ધણું છે પણ કીણુંને સૂર્ય
એકજ છે. મસ્તકને કેશ, જળને તરંગ, અને સાગરને સરિતાનો પાર નથી;
પણ સરિતા, તરંગ, અને કેશને સાગર, જળ, અને મુસ્તક એકજ છે.
આપને સ્ત્રીઓની ખોટ નથી, પણ મહારે તો આપ એકજ છો.

કંદર્પ—દુર જ, દોઢડાહી દુર જ; શા માટે કંટાળો આપે છે ?
(ધડકો મારે છે પડી જાય છે)

કાન્તા—(બેઠી થઈ) ક્ષમા કરો, સ્વામિનાથ ક્ષમા કરો, હું
સત્ય કહું છું.

કંદર્પ—અરે ક્ષમા ! (દાંત પીસીને) લેતી જ આ ક્ષમા !
(કહીને તલવાર કાઢી મારવા દોડે છે, ત્યાં અન્ય પરીજનો આવે છે.)

બધા—હાં, હાં, હાં, રાજેન્દ્ર ક્ષમા કરો ! !

(કંદર્પસેન તલવાર કાઢી ઉભો રહ્યો છે; રાણી ધુંટણ ઉપર માથું
મુકી હાથ બેઠી બેઠેલી છે; અને દરબારીઓ, હાથ આડા કરી વચ્ચે
પડેલા છે.)

ટખલા

(પડેલો પડે છે.)

પ્રવેશ ૩ નો.

પાત્રો લક્ષ્મી, કમળા, ચૈતન્ય, કંદર્પસેન અને દાસીઓ.
લક્ષ્મી—(જોગણના વેષે સતારા બાલીને.)

ગાયન.

લાગી લાગીછે મને લાગીરે. માયા મહાપ્રભુની લાગી,

ત્રણા નકામી મેં ત્યાગીરે, માયા મહા પ્રભુની લાગી-
કાયા મંદીરમાં કંથ બિરાજે, શામ સુત્રણા સુહાગીરે-માયાં
જ્ઞાન ગગનમાં આનંદ ઉલટયો, વિણાઓ પ્રેમની વાગીરે-માયાં
દુઃખનો દરીઓ કલેશથી ભરીઓ, મૂરખ લેશે માગીરે-માયાં
સુંદર વાસ શું બાણે કમળની; જેંગો દુર્ગાધીનો રાગીરે-માયાં
મુકતાદ્વગથી મન નવ માને, બગ મચ્છ ધ્વંષિ અભાગીરે-માયાં
તન મન ધન છે જેહ ધણીનું, તેને સોંપી રહી આધીરે-માયાં
એજ સત્ય છે, બીજુ બધું તુત છે.

કમળા-(સ્વગત) અરે ભગવાન; આ ભગની તો ભવ બાળવા બેઠી;
હવે હું એને શી રીતે સમજાવું ? (પ્રગટ) બહેન લક્ષ્મી, આતે શું કરવા ધાર્યું
છે ? બેને બહેન, તારા, દમયંતી, સીતા, અને, અનસૂયા જેવી પવિત્ર સ્ત્રીઓ
પણ પતિવ્રત ધર્મ પાળીનેજ કૃતાર્થ થઇઓ છે. ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મથી વિરૂદ્ધ
ચાલનાર, અંજની અને સરસ્વતી પસ્તાયાં છે; મારે તું તારી હઠ છોડી દઇ
માખાપનું કહ્યું માન.

લક્ષ્મી—બહેન જે વિષ છે તેને અમૃ કેમ કહેવાય । જો સર્વ
છે તેને મુકતાહાર કેમ મનાય । ભણે તમે કથીરને કુંદન કહો તો હું ના નથી
કહેતી, પણ હું તો નહોંજ કહું.

કમળા—લક્ષ્મી એતો તારી આંખોની બૂજ છે. ચાલતી નૌકામાં
જમીન ફરતી દેખાય છે, તે શું સત્ય દેખાય છે ? ખરીવાત તો એ છે કે
ધધરી નિયમને તામે થવું. બહેન જેવું નીર વિનાનું મોતી, બાલોડા વિના-
નું તીર, વાસ વિનાનું પુષ્પ, અને પ્રાણ વિનાની દેહ જેમ નકામા છે,
તેમ કંથ વિનાની કામની પણ નકામી છે.

લક્ષ્મી—એતો મનના વિસામા છે, બાકી બધું જીવું. ધીને સ્વાદ
નથી; પાણીને રંગ નથી, ને આત્માને જાતી નથી, અમ્મર, આકાશ અને
વાયુ જેમ નિરાકાર છે તેમ આત્મા પણ નિરાકાર છે.

કમળા—અરે ઘેલી । જે નજરે દેખાય છે, બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે,
મન કબૂજ કરે છે, અને ધન્દ્રિયો અનુભવ કરે છે; એ સંસારમાં આપણે
આવ્યાં છીએ; તેનો વિચાર કર. જે દેહ વડે આત્માની સિદ્ધતા છે, તેનો
ધર્મ પાળ્યા વિના ચાલેજ નહીં. જેવું લુણ વિનાનું અન્ન, માયા વિનાનું
મન્ન, શક્તિ વિનાનું તન, અને ગાળ વિનાનો કંસાર છે; તેવો સ્વામિ

વિના સ્ત્રીનો સંસાર છે. આ સંસાર રૂપી વસ્ત્રનો નરનારી એ તાણો વાણો છે; જેમ સત્ય વિના ધર્મ, દયા વિના ન્યાય, સ્વભાવિક બુદ્ધિ વિના વિદ્યા, પાત્ર વિના અધિકાર, શક્તિ વિના શસ્ત્ર, પત્ર વિના વૃક્ષ, કીકી વિના ચક્ષુ, શશિ વિના રત્નની અને દીપક વિના અવાસ દીપતાં નથી, તેમ સ્ત્રી પણ પ્રુરૂષ વિના શોભતી નથી.

લક્ષ્મી—અરે ગાંડી શોભા એજ ઓભા છે. સંગ એજ દુઃખનો રંગ છે. માયા એજ પ્રત્યક્ષ માર છે, અને ભોગ એજ રોગનો ઉદ્ભવ છે. જરા વિચાર કર, મુળ મુકીને ડાળા સીંચવાથી ફળ પુત્રની પ્રાપ્તિ શી રીતે થવાની ? મ્હોર મુકી કોડીની ઇચ્છા કરવાથી દરીદ્રતા શી રીતે જવાની ? કુવો મુકી હવાડામાં જવાથી તૃપ્તિની શાંતિ શી રીતે વળવાની ? તેમ ઇશ્વરને મુકી બીજાને જપવાથી મુક્તિ શી રીતે મળવાની ?

કમળા—લક્ષ્મી, સાકર ખોલવાથી તે મુખ મધુર થતું હશે ? આપણે જપવાથી તે રોગ જતો હશે ? વાયુના ઓડકારથી તે ક્ષુધા ભાગતી હશે ? વિજળીના ઝળકારે તે મોતી પરોવાતાં હશે ? તેમ ઇશ્વર ઇશ્વર કરવાથી તે ઇશ્વર પ્રસન્ન થતા હશે ? ના, ના, એતો એની આજ્ઞા પાળવાથીજ પ્રસન્ન થાય છે. ખેંદન, જેમ વ્હાણુ વિના સાગર તરવો, ઉદયમ વિના ઉદય કરવો, પગ વિના પંથ કાપવો, સાધન વિના શત્રુ જીતવો, અને વાદળ વિના વૃષ્ટિ થવી અશક્ય છે, તેમ સ્ત્રીને સ્ત્રીધર્મ પાળ્યા વિના ઇશ્વર પ્રસન્ન કરવો પણ અશક્ય છે, માટે તું તારો મુખત મુકી દષ્ટ પર જીવાતું કબૂલ કર.

લક્ષ્મી—ખેંદન કોષ્ટને ગોળ રૂચે છે, કોષ્ટને ખાંડ રૂચે છે, અને કોષ્ટને સાકર રૂચે છે. મન મનની રૂચી નોખી છે. તને શ્રદ્ધસ્થાત્રમમાં મોહ લાગ્યો છે તો તું તે કર; પણ મને તો જંગલમાં જઈ તપ કરવાનો મોહ લાગ્યો છે; તેથી હું તો તેજ હરીશ. વ્હાલી ખેંદન ક્ષમા કરજે ! માત્ર પિતાને મારા પ્રણામ કહેજે.

કમળા—(ગદગદીત ક'ંઠે)

ગાયન.

માંછલડી નિર વિના આ, યમ કરીને સરમાં ફરશે ?

ઝ્યાં વાત હૃદયની કરશે, સુખ દુઃખ કાને કો ધરશે ?

ઓખેન, અરેઓ ખેંદન, માંછલડી મુજ નયનને ઝાંઝાં ઝ્યાં કરશે !

લક્ષ્મી—

આ પંખીડાનો મેળો પરભાતે જુદો પડશે !

સુખ દુઃખના દાણા ચરતાં, કોઈ રમે, ભમે, કોઈ રડશે !
રે બહેન, અરેરે બહેન, છે વ્યર્થ બધી આ માયા,
જે વિશ્વ બાગમાં પુલ્યા (તે) કરમાયા જપ જગરાયા.

છેરામ....રાગ....રામ....પ્રણામ....પ્રણામ....માંછલડી(જાયછે.)

(લક્ષ્મી જાયછે, એટલામાં ફરતો ફરતો ચૈતન્ય આવે છે ને કમળા શોકાતુર થઈ જડવત ઉભી રહે છે.)

ચૈતન્ય—(મોહ પામતો) આહા ! આ વાટીકામાં આરસની પુતળી
ક્યાંથી ? અરે હું ભુલુ છું. આરસની પૂતળી તો જડ હોય છે, પણ આતો
ચૈતન્ય વાળી છે. ત્યારે શું મેઘરાજની વાટ જોઈ ચતુરા રૂપે ચપળા
ઉભી હશે ? રતી હશે ! રંભા હશે ! કે શંકરને મોહ પમાડનારી સાક્ષાત
મોહિની હશે ? આહાહાહા શું તેની સુન્દરતા છે. ! !

વસંતતિલકા છંદ.

વાએ લગિ લગિ વળે, કટિ પાતળી છે,

ચંદ્રાનની અંધર આમૃતિ કાતળી છે;

જંઘા સુરંભ સ્થંભા મુગ્ધા મૃગાક્ષી.

આનંદ કંદ રમણી લલિતા સુલક્ષી.

વાહ વાહ વિધાતા ! આ પ્રતિમા તેં પુષ્કળ નવરાશ્મીની વખતે ધડી
જણાય છે. આહા અત્યારે જોકે તેના વદન ચંદ્ર ઉપર શોકની છાંયા છ-
વાઈ રહી છે, તોપણ જેમ દ્વાનસમાં દીવો, અંધારામાં મણી, અને વા-
દળમાં વીજળી ઝળુકે તેમ તે ચમકી રહી છે.

વસંતતિલકા છંદ.

લાડી ગુલાબ ફુલની મતવાડી આલી,

ફુલો અવેવ ફુલથી મુખ મોહ જાળી;

આંજ્યા વિના મન હરેઅતિઆંખ કાળી,

અંગે સુવાસ મૃગના મદની રૂપાળી.

આહા આ પદ્મીનો પાણી જે પુરૂષ ગૃહણ કરશે તે કેવો ભાગ્ય-
શાળી ગણાશે ! (એકી નજરે જોઈ રહે છે.)

કમળા—(સ્વગત મોહ પામતી) અરે આ તેજોમય મૂર્તિ ત-
રણુ કુમાર કોણ છે ? શું આતે અનંગદેવ અંગધારીને આવ્યા હશે ! કે
અશ્વનીકુમાર હશે ? શી તેની ભવ્યાકૃતિ છે ! તેના નિર્ભય નેત્રાંબુજમાંથી
અમૃતની ધારા ઝરે છે, ત્યારે શું ચંદ્રમા પધાર્યા હશે ! ના, ના, તેને તો

ક્ષય છે, અને આતો તેના અક્ષય છે. મુખાર્વિંદના તેજથી મારી દ્રષ્ટિ અસ્થિર થઈ જાય છે, ત્યારે શું સવિતાનારાયણ પ્રવાસથી થાકી આ સ્થળે આરામ લેતા આવ્યા હશે? કે બ્રહ્મચારીનું સ્વરૂપ ધારી સ્વયંભૂ પોતે પંચાર્યા હશે? ગમે તે હો પણ આ પુરૂષ કર્તાની કારીગિરીનો કોઈ અદ્ભુત નમુનો છે!—

હરિગીત છંદ.

છે નેત્ર રહિત વિકાર પણ, વશિકર્ણ વિધાએ ભર્યો,
છે પુનિત રૂપ બ્રહ્મચારિ પણ, સંપુર્ણ પ્રેણ તણાઈરો;
છે સદય હૃદય ઉદાર પણ, ધા રાળજે મુજને કર્યો,
આવી ચઢ્યો અહીં ક્યાં થકી, એ અતન રૂપ જાદુગરો!

આહા—

સોરઠો.

ચોરે ચિત ચતુરા તણું, દોરે ન્યારે પંથ;
સંકોરે સ્મર અનળને, આવડય દીસે અનંત.

વાહ વાહ; જે સુંદરી આ રતનની અધોગતા થશે તે કેવી મા-અશાળી ગણાશે? અરે મારા પિતાજીની સમક્ષ નારદ ઋષિએ જે ઋષિ પુત્રનાં વખાણુ કર્યાં હતાં તેતો આ નહીં હોય? લાભ્ય તપાસ કરું (ચૈતન્યને) ઋષિ કુમાર, આપ ક્યાંથી પધારો છો? આપનું નામ શું?

ચૈતન્ય—રાજપાળા, આ પાસેના વનમાં જે આંમકાર ઋષિ રહે છે; તેમનો હું પુત્ર છું. માઈ નામ ચૈતન્ય છે. સરિતા ઉપર સ્નાન કરી પાછો વળતાં સહેજ અહીં આવી ચઢ્યો છું. આ વાટિકાનાં માલિક આપ પોતે હો એમ જણાય છે. આપ કોની પુત્રી છો? આપનું નામ શું તે અડચણ ન હોય તો જણાવવા કૃપા કરસો?

કમળા—(સ્વગત) વાહ વિશ્વેશ્વર ! મારી કલ્પના સત્ય કરી છે. આતો હું જેનું ચિત્તવન કરતી હતી તેજ પધાર્યા છે; આહા! જેનો મને શબ્દથી મોહ લાગ્યો હતો તેજ મારી સમક્ષ ઉભા છે; જેનું દર્શન કરવાને હું આતુર હતી, એજ મારા હૈયાનો હાર, એજ મારા શરીરનો અંગાર, અને એજ મારા અંતરનો આધાર આ ચૈતન્ય મુનિ છે. વાહ વિધાતા ! તેં મને અત્યારે આનંદ સાગરમાં ઝળકાળી દીધી છે. (પ્રગટ) ઋષિરાજ માઈ નામ કમળા છે, હું આ નગરના માહારાજ પ્રતાપી દક્ષરાજની પુત્રી છું.

ચૈતન્ય—તમે એક મહાન રાજકર્તાની પુત્રી છતાં મારી સાથે

માયાળુપણે વરતી મને આભારી કયો છે.

કમળા—એ આભારનો અવેજ આપવા તમને બહુ ભારી પડશે !

ચૈતન્ય—ભારી શું, અમા થશે તે આવારી નાંખીશ.

કમળા—વાણીમાં રીઝાવી છુટવા માગતા હો તો તે કાંદા છે !

ચૈતન્ય—ત્યારે શું મને બંધન કરવો છે ?

કમળા—હા, હજરવાર, બંધન કરવા છે.

ચૈતન્ય—એવો કાંઈ અપરાધ ?

કમળા—કોઈ ના કરે તે તમે કર્યું છે.

ચૈતન્ય—શું ?

કમળા—ચોરી !

ચૈતન્ય—મેં શું ચોર્યું છે ?

કમળા—માર મન,

ચૈતન્ય—ભારી પાસે તો કાંઈ નથી.

કમળા—નથી શું સંતાડ્યું છે.

ચૈતન્ય—તે તમે કબજે કેમ ન રાખ્યું ?

કમળા—શી રીતે રખાય ? તમે જાદુગર છો, બસાતકારે લઈ લીધું છે.

ચૈતન્ય—ત્યારે તમે પણ કીયા શાહુકાર છો. ? ભારી પાસે પણ માફ મન નથી, તે તમેજ લીધું જણાય છે ! પોતે અપરાધી છતાં ખીજને આજ આપો છો એ ક્યાંનો ન્યાય ?

કમળા—ન્યાય હોયતો મને પડેજ નહીં. એમ શુંહાથી છુટી મુક્ત થવા નહીં પામે. તમે જુદા છો, ચોરછો, જાદુગર છો; તમાફ મન તમારી પાસેજ છે.

ચૈતન્ય—હું અસત્ય બાધણ કરતોજ નથી.

કમળા—ત્યારે શું સત્ય બોલો છો ? તમાફ મન મેં ચોર્યું છે ?

ચૈતન્ય—હા, હા, હું પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહું છું કે તમે ચોર્યું છો તમે કામણુગારા છો, ધુતારા છો ! મેં તો એકલું તમાફ-મન ચોર્યું છે, પણ તમે તો મારા સર્વાંગ પર સત્તા બેસારી દીધી છે.

કમળા—ત્યારે અપરાધી તે હું કે તમે ?

ચૈતન્ય—તમે, હજરવાર તમે.

કમળા—ત્યારે આપણો ન્યાય કોણ કરશે ?

ચૈતન્ય—આપણો પ્રેમ.

કમળા—આપણા સાક્ષી કોણ ?

ચૈતન્ય—આપણું મન.

કમળા—હશે ત્યારે સાટમપાટા થયું ! બંને સમાન લાભમાં છીએ ! !
પણ હવે ભિન્નતા ન રાખશો.

ચૈતન્ય—એક વાસણમાં પાણીના વિભાગ પડેજ નહીં; સ્વચ્છ
પ્રેમમાં ભિન્નતા ટકેજ નહીં.

કમળા—મને તમારા હૃદયમાં સ્થાન આપી કૃતાર્થ કરો.

ચૈતન્ય—તમે તો મારા હૃદયમાં સજડ ચોટી ગયાં છો; પણ મને
તમે તમારા હૃદયમાં સ્થાન આપી કૃતાર્થ કર્યો છે તેથી હું તમારો આ-
ભાર માનું છું.

કમળા—આભારમાં તો બંધાઈ ગયા, હવે આભાર કેવો !

ચૈતન્ય—હીરો કુંદનમાં જડાયો ! !

કમળા—સુધા દુધમાં બળી ! વેલ ચંપે વીંટાણી !

ચૈતન્ય—આપણા મનોર્થ ઇશ્વર સફળ કરશે. હ્યો ચપળા હવે
હું રળ માણું છું.

કમળા—ચપળા જોઈએ તો મેઘ ધર્વણ થાય ત્યાં જાઓ.

ચૈતન્ય—ચોમાસાની વાર છે; પણ ચંપકવર્ણિ મને રળ આપો.

કમળા—ચંપકવર્ણિ તો કૃત્તની ગોદમાં હશે; ત્યાં જાઓ.

ચૈતન્ય—હારીકાં દુર છે; પણ પદ્મની હવે બહુ થયું.

કમળા—પદ્મ તો સરોવરમાં હશે; માટે ત્યાં જાઓ.

ચૈતન્ય—એતે ભમરે વિંટાએતી હશે; પણ ચંદ્રીકા હવે આમડ
જવા ઘો; મને ધણીવાર થઈ.

કમળા—ચંદ્રિકા તો શુક્લ પક્ષમાં હોય; આતો કૃત્ત પક્ષ છે.

ચૈતન્ય—ચંકારી હવે મને જવા દે.

કમળા—હા ! ચંકારી ચંદ્રને કેમ જવા દે ? કસ્તુરી સુવાસને કેમ
છોડે ? માછલી જળથી જુદી શી રીતે રહે ? મારા હૃદયચંદ્ર, તમારું દ-
ર્શન કરી હજુ મારાં નેત્ર તૂટીતો પામ્યા નથી, તે પહેલાં જવાની વાત
શું કરો છો ? બેસો, બેસો, બે ઘડી બેસો; મારા સમ તમને— (હાથ-
ઝાલે છે)

ચૈતન્ય—રાજકુંવરી કાઈ આવી ચડશે તો શરમાવું પડશે, (જવા-
માંડે છે; વળી હાથ ઝાલીને)

કમળા—હું તો નહીં જવા દઉં । મારી જાણે તો જાણે નહીં જ
કહેવાય. તમને જન્મ રૂપે તેમ કરો.

ચૈતન્ય—રસીલી, અત્યારે રૂપ તું જોવાનું છે ? ભ્રમરને કમ-
ળથી જુદા પડવું રૂપનું હશે ? હંસને સરોવરની પાળ મુઠ્ઠી ગમતી હશે ?
ના, ના, સૌ ન છુટકે । શું કરે ? લાચારીએ રમ માણું છું.

કમળા—(હાથ ઝાલી) ના, નહિ જવા દઉં.

કમળા અને ચૈતન્ય— ગાયન.

અરે હારે, (૨) પુરી પિંજરમાં પ્રેમ ખ્યાસી મેના,
રનેહ લગાડયો સારસડીને, રસિઆ ઓ રસમીના,
પ્રાણજીવન હૈયાના હીરા, વીંટી તણા નગીના—અરેહારે પુરી.
તને ભ્રમર ક્યમ ઓ અલબેલી, કોમળ કમળ કુસુમની કેલી,
અર્કઅસ્તની તાલાવેલી, બવાદે રસિકા રસવેલી—અરેહારે.
કઠોરતા કરવીતી આવી, પ્રેમ પાસમાં શીદ ફસાવી,
ખ્યાલો ભરી ધરીને તલસાવી, માંછલિ ઝાલી કણેક લગાવી.—અરેહારે
હંસ સરોવરને ક્યમ છોડે, મુક્તાફળ નરમાદા જોડે,
પ્રેમ દોર પ્રેમી ક્યમ તોડે, કોય વિયોગન સાંખે કોડે—અરેહારે.

કમળા—હા જશે જ । હવે ક્યાં મળશે ? (ચૈતન્ય જાય છે.)
હા, ગયો, ગયો, હૃદય વલ્લભ ગયો । અરે હૃદયચંદ્ર તું ક્યાં સંતાપ ગયો ?
ચૈતન્ય, ચૈતન્ય, ચૈતન્ય. । (કંદર્પસેન આવે છે, તે કમળાને ઉદાશીમાં ઉ-
ભેલી જુએ છે.)

કંદર્પસેન—(સ્વગત) વાહ ! વાહ !

શાર્દૂલવિકિરિતછંદ.

પામે મોહ પશુપતી તપ તણ રાચે રતીનો પતિ,
યાચે ઇંદ્ર અહોનિશા ઉર વિષે રામા રૂપે રાજતી;
મૂઘા એ મન મોહની કર પ્રિયા સાફલ્ય જિજ્ઞુસું તદા,
આશાએ ઉભો ફરે જિયજપી, આનંદ દાતા અદા.

કમળા—(સ્વગત) ક્યાં ગયા, હૃદયમણી ક્યાં ગયા ? હા...દર-
દમાં દરદ કરવું તમને યોગ્ય લાગ્યું ?

સોરઠો.

ચિત ચઢ્યું ચક્રોળ, ચૈતન હરિ ચૈતન ગયો,
છાંટી રસની છાળ, ચેતક વળગાડ્યું રને.

હા...ચૈતન્ય...ચૈતન્ય...ચૈતન્ય...(ગાથે હાથ દબાવે પગને અંગુઠે પૃથ્વી મણ્ડલી ચિત્રવૃત્ત ઉભી રહે છે.)

કંઠર્પસેન—(મોહ પામતો) આહા...

છપયછંદ.

ગલ સ્થલ પર કરે કમલ, કરત મન મનન અતન તન,
ખનત ધરન ક્ષેન ચરન, અહુત નર અમ્ભર દરશન;
પલ પલ ઢલકત નયન, વરણ ઉજવજ સમર મદહર,
રદય રટત વર અવલ નવલ ફૂલ લયકત કમ્ભર;
અમૃત ઝરે દય અધરદ્રગ, ભદ્ર વદન જલહુલ સુકલ,
અનખ ઉદર સરવર સરસ, અલભ્ય સ્પર્શ દર્શન અકલ
(પાસે આવી પ્રગટ) અરે ચંદ્રમુખી, તું ચૈતન્ય, ચૈતન્ય, શું
કરે છે ? જો આ મનસાપુરીનો મહારાજ કંઠર્પસેન તારી સેવામાં રજુ
થયો છે, એ તને ચૈતન્યથી વધારે વ્હાય છે, તેના ઉપર દ્રષ્ટી કર.

કમળા—(અમકીને સામું જોઈ) અરે તમે કોણ છો ? આ એ-
કાન્તવાસમાં વગર આત્માએ કેમ આવ્યા છો ?

કંઠર્પ—દાનેશ્વરીના દરબારમાં યાચકને અંત્રાય હોયજ નહીં.

કમળા—પાત્રાપાત્રનો ભેદ સમજે એજ દાનેશ્વરી; બાકી બીજા
તો દાણેશ્વરી.

કંઠર્પ—ત્યારે તમે દાનેશ્વરી છો કે દાણેશ્વરી ?

કમળા—બેમાંની એક નહીં.

કંઠર્પ—ભારે યાચકની શી વલે ?

કમળા—બલે તમે યાચક હો તો મારા પિતાજી પાસે જાઓ.

કંઠર્પ—પણ જે વસ્તુ ઉપર તમારા શિવાય બીજા કોઇનો અધિ-
કાર નથી, તેનો હું યાચક છું, માટે મારી યાચના તમેજ સિદ્ધ કરો.

કમળા—જે તમે માગવા આવ્યા છો, તે હું આપી ચુકી છું,
માટે ચાલ્યા જાઓ.

કંઠર્પ—ભદ્રે હું તારા ઉપર મોહીત થયો છું. તારો કૃપાકાંક્ષી છું.
તે તારો મનરૂપી મણી એક જંગલના નિવાસી મૂકેટ જેવા ઋષિ પુત્રને
આપ્યો હોય તો તને તે પાછો ખેંચી લેવાની સત્તા છે; માટે તેમ કર; ને
મહારા જેવા મહારાજની હૃદયમાગમાં પરોવી સુશોભિત કર.

કમળા—અર્પણ થએલી ચીજ પાછી લેવાની સત્તા ધરાવનાર મ-

સુખ નથી પણ પથુ છે. તમારી ઇચ્છા અશ્વિત છે; માટે રાખશો જ નહિ.

કંદર્પ—અરે સુન્દરી, તારૂં સુકુમાર શરીર તો સુખપાલમાં બેસવાને યોગ્ય છે. તું તો રાજલક્ષ્મી છે તે રાજભુવનમાં જ શોભે. તારૂં સુન્દર સ્વરૂપ સુખાસનને યોગ્ય છે; માટે મરૂંદીનો મોહ જવા દઈ મણીમય મહાલય તરફ નજર કર. મનોરમા મને તારા હૃદયકમળમાં સ્થાન આપી કૃતાર્થ કર.

કમળા—અરે મૂર્ખ મારે તારા રાજપાટની દરકાર નથી. તપસ્વિઓની પર્યુકૃતિમાં જે સુખ રહેલું છે, તેનો સોમો અંશ પણ રાજમહેલમાં નથી; એ હું જાણું છું. મોટા મોટા પૃથ્વીપતિઓ બ્રાહ્મણના અર્ચુ તલાસે છે. મોટી મોટી રાણીઓ ઋષિપતિના આગળ ખોળા પાથરે છે, રામઅંદ્ર, કૃષ્ણ, અને પાન્ડવ જેવા જેની સેવામાં રહ્યા છે, ઇંદ્રાદીક જેની પ્રસાદીથી પ્રસન્ન થાય છે, એવા ઋષિપુત્રની અર્ધાંગના થવામાં જે માન છે; તે માન મહારાણી થવામાં નથી, નથી ને નથીજ.

કંદર્પ—રાજરિક્તને હલકી ગણનાર તું એકજ છે. સુન્દરી માકરને કડવી કહેનાર શું સત્ય બોલે છે ? દુષ્ટને કાળું અને કાયલાને ઉજળા કહેનાર શું દેખતા કહેવાય ? બૂખડીને બંડાર સોંપનાર શું ભવિષ્યવાદી કહેવાય ? તેમ તું પણ મારા જેવા મહારાજાને મુકી એક દુર્બળ બ્રાહ્મણને પસંદ કરનારી શું ડાહી ગણાઇશ ? લક્ષ્મી ચાંક્સો કરવા આવે, ત્યારે સુખ ધોવા જનારી તું પોતે જ છે; હજી તારો વિચાર તું ફેરવ.

કમળા—અરે સ્વાર્થાંધ, ફેરવું ચક ફરે, લાકડું ફરે, માંકડું ફરે, લોહું ફરે, ઘોડું ફરે, પણ પર્વત તે ફરતો હશે ?

કંદર્પ—ખાઈજળ મુકી મીઠું પાણી પીનારા શું પાપ કરે છે ? ઉકરડાની દુર્ગંધથી દુર ખસી, ખાગમાં બેસનારા શું અન્યાય કરે છે ? કંટક વાળા રસ્તામાંથી સારે રસ્તે ચાલનારા શું નામદં ગણાય છે ? ના. ત્યારે તું પણ પેલા ચૈતન્ય જેવા મિશ્નુકને છોડી મારા જેવા બૂખડિની સાથે લગ્ન કરીશ તો ગાંડી ગણાઇશ ? ટેક વિનાની ગણાઇશ ? લુટી ગણાઇશ ? ના, ઉલ્ટી તને સૌ શાણી કહેશે, ને લાભમાં આપણે બંને સુખી થઇશું.

કમળા—અરે પાપી તું કંદર્પસેન નથી પણ સર્પસેન છું. મારા મનનો નિશ્ચય ફેરવવાને બ્રહ્મા સમર્થ નથી તો તું કોણ માત્ર છું ? અંધ આ સંસારમાં જેટલું સુખ કહેવાય ને જેટલું સારૂં કહેવાય છે, તેટલું તમામ હું ચૈતન્યમાં જ દેખું છું. અને તેજ મારો સ્વામી થશે.

કંદર્પ—સુન્દરી આમ મારો તિરસ્કાર શું કરે છે ? જરા પ્રેમને

તો પિછાન. હું તારા ઉપર શીલ થઇ ગયો છું. તારા પ્રેમ પીંજરમાં સપ-
ડાઇ ગયો છું. કેદી થયો છું. મારા ઉપર દયા કર.

કમળા—અરે દુષ્ટ તું પ્રેમની પોથી બણ્યો જ નથી; તે પ્રેમનાં
દર્શન કર્યાં જ નથી. પ્રેમની કીમત જાણતો જ નથી; અને પવિત્ર પ્રેમને
વગોવનારા તરીકે પ્રેમ પિંજરમાં સપડાયો કહે છે એજ તારી મૂર્ખાઇ છે.
(એટલામાં દાસીઓ આવે છે.) અરે દાસીઓ આ અધમને અહીંથી
દૂર કરો !

દાસીઓ—(હાથમાં કટારો લઇને) જા દુર જા પાપી, એકદમ
ચાલ્યો જા; નહીંતો આ કટારીઓથી તારો સત્કાર કરવામાં આવશે !
(એકદમ તેને ઘેરી લે છે.)

(કંદર્પસેન ગાબરો બની ઉભો છે; આસપાસ દાસીઓ કટારીઓ
લઇને ઘેરી લે છે.)

ટૂંકા.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—કચેરી.

પાત્રો—વારાંગનાઓ, પ્રધાન, મોહાસુર, મદાસુર, માનાસુર, દરબા-
રીઓ અને કંદર્પસેન.

વારાંગનાઓ—

નાચ.

આનંદની ધુન મધુવનમાં છવાઈરે—ટેકો
મનહર મોહનમુરલી બજાઇ, મજ વિનતા વ્યાકુળબઇ આઇ;
અકલ સકલ ગુમ હો ગઈ સખીઆ, અખીઆ દોન મિલાઈરે—આં
ઝરત ઝરત અમૃત રસ વારી, નૃત્ય કરત નટવર નગધારી;
હરશ હરશ છલકત ઉર ઉદ્ધિ, તદ્દપિ ન તરસ છિપાઈરે—આં
હુમહુમ છનનન હુમહુમ છનનન રૂમરૂમ ઝનનન રૂમરૂમ ઝનનન
નાચત ચરન નચાવત નયના, શુધ યુધ સિનિ છિનાઈરે—આં
હુમહુમ હુમહુમ છેલ છખીલા રૂમરૂમ રૂમરૂમ રંગ રસિલા,
રસભિને રસકે રતનાગર તાકધિનાતિકધા (૩)—આં

કંદર્પ—પ્રધાનજી આ વારાંગનાઓને ધનામ આપી વિદાય કરો.

પ્રધાન--જેવી આત્મા. (વારાંગનાઓ ધનામ લે છે, અને પ્રણામ કરી ચાલી જાય છે.)

કંઠર્પ--(સ્વગત) વારાંગના કહો, દેવાંગના કહો, કે નાગકન્યા કહો, પણ ખરી સુન્દરતા તો ધૃત્વે કમળાનેજ બક્ષી છે. કમળા કમળા, તે મને ઘેલો કયો; આશાના કુગર ઉપરથી કચલાવી પાડ્યો; દુઃખના સાગરમાં દાટી દીધો; હાથ ! તારી પ્રાપ્તિને માટે હવે હું શો ઉપાય કરું ?

સોરડો.

ઉરમાં ધરોને આશ, મન બમરો બમણા કરે;

અધરી એહ સુવાસ, કેતકોને કંટક ધણા.

અરે મદધેલી સુધા; તું ધણા રક્ષકોથી વીંટાએલી છું તેથી તને ગર્વ છે, પણ જ્યારે હું તારો મદ ઉતારીશ, ત્યારેજ મને શાન્તિ વળશે. હા...કમળા...કમળા...કમળા. (નિશ્વાસ નાંખતો ખુરશી ઉપર માથું ટેકાવી બેસે છે.)

પ્રધાન--(સ્વગત.) આજે મહારાજને કાંઈ ચેટક વળગ્યું હોય એમ જણાય છે. (પ્રગટ) મહારાજ, વૃત્ત, સંગીત અને ગાયનની ગમતો આપને અધિક પ્રિય છે; તેમ છતાં તેના ઉપર અભાવ જણાય છે તેનું શું કારણ ?

કંઠર્પ--પ્રધાનજી, ગાન, તાન અને વૃત્તાદિ ગમતો મનને જ્યારે શાન્તિ હોય છે, ત્યારેજ પ્રિય લાગે છે. જેમ સ્મશાનમાં ગણેશ, વિવાહમાં રામનામ, શ્રદ્ધાધુને સંશય, અને પ્રેમીને નિયમ રચતા નથી, વળી ત્રણાતુરને દૂધ, ક્ષુધાતુરને પાણી, સન્યાશીને શ્રંગાર, રોગીને વૈભવ, અને ભોગીને યોગીનાં ચિન્હ રચતાં નથી, તેમ બીતરના બડકાવાળાને બહારની રમત ગમતો રચતી નથી. ખરું પૂછોતો અત્યારે મારો જીવ મારા સ્વાધીનમાંજ નથી.

પ્રધાન--ત્યારે કોને સ્વાધીન છે ? તેતો કહો.

કંઠર્પ--શું કહું, કહેવામાં કાંઈ સાર નથી.

દોહરો.

સુંદર સર સલિલે ભર્યું, હંસ ગયો ધરો હેત;

મુકતા જેખી મન ઠર્યું, સિદ્ધ ન થયો સંકેત.

પ્રધાન--કાંઈ કારણ ?

કંઠર્પ--કારણ, કારણ સાંભળો--

સોરઠો.

દે દીપકને દાન, પતંગ પ્રેમે દેહતું;

દીપક દીક્ષ નાદાન, ગણે ન ગણના પ્રેમની.

પ્રધાનજી, મૃગત્રાં સારંગીને, હંસ સરોવરને, મણિધર મોરલીને, અને લોભી પૈસાને પોતાના પ્રાણ અર્પણ કરે છે, પણ સારંગી, મોરલી, સરોવર, તથા પૈસાને તેમની દરકાર નથી, તેવો પ્રસંગ મારે પણ બન્યો છે. જેને મેં માફ હૃદય અર્પણ કર્યું છે, જેના પ્રેમમાં હું દીવાનો બની ગયો છું, તેને મારી દરકાર નથી, એથી હું આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયો છું.

પ્રધાનજી—મહારાજ, જ્યારે એમજ છે ત્યારે તમે પણ તેની દરકાર છોડી દો.

કંઠર્પ—અરે ! એતે છુટી જાય !

સોરઠો.

શીતળ જેની છાંય, પ્રાગ રાગ મન લે હુરી;

જોમન રસ ઝલકાય, મુઘ્ધા એ મલિયાગરી.

મોહાસુર—મહારાજ, એવું કાણુ ગુમાનવાળું છે ?

કંઠર્પ—હજી તમે ના સમજ્યા ? તે એક ગર્વધેલી ગોરી છે.

મોહાસુર—ગોરી છે ! અજાણ છે ! તેની શી ગુંજલ છે ?

કંઠર્પ—ગુંજલ નથી, પણ ગર્વ ધણો છે.

મોહાસુર—તે કોની પુત્રી છે ? ને તેનું નામ શું ? તે કહો.

કંઠર્પ—તે વિજયનગરના મહારાજ દક્ષરાજની પુત્રી છે. નેનું નામ કમળા છે. તેની પાછળ હું દીવાનો થેલો, અને દ્વિદા થઈ ગયો છું. તે કમળા એક સ્ત્રીનું સર્વોત્તમ રતન છે.

મોહાસુર—ચિન્તા ન કરો તે રતન હું કાલ તમારા કદમમાં રજી કરીશ.

કંઠર્પ—(હુંચિયારીમાં આવી.) શાઆશ, શાઆશ, મોહાસુર શાઆશ છે તમને.

પ્રધાન—મોહાસુર, જે રતન લાવવાની તમે હિમ્મત ધારો છો, તે રતન રસ્તામાં રીઠું પડ્યું નથી, પણ સાગરમાં છે. આંખો તો ખરો પણ કાંટે જાંઠાએલો છે. અમૃત તો ખરું પણ શેષનાગની રક્ષામાં છે; કંથારમાં હાથ ધાલવાનો છે, માટે વિચારીને ડગલું ભરજો.

કંઠર્પ—[ચીડાઈને] પ્રધાનજી તમે એને બધા બતાવી નાઉંમે.

કરવા ઇચ્છો છો, પણ યાદ રાખો કે હું કંટકને બાળનારો પાવ-
ક છું. શેષનાગને વશ કરનાર મંત્ર શાસ્ત્રી છું. જાદુગર છું, અને ગરૂડ છું.
મહાજામાં પેસી મુક્તાનો લાવનાર મરજીવો તારો છું, સાગરનું શોષન કરનાર
અગસ્ત છું. દક્ષિણે શું પણ એકવાર ઈંદ્ર આવે તો તેને પણ આધીન
કરવાને હું સમર્થ છું.

પ્રધાન—સારે આપને ક્યે લે કરો; પણ એ શય્યા આપને
ખુચે તેવી છે.

કંઠર્પ—અરે ખુચું ! એના તો હું કયા કાઠી નાંખવાને સમર્થ
છું. રાજનોતી રીતિ પ્રમાણે હું એક વાર માથું મોકલી ચૂક્યો છું;
તેમ છતાં દક્ષે મારા માગાનો અનાદર કરી તે કન્યા એક જંગલના નિ-
વાસી ઋષિપુત્રને આપવા ઠરાવ કરેલો છે, તે શું હું થવા દઈશ ? કદી ન-
હિ; “ ધિગાની ધરતીને શ્રદ્ધાનું દાન ” એ કહેવત પ્રમાણે ખરો હકદાર હું છું.

મહાસુર—હા મહારાજ આપજા છો; અને એવી અનુપમ સુંદરી જો
બીજાને હાથ જાય તો આપના માનને હાની પહોંચે.

માનાસુર—અને માન ગયું તો પછી રહ્યું શું ? ધરતી ઉપર ધાન્ય
ખાધને બેસી રહેનારા માણસો જીવે તોય શું ને ના જીવે તોય શું ! !

મોહાસુર—કાંઈ ચિન્તા નહિ, મહારાજ, તે સુંદરીને લાવવા હું પોતે
વિજયનગર જઈશ; અને મારી આસુરીવિધાના પ્રભાવે તેનું હરણ કરી આ-
પના ચરણમાં રજુ કરીશ.

કંઠર્પ—ધન્ય છે મારા પ્યારા મોહાસુર, ધન્ય છે તમને.

પ્રધાન—મહારાજ, અસારે મારું કહેવું આપને ઉચિત નહિ લાગે,
પરંતુ આપનું લુણ્ણ હજી મારા પેટમાં છે, તેથી હિતની ખાતર, મારા ધ-
ર્મની ખાતર કહું છું કે બળાત્કાર કરવામાં સાર નથી. જેમ તેલ અને પાણી
એકત્ર થતાં નથી, અજ્ઞ અને સિંહ એકઠા બેસી જમતાં નથી; ઉંદર અને
બિલાડી એક રથજો રમતાં નથી, અને જેમ એક વાસણમાં હવા અને પા-
ણી ટકતા નથી; તેમ પ્રેમ અને બળાત્કાર પણ એક હૃદયમાં ટકતા નથી,
માટે એ અનર્થ જવા દો.

કંઠર્પ—અરે જે રાજ્યલક્ષ્મી છે તેને રાજભુવનમાં લાવવી એમાં શો
અનર્થ છે ? મુક્તાનો હાર કંઠમાં નાંખવો અને મણિમય મુગટ માથે મૂકવો
એજ રાજવું છે. નકટાના હાથમાં પુષ્પ, બહેરાના આગળ વાજાંત્ર, કાયરના
હાથમાં રાજ અને અંધના આગળ આરશી ધરવી, એ લેખને આપ્યાં ન

ઢહેવાય, પણ હાંસી કરી ઢહેવાય. તેમ એક સુંદરતાનો ભંડાર નિર્ધન અને નિર્માલ્ય આઢાણુને આપવો, એ પણ તેની હાંસી છે. આવી રીતે એક ઋષિ પુત્રનું અપમાન દક્ષ જેવા ગર્વિષ્ટ ભૂપતિને હાથે ન થવા જેવું એજ ન્યાય છે.

પ્રધાન—મહારાજ, આઢાણુને અર્પણ થએલી કન્યા કાળી નાગણુ છે; પાવકની જવાળા છે, અને વિષની કુંપી છે. આપને કન્યા લાવવી હશે તો પૃથ્વી ઉપર કાંઈ તોટો નથી.

કંદર્પ—પૃથ્વી ઉપર કન્યા છેજ નહિ. કન્યા માત્ર કમળા છે; અને તે એકજ છે.

છપય છંદ

સ્થલ સ્થલ નૃપતન સગર, કરન કર જડત ન ધર ધર;
જલ જલ કમલ ન અમલ, સકલ કલ્ય ચક્રત ન ચમર,
નર, નર સમર ન સમરત, ન મૃગ મદ મૃગ મૃગ દરશત
ધન ધન કણ નવ અધડ, રતન નવ નગ નગ નરખત;
વન વન ચંદન વૃક્ષ નવ, અસર કથન મન મન ન સમ,
હૃદય રમણ અનહુદ દમત ભ્રમણ કરત મન ભ્રમર મમ.

તેમ કમળા જેવી ખીજ નારી અહાએ ધડી જ નથી; માટે મોહાસુર તમે વિજયનગરમાં જાઓ; અને કમળાનું હરણ કરી સત્વર લાવો.

પ્રધાન—જો જો હરણ કરી લાવતાં તમેજ હણાઓ નહિ.

મોહાસુર—મારું મૃત્યું મહારાજ જ્ઞાનચંદ્રના પુત્ર શિવાય ખીજને હાથે છેજ નહિ.

કંદર્પ—અરે જ્ઞાનચંદ્રના કુટુંબનો નાશ તો આપણે પ્રથમથીજ ક્યો છે. હવે તમે અભય છો; જાઓ સુખેથી જાઓ.

મોહાસુર—મહુ સારું મહારાજ હું જાઉં છું. (જાય છે.)

પ્રધાન—મહારાજ કમળાનું હરણ કરી લાવતાં યુધ્ધનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થશે, દક્ષ જેવા અજીત યોધ્ધા સાથે વૈર બંધાશે, અને રાજારોદ્ધિ જોખમમાં આવશે.

કંદર્પ—બંધ કરો, બંધ કરો, પ્રધાનજી, તમારી કાયરની વાણી બંધ કરો. ક્ષત્રીઓ પરાપૂર્વથી કન્યાનું હરણ કરતા આવ્યા છે. જેમ અર્જુને સુભદ્રાનું, કૃષ્ણે રૂક્માણીનું, અનિરુદ્ધે ઓખાનું અને બિંબરાજે કાશીરાજની પુત્રીઓનું હરણ કર્યું હતું, તેમ મારે પણ કમળાનું હરણ કરવું એ રાજનીતિ છે.

પ્રધાન—ક્ષમા કરો મહારાજ; એમાં એકેને કન્યા પ્રતિકુળ નહોતી,

પણ આપને તો પ્રથમ પરણનારીજ પ્રતિકુળ છે, એ સોમાં નવાણુની ભુલ છે.

કંઠર્પ—(ક્રોધયુક્ત) હું તમને ફરીને કહું કે આવી કાયર વાણી બંધ કરો. મારે તમારા ઉપદેશની જરૂર નથી. હું મારી મરજીમાં આવે તેમ કરવાને સ્વતંત્ર છું.

પ્રધાન—(સ્વગત) અહા ! આ રાજાનો દિનમાન ઉઠ્યો છે. ઘરમાં દેવાંગના જેવી સાધવી પટરાણી છે; તેમ છતાં આ મદાંધ રાજા ભુજંગનાં ઘરમાં હાથ ધાલવા તૈયાર થયો છે; તે તેના ભાવીનું પ્રબળ છે. મહારાજ

કુંડળિયા છંદ

જેને રૂઠ્યા જગપતિ, બગડે તેની ભુદ.

ઉંચાં કૃત્ય તે આવરે, અંતર થાય અશુદ્ધ;

અતંર થાય અશુદ્ધ સીંતા લંકાપતિ લાવ્યો,

રામઅંદની સાથ, યુદ્ધનો અનળ જગાવ્યો;

ધાકી સતી મંદાદરી, શીખ ન માની સુઠમતિ,

મહારુખ દિત હાથે હણે, જેને રૂઠ્યા જગપતિ.

(વિનયથી) મારી નજરે આપનું અલિત થતું જોતું એ મને કલંક રૂપ છે; મારે હવે હું આ નોકરીથી સુક્ત થવા ઇચ્છું છું.

કંઠર્પ—જાઓ, જાઓ, સુખેથી જાઓ; તમારા જેવા કાયર પ્રધાન હોય તોએ શું ? ને ના હોય તોય શું ?

પ્રધાન.—(સખેદ) કુંડળિયા છંદ

કરી ભૂંમિ કંગાલઆ કેવળ કન્યા કાજ

દુર્યોધન શિશુપાળને પાકોરિપુ પૃથિરાજ;

પાકો રિપુ પૃથિરાજ, મહારથી ચોદ્ર મરાળ્યા,

સમર ભૂંમિમાં શીશ, મેલને બળી ચઢાવ્યા;

સંયુક્તા દુષદી પ્રિયા, હરી હરી ગઘ હાલઆ

નૂર વિના નિસ્તેજ થઇ, આર્ય ભૂંમિ કંગાલઆ.

કંઠર્પ—બસકરો, બસકરો, ચાલ્યા જાઓ.

પ્રધાન—હું ચાલ્યો જઈ છું, પણ હવે આપના જેવા સાહસિક રાજાઓની અયોગ્ય કામનાઓને ઉત્તેજન આપી, રાજ્યના દિત ઉપર પગ મૂકનારા ખુશામતીઆ ને હાજીહાની મોહની વાળા જે હશે તેજ આ દરવારમાં રહી શકશે, અને તેજ પ્રધાનનો હોદ્દો ભોગવી શકશે; અરે, તે

પ્રધાન નથી; પણ પરધાન આરોગી પડી રહેનારા પેટભરા હેવાન છે; નાદાન છે; અને સેતાન છે. હર, હર, વિભો ! એવી નીચ ખુદ્દિ હું તારી પાસે કદી માગતો નથી. મહારાજ, હજી કાંક વિચારો; અને કમળાનો મોહ કાઢી નાંખી કમળાપતિ કર્તારનો મોહ રાખો, કે જેથી તમારું ને તમારા રાજ્યનું કલ્યાણ થઈ જાય. (જાય છે.)

(પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—જંગલ.

પાત્રો—ચૈતન્ય, કમળા અને મોહાસુર.

ચૈતન્ય—(પ્રવેશ કરતો)—દોહરો.

કુમુદની જલમાંવસે, ચંદ્ર વસે આકાશ;

સૌ કોસે સ્વજનવસે, પ્રેમી દેખે પાસ.

શિખરિણી છંદ.

રસીલીક્યાં રંભા, રસિક મનમારું કહીં ભમે,

પ્રિયા પ્રેમી પાસે, પ્રગટ પર પાખી જઈ રમે;

કટારી મારીને, કમળા દ્રગવાળી દૂર રહી,

દશા મારી કેવી, તરૂણી નવજાણે રહીં તહીં.

આહા ! ક્યાં આકાશમાં ઉગતોચંદ્ર અને ક્યાં પૃથ્વીપરની કુમુદની ! ક્યાં પ્રચંડ તેજસ્વી પ્રભાકર અને ક્યાં સરોવરમાં ઉગેલું કમળ ! તેમની વચ્ચે કેટલું અંતર છે ! છતાં હૃદય અંતર વિનાતાં છે. ક્યાં કમળા ને ક્યાં ચૈતન્ય, ક્યાં એક રાજકુમારી, ને ક્યાં એક યદુ-પિપ્પુત્ર ! ક્યાં રાજમહેલ ને ક્યાં પર્ણકુટી ! એ સૌ પ્રેમના પ્રભાવ છે. પ્રેમ પ્રેમ, પ્રેમ તારી સત્તા ન્યારી છે; તારી ખિલારી છે, તારે આધીન દેવ દાનવ અને નરનારી છે. જેમ ચંદ્ર સાગરના જળને ઉછાળે ચઢાવી ભરતી-ઓટ કરે છે, જેમ સુન્દર જડ લોહાને ચૈતન્યવાળું બનાવી દે છે, તેમ પ્રેમ તું પણ માણસના સ્થિર મનને અસ્થિર કરી નાંખે છે; અને સંકલ્પ વિકલ્પને ઉછાળે ચઢાવી દે છે. પ્રેમ, તારું અજ્ઞાન નામ છે; અજ્ઞાનમાં, છે, અને અજ્ઞાન ધામ છે. કમળા, કમળા, તારી પ્રેમ પ્રતિમાનાં દર્શન ક્યાં છે ત્યારથી આ જીવને આરામ મળતો જ નથી; નિંદ્રા આવતી જ નથી, અને શાન્તિ વળતી જ નથી.

સોરઠો.

મુજને ઘેરો જોમ, ત્યમ નિદ્રા આધીન કરી,
વહાલી આવે વહેમ, તાણી લીધી તંત્રથી.

હા...એમજ જણાય છે.

(નેપથ્ય) “ અરે ! કોઈ રક્ષણ કરો ! રક્ષણ કરો ! રક્ષણ કરો. ”

ચૈતન્ય—(ઝમકાને) અરે આ અચાજ કોનો ? શું કમળા વળી કામણ કરવા આવી ? (આમ તેમ જુએ છે) ના, ના, આટલામાં તો કોઈ જણાતું નથી. અહીં કમળા ક્યાંથી ? એ તો પ્રેમ ઉન્માદના બલુકારા થાય છે. આહા, સાચા પ્રેમી અર્ધા ગાંડા ! !

(નેપથ્ય) “ અરે કોઈ અળગાતું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો ”

ચૈતન્ય—અરે આ કર્ણામય પોકાર ક્યાંથી આવે છે ? (વળી આમ તેમ જુએ છે) આ તો કોઈ જણાતું નથી. પ્રેમના પડખા છે. અરે પ્રેમ, તું તારા ઉપાસકોને ઘેરના બનાવે છે; તને શરમ નથી આવતી ? દયા નથી આવતી ? જગત તારી હાંસી કરશે.

(નેપથ્ય) “ અરે કોઈ ક્ષત્રીપુત્ર હો તો મારી વહારે ચઢો, માંડે રક્ષણ કરો, આ અસુરના પાસમાંથી મુક્ત કરો, છોડાવો, બચાવો. ”

ચૈતન્ય—નિશ્ચય કોઈ દૈત્ય એક નિદ્દોષ બાળાતું આસુરી માયાના પ્રભાવે હરણ કરી આકાશ માર્ગે જતો જણાય છે. ચાલ હું તેનો સંહાર કરું; પણ તે પહેલાં દિવ્યાસ્ત્ર મારી જોઉં કે તે કોણ છે. [દિવ્યાસ્ત્ર મારે છે; પ્રકાશ થાય છે, ને કમળા સહિત મોહાસુર નીચે આવે છે.]

મોહાસુર—અરે અહ્ય આયુષ્યના ધણી, વાટે જતાં વૈર શા માટે બાંધે છે ? જણી જોઇને શા સાર અભિમા પ્રવેશ કરે છે ?

ચૈતન્ય—અરે ચાંડાળ, જો જીવ્યાનો ખપ કરતો હોઉં તો આ બાળાને મૂકી દઈ ચાલતો થા.

મોહાસુર—અરે પામર, તારા જેવાતો મૈં અનેક માંકણો મસળી નાંખ્યા છે. સિંહના મુખમાંથી ભક્ષ છોડાવવાને શિયાળનું શું ગળું છે. (કમળા એક કોરે ઊભી ઊભી ધ્રુજે છે.)

ચૈતન્ય—શું ગળું છે ? લે જોઇ લે ગળું. (સામ સામા યુદ્ધ કરે છે, ને મોહાસુર પડે છે.) ચાલ એકતો સ્વધામ પહોંચ્યો, વળી ત-પાસ કરું કે કોઈ ખીજે છે ? [કમળાને] બાળા, તમે ચિન્તા ન કરશો હું જોઇ આવું. (તપાસ કરવા બંધ છે.)

કમળા—(મોહાસુરને તરફડતો જોઇ) લે સુખા ચાંદાળ, તારી કરણી તુંજ ભોગત. પરમેશ્વરે મને એક ઉપાધીથી મુક્ત કરી છે, પણ કદાચિત ખીજમાં ફસાઇશ તો શી વલે ! (વિચાર કરી) કાંઇ ચિન્તા નહિ. હું ક્ષત્રી પુત્રી છું. સંકટને સમયે ધીરજ રાખી ધર્મને સાચવવો એજ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, પણ હા, મારા તન મનનો માલિક ચૈતન્ય અત્પારે કયાં હશે ? મારી આવી સ્થિતિ એને કોણ કહેશે હા ... ચૈતન્ય, ચૈતન્ય, ચૈતન્ય; તારા વિયોગનાં ખાણ મને આરપાર ઉતરી ગયાં છે—

શાર્દૂલ વિકિડીત છંદ.

વાગ્યાં ખાણ વિયોગનાં હૃદયમાં સાલે ઉંડા અંગમાં,
જગી જવાસ અનંગના અનંગની કેને કહું વ્યંગમાં,
પીડ પ્રેમ કઠોર થઇ પગપગે, કોરે કુંજું કાળજી,
છાંયા રૂપ તણી સમાય રૂપમાં ચૈતન્ય ચિત્તે લજી.

મોહાસુર—(તરફડીયાં મારતો) અરે હાય...મારા પાપે મનેજ ખાધો. હાથનાં ફરેલાં હૈયેજ વાગ્યાં. આ જગતમાં “ખાડો જોડે તે પડે” “અને વાવે તેવું લણે” એ કહેવત સત્ય છે. હાય આ ઋષિપુત્રનાં ખાણ મને રંગે રંગે સાલે છે; હું ધારતો હતો કે મહારાજા જ્ઞાનચંદ્રના મહેલમાં આગિ મૂકાવ્યો તેથી તેમનો પુત્ર પ્રલય થઇ ગયો છે; ને હું અભય થયો છું; અમર થયો છું; પણ મારું ધાર્યું મારા મનમાં રહ્યું, ને “જેને રામ રાખે તેને કોઇ ન ચાખે” એ કહેવત પ્રમાણે તે જીવતો જણાયો છે, ને હું તેને મારતાર મરણને શરણ થઇ ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યો છું. મને મારતાર કોઇ ઋષિ પુત્ર નથી પણ નિશ્ચય મહારાજા જ્ઞાનચંદ્રનો પુત્ર પ્રભુએ હયાત રાખ્યો છે. આ પાપીને પાપની ગરાગર સજા... થ ... ધ ... છે. (મરણ પામે છે.)

કમળા—આ પાપી અસુરને મારતાર કોઇ રાજવંશી ક્ષત્રીપુત્ર છે, એવું તેના અંતઃકાળના ઉદ્દગાર પરથી જણાઇ આવ્યું છે. હે જગ-દીશ્વર, હું તારે શરણે છું. (ચૈતન્ય આવે છે.)

ચૈતન્ય—રાજકુમારી હવે તમે નિર્ભય થયાં છો. તમારું હરણ કરનાર પાપી અસુરને મેં પરમાત્માની હજુરમાં પહોંચાડી દીધો છે. ગમ-રાશો નહિ.

કમળા—(સ્વગત) અરે ! ચાતો મારો હૃદય વલ્લભ ! ! (પ્રગટ) કોણ ચૈતન્ય મુતી ?

ચૈતન્ય—હા. કોણ કમળા ? [જાને ભેટી પડે છે.]

કમળા અને ચૈતન્ય— ગાયન.

આહા આજે ઘટા ઘન ઘોર થઇ,
વાવા, આકાશે વિજળી ચળકી રહી;
આહા મધુર મોગરો મહેકે છે,
વા, વા, વાએ શું કદળીદહેકે છે;
રાતે સૂરજ ઉગીયો દિવસે ચંદ્ર પ્રકાશ,
વૃષા વિના વૃષ્ટી થઇ ચંદની છાંઈ અમાસ;
આજ પાંખો શું પ્રેમને આવી છે,
ચંદ્રરાજે ચકોરી રીઝાવી છે;
મેઘરાજે મથુરી મનાવી છે રે,
રૂડી સુખની સરીતા રેલાવી છે રે,
મને પ્રીતિના રંગમાં ભીંજાવી છે રે—આહા ૦

કમળા—આહા ! અચારે હું સંકટના પંથે સુખની ધર્મશાળામાં
વિરામ લઉં છું. સોરઠો.

ભલે ઉગ્યો તું ભાણ, કરવા પ્રકૃલિત કંજને,
પેખીને પ્રિયપ્રાણ, નવિન છંવન જડને મન્યું.

ચૈતન્ય—વાદ અલભેલી, આજે તો આનંદનો સાગર રેલ્યો છે,
સોરઠો.

મગશે કમળ સુવાસ, આશાએ અલિ જીવતો,
પ્રભુએ પૂરી આશ, રસની રેલમ છેલ છે.

કમળા—અલભેલા તમારી વાણીમાંજ વસીકરણ બધું છે.

ચૈતન્ય—મધુરી, તારા મુખમાંજ મોહની છે.

હરિગીત છંદ.

સુંદર સરોવર સુંદરીતું પ્રેમનું પરિપૂર્ણ છે,
મુક્તા અમુલ્ય ભુક્તા ગુણો, અગણિત દુખના ચુર્ણ છે;
લલચાચ મન આ હૃંસનું આરે ઉભો આશા ભર્યો.
ઉદાર થઇ પક્ષી તૃષ્ણાને તૃપ્ત તન મનથી કરો.

કમળા—માલિકને માગવાપણું હોયજ નહિ છતાં, માગો છો ત્યારે
આગલી સરતો પાળવી પડશે.

હરિગીત છંદ.

ભોગી સરોવરના લલા લોલી લલિત મુકતા તણા,
 શોભા વધારણ હાર ગુણ લાંડારનાં લઉ ભામણાં;
 રાખું સદા મુજપાસ કુંદન પાંખડું ઉરમાં કરી,
 ઉઠીને અલગ થાયા તણી પ્રિય આશ નવ ધરશે જરી.

ચૈતન્ય—મારે કબૂત છે. પછી કાંઈ ?

કમળા—નાહ વાહ! હૃદયવદ્નમ, તમે મને પ્રેમાધિકારી કરી. હવે મને પ્રેમનો મંત્ર બણાવો.

ચૈતન્ય—પ્રેમીતી તું તો પ્રેમની પાઠશાળામાં પાસ થઈ છું. પ્રેમની પોથી તારી જન્મ્યા છે. નવોદા, તમે મને મોહની મંત્રથી આવીન કરી લીધો છે, માટે તમારે કાંઈ નવું નવું શિખવું જોઈએ.

કમળા—નવું નવું શું ?

ચૈતન્ય—તમે જે બણો છો તે.

કમળા—હું તો હજી આજેજ તમારી પ્રેમશાળામાં પ્રવેશ કરું છું, માટે તમે બણાવો.

ચૈતન્ય—રસિકા, નવું શીખવાનું તો રમણી રત્ન પાસેજ હોય છે. તમારી નીન અવસ્થામાં તમારા નવજ હૃદયમાંથી જે નવલ નવાઈઓ ઉભરાઈ જાય છે; તે નરને શિક્ષણરૂપ છે, પરંતુ તે નવાઈઓ શિખવાનાં નવલસુંદરીઓ શરમાય છે; તે શરમારો નહિ.

કમળા—નવજ નવાઈઓના ગુપ્તભેદ ભોગી બમરા જાણી લઈ, સુંદરીઓને શરમાવે છે; ને સતાવે છે.

ચૈતન્ય—કમલિની પણ કઠોર થઈ ભોગા બ્રમરને પ્રેમપાસમાં લલચાવી દે છે; પરાગરાગ પાછ ઘેસો કરે છે, ને આખી રાત કેદ કરી રાખે છે.

કમળા—ત્યારે પ્રેમધેત્રા બ્રમર, તમને પણ આખી રાતનો ઉન્નયારો છે માટે જરા આરામ લ્યો.

ચૈતન્ય—જે હેતુ તમારા નેત્રનો છે તેજ હેતુ મારા નેત્રનો છે; હવે નિદ્રા શી રીતે આવે ?

કમળા—હા, ત્યારે મારો ભાગ્યમાનુ ઉદય થયો.

ચૈતન્ય—હજી વાર છે, થોડી રાત છે.

કમળા—અરે, રાત શું, પ્રભાત છે, વિયોગ નિશાકર નિસ્તેજ થઈ પાછો ફરે છે.

ચૈતન્ય—પ્રેમરૂપી કુકડા બોલ્યા.

કમળા—મનરૂપી મદગળ ડોલ્યા.

ચૈતન્ય—વાહ મૃગલોચની, તેં મને સુભાગી બનાવી દીધો, કૃતાર્થ ક્યો; તુંજ પ્રમાકર છે.

કમળા—હા...ઘેલી ચકોરીને ચંદ્ર મળ્યો, વિયોગી કમળને સૂર્યનાં દર્શન થયાં; ક્ષુધાતુરને ભોજન મળ્યું; અને વ્રજ્યાતુરને નીર મળ્યું.

ચૈતન્ય—અમિતને શિતળ છાયા મળી. જુગને જુગતું થયું.

કમળા—હૃદયચંદ્ર, આ ચકોરી તમારા દર્શનથી જ સુખ પામશે. વિ-
જળી વાદળમાંજ સમાશે, અને નાગરવેલ ચંપેજ વીંટાઈ જશે.

કમળા અને ચૈતન્ય— ગાયન.

રસિયા રસ લોભી રાતારે, લોગી હો ભમરા,
વસિયા મનમોહન માતારે, લોગી હો ભમરા;
ચટકે ચેતન અવનવું, પામી એજ પ્રકાશ,
ભમરી થઈ પાછળ ભમે, પ્રિતમ રાખો પાસ;
લટકે લલચાવી લાલા, નયને નચાવીરે,
તલસાવો શાને વાલા, બળતી બચાવીરે,
નાંખી ભુરકી હૃદયમાં ઠસીયા—હો રસિયા રસ
સુંદર સરવર પર ખીલ્યાં અંબુજ અતિ અમુદ્ય.
હહેકે કનકતણી લતા, ભમરો ખાયજ જૂલ;
વાડી વશીકરણી બહાલી ખીલી રૂપાળીરે,
જોબનની જુકી ડાળી લીલી રસાળીરે;
મારી મોહ કટારી હસીઆ—હો રસિયા રસ
(પડેા ઉપડે છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—દક્ષરાજનો રાજમહેલ.

પાત્રો—દક્ષરાજ, પ્રધાન, સૈન્યાધિપતિ, સાવિત્રી, દાસીઓ, દારપાલ,

કમળા, ચૈતન્ય અને રાજગુરુ.

દક્ષરાજ—હા દૈવ્ય તું કેટલો પ્રમળ છે ! જે બનાવનો સ્વપ્નમાં
પણ સંભવ નહોતો તે બનાવ તેં મારી નજરે ખડો કર્યો ! શિવ, ! શિવ !
શિવ,—

ભુજંગીહંદ.

ઘડીમાં હસાવે, ઘડીમાં ફસાવે,
 ઘડીમાં ઘડીને, નવા રંગ લાવે;
 ફૂલે માનવી ના શકે કાચ ફાવી,
 ભળવે ભલા વેશ તું નિત્ય ભાવી.

પ્રધાન—(નમન કરી) મહારાજ, જેમ અંકને ઘેર આંધાર, તેમ દ્રને ઘેર ઉણપ, અને કુખેરને ઘેર દારિદ્ર હોતા નથી; તેમ આપના દરબારમાં શોક અને શત્રુ સમાતા નથી; તેમ છતાં આજે આપના કમળવદન ઉપર શોકની છાંયા છવાઈ રહી છે તેનું શું કારણ છે ?

દક્ષરાજ—પ્રધાનજી, જેમ બીના વસ્ત્રમાંથી પાણી, પડીકામાંથી કપૂર અને શીશીમાંથી અત્તર ઉડી જાય છે, તેમ અઘોષિક રીતે રાજકન્યા કમળાદેવીનું આજ રાત્રીએ હરણ થયું છે; તેથી હું શોક સાગરમાં ડુબી ગયો છું. હા ! જેના લગ્નોત્સવની હું તૈયારીમાં હતો, તે મને એકાએક દુઃખમાં દાડી ગઈ; અરે ! તેની નાની જહેન લક્ષ્મી સંસારનો અણુગમે કરી જંગલમાં તપ કરવા ચાલી ગઈ. હવે મારા હાથમાં કાંઈ ન રહ્યું. પા-રકી થાપણુ તરકર લઈ ગયો; મનના મનોરથ મનમાં રહ્યા; ઉછેરું પાછેરું પાણીમાં ગયું. ધન્યું સોનું ધુગમાં ગયું. કાત્યું પીંજ્યું કપાસ થયું. હવે હું શું કરું ? શિવ, શિવ, શિવ.

સૈન્યાધિપતિ—મહારાજ, આતો ગજબની વાત છે ! કુંવરીની સેવામાં હજારો દાસ દાસીઓ હાજર હતાં, મહેલની પાછળ ઉઘાડી તરવારે હજારો રક્ષક રક્ષા કરતા હતા, છતાં કોઈના જાણવામાં ન આવ્યું એ નવાઈની વાત છે. શું પૃથ્વી ગળી ગઈ ? આકાશ ઉપાડી ગયું ? વાયુ હરણ કરી ગયો ? થયું શું ? જાય ક્યાં ?

દક્ષરાજ—જે થયું તે થયું, પણ અત્યારે તો મેં નાકને નાણું જોય જોયાં છે.

પ્રધાનજી—મહારાજ, કુંવરીશ્રીના મહેલમાં વગર આજ્ઞાએ પ્રવેશ કરવાને વાયુ પણ અસમર્થ છે; તો મનુષ્યનું શું ગણું ? માટે હું તો ધાઈ છું કે એ કામ કોઈ દેવદાનવનું છે.

દક્ષરાજ—તમારી કલ્પના સત્ય છે. હું પણ એમજ ધાઈ છું. પણ તે કાણ એ જ્યાંસુધી જાણવામાં નથી આવ્યું, ત્યાં સુધી હું નિરપાય છું; પરંતુ એકવાર જો જાણ પડે તો ઇંદ્ર કે યમરાજ જેવાને પણ તેની કર-ણીનો અદ્દો આપવાને સમર્થ છું. (સાવિત્રી આવે છે.)

સાવિત્રી--પ્રાણનાથ મારી વ્હાલી પુત્રીનો પતો લાગ્યો? હાય ! એ ક્યાં ગઈ? હવે હું શું કરું? કમળા, કમળા, તારું મુખાર્વિદ હું ક્યારે જોઈશ? અરે લગ્નોત્સવની તૈયારીમાં આ વિધા ક્યાંથી આવ્યું? અરે મારા હર્ષની હાણુ કોણે કરી! પ્રાણનાથ, કહો ના કહો પણ એ કામ કોઈ દેવ દાનવનું છે; માનો ન માનો પણ કોઈ દૈત્ય હરણુ કરી ગયો છે.

દક્ષરાજ--પ્રિયા, જે હશે તેને હું પાતાળમાંથી શોધી કાઢીશ, પણ તમે રૂદન કરશો નહિ. [દારપાલ પ્રવેશે છે.]

દારપાલ--(નમન કરીને) મહારાજ, ચિન્તાનો ત્યાગ કરો. કોઈ એક ઋષિપુત્ર રાજકુંવરી કમળાદેવીને લઈ મહેલમાં પધારે છે. (બધા પરિજનો આતુર થઈ દાર ભણી જુએ છે.)

દક્ષરાજ--[કમળાને જોઈ પ્રસન્ન થતો] વાહ, વાહ વિશ્વપતિ હું તારો આભાર માનું છું. [દારપાલને] લે આ વધામણીનું ધન્યામ [કંઠો કાઢી બક્ષિસ કરે છે.]

સાવિત્રી--પ્રાણનાથ, ક્યાં છે મારી કમળા? [કમળા પ્રવેશે છે.]

કમળા--માતાજી, હું આ આવી. (કહી બેટે છે.)

દક્ષરાજ--પુત્રી કમળા અમે તારીજ ચિન્તા કરતા હતા.

કમળા--[પ્રણામ કરી] પિતાજી, જગતમાં લીંબડાસમાન છાયા નથી, બ્રાહ્મણ સમાન કાયા નથી, અને માબાપ સમાન માયા નથી. તમને મારી ચિન્તા ન થાય ત્યારે કોને થાય ?

દક્ષરાજ--(ચૈતન્યને) પધારો મુનિરાજ પધારો, બિરાજો આ આસન ઉપર.

ચૈતન્ય--[વિનયથી] મહારાજનો જય થાઓ.

દક્ષરાજ--પુત્રી કમળા તું ક્યાં હતી? કેવી રીતે ગઈ હતી? કોઈ લઈ ગયું હતું? અને આ ઋષિપુત્રનો સંગાથ તને ક્યાંથી અને કેવી રીતે થયો હતો તે યથાર્થિત કહે.

કમળા--પિતાજી, હું રાત્રીએ મારા શયનભુવનમાં સખીયો સાથે સુતી હતી, ત્યાંથી મને કોણુ અને કેવી રીતે ઉપાડી લઈ ગયું તે કાંઈ જાણવામાં આવ્યું નહિ; પરંતુ આકાશ માર્ગે જ્યારે રસ્તામાં જન્યૂત થઈ ત્યારે એક વિકાળ અસુર મારા જોડામાં આવ્યો; મારા હોશકોશ હડી ગયા; અને મેં છાતીફાટ રૂદન કરવા માંડ્યું.

ચૈતન્ય--મહારાજ એ પછીની હકીકત રાજકુંવરીને માલમ નહિ હોય તેથી આજ્ઞા હોય તો હું નિવેદન કરું,

દક્ષરાજ—[સ્વગત) આ કોઈ ચીજરે વીંટાએલું રત્ન જણાય છે, જેમ રાખમાં ભારેલો અગ્નિ, વાદળથી વીંટાએલો સૂર્ય અને રાહુએ ઘેરેલો ચંદ્ર છુપાયા રહેતા નથી, તેમ આ તેજસ્વી કુમાર પણ વિપત્તિથી ઘેરાએલો છતાં કોઈ શરત્તર છે એમ જણાઈ આવે છે. આહા, એ જો, નારદમુનિયે ખતાવેલો ચૈતન્ય હોય તો હું કેવો ભાગ્યશાળી ! [પ્રગટ] કહો સુખેથી કહો.

ચૈતન્ય—હું મારી પર્ણકુટીમાં સુતો હતો; એટલામાં “ રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો ” એવો અવાજ સાંભળવામાં આવ્યો. બહાર આવીને જોયું તો તે અવાજ આકાશમાંથી આવતો જણાયો. મેં મારું દિવ્યાંત્ર મારી પ્રકાશ કર્યો તો એક વિકાળ રાક્ષસ આ બાળાને લઈ આકાશમાં જતો દોડ્યો. તેને ખીજ બાણે નીચે પાડી આ બાળાને મુક્ત કરી. રાક્ષસ થોડીવાર તન્નરૂડીયાં મારી મરણ પામ્યો; અને હું આ બાળાને લઈ આપની પાસે મૂકવા આવ્યો.

દક્ષરાજ—ધન્ય છે, ઋષિકુમાર, ધન્ય છે તમને. તમે મને આ-મારી કર્યો છે. આપનું નામ શું ? અને આપ કોના પુત્ર છો તે કહો.

ચૈતન્ય—મહારાજ મારું નામ ચૈતન્ય છે, ને હું આમકાર ઋષિનો પુત્ર છું.

દક્ષરાજ—(સાનંદાશ્ચર્યથી) વાહ, વાહ, ! ધન્ય ધડી ! ધન્ય દિવસ ! આજે મારી આશા ધ્રુવરે સફળ કરી છે. આહા ! કમળા, તું પૂર્ણ ભાગ્યશાળી છું. તને પૂરમાં તણાતા રત્નનું ભરેલું વહાણ મળ્યું. વિપત્તિના શિખર પર સંપત્તિનો ભંડાર મળ્યો. (રાણીને) પ્રિયા, આતો નારદજીએ ખતાવ્યા હતા, તેજ ચૈતન્ય મુનિ પોતે છે; તેમણે આપણી કમળાનું રક્ષણ કરી આપણને આભારી કર્યા છે.

સાવિત્રી—વાહવાહ ! પ્રાણનાથ; ધણો ઉત્તમ યોગ મળ્યો. હવે આપણી કમળા તેમને અર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઓ.

દક્ષરાજ—મુનિરાજ, આ મારી પુત્રી કમળા દેવી, જેનું આપે રક્ષણ કરી જીવતદાન આપ્યું છે, તેને આજથી નિરંતર તમારા રક્ષણમાં સોંપી હું કૃતાર્થ થાઉં છું તે સ્વીકારો.

ચૈતન્ય—મહારાજ હું ઉપકારની સાથે આપની આજ્ઞા માથે ચઢાવું છું. (દક્ષરાજ કમળાનો હાથ ચૈતન્યના હાથમાં આપે છે.)

દક્ષરાજ—પરમાત્મા આ પ્રેમી જોડાને સુખી કરો.

(દંપત્યો.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ—જંગલ.

પાત્રો—નિષ્કુળ અને અમીઘર.

નિષ્કુળ—(સ્વગત ચમકીને) [આનીને પલાંડી વાળીને એક વૃક્ષ નીચે તપ કરવા બેઠેલો છે; એવામાં એક બગલી તેના પર વિદ્યા કરેછે તેથી એકદમ ભગૃત થાય છે; અને ચમકે છે.]

(ચમકીને) અરે આશું ? આની મલિન વિદ્યા મારા શરીર ઉપર કોણે નાંખી ? મારા તપમાં ભંગ પાડનાર એવું અધમ કાણુ આવ્યું ? (હંચુ જોઈ બગલીને દેખી) અરે ! આ દુષ્ટ બગલીનુંજ એ કામછે. (ક્રોધમાં બગલીને) દુષ્ટ બગલી તે' મને અપવિત્ર કર્યો ! મારા જેવા મહાન તપસ્વીનું અપમાન કરી તું અપરાધી થઈ છું; તેથી તને શાપ આપું છું કે તું બળીને ભસ્મ થઈ જા. (બોલતાની સાથે બાકડો થઈ બગલી હેઠે પડેછે) બોહા ! મારા શાપથી બગલી બળી ગઈ ! જેમ હીરો પોતાનું મુલ જાણતો નથી, પુષ્પને પોતાની વાસનાની ખબર નથી, અને અગ્નિને પોતાની ઉષ્ણતા માલમ નથી, તેમ મને પણ આજ સુધી મારી શક્તિની ખબર નહોતી, તે આજે આ પક્ષીના યોગે માલમ પડી આવી; આહા ! હું તો હવે દુનિયાનો મોટો દેવ થયો; ઘર છોડી વનમાં આવ્યો, માત પિતાને તથા સ્ત્રીને રજાગતી મૂકી; તે સર્વ પ્રમાણુ થઈ ગયું. હવે વિશ્વામિત્ર, પરશુરામ તથા દુર્વાસા અને મારામાં કાંઈ બેદ રહ્યો નથી. વાહવાહ ! મારું તપ સિદ્ધ થયું. બસ. હવે તો—

મનહર છંદ

રૂપેયાનું સવાશેર સૂષીમાં હું સોનું કંઈ;

ચાંદીની ચણાવું લીંતો ચાલે કામ ચૂનાનું;

ઢાડે વાડે લુગડાં ઉતાડું જેવાં જોઈએ તેવાં,

વાસણ કઠાવું પાંડમાંથી કામ પુનાનું;

સાગર બનાવું આખા દધિ ધૃત દધ કેરા,

અન્ન ઉપજવું કાળે ઉનાળે નમુંનાનું;

સાકર બનાવું ખારા પાટમાં અધિક થોકે

ઘેર ઘેર આપું જળ જહાંનવી જમુંનાનું.

(એટલામાં તેનો ઢાકો અમીઘર તેને શોધતો શોધતો ત્યાં આવેછે તે

જોધને) અરે ! કોણ આવે છે ? જાઓ દૂર જાઓ. હું સર્વ સંસારનો ત્યાગ કરીને આવ્યો છું; તો પણ શા-સાર આવ્યા છો ?

અમીધર—(સ્વગત) અરે ! આ અકરમીતો અહીં ઢોંગ મચાવી બેઠો છે. હું એને શોધતાં શોધતાં યાકીને મરી ગયો, ને એતો રાજાનો રાજા ને મહારાજાનો મહારાજા બનીને બેઠો છે. તપસ્વી થયો છે. (પ્રગટ) અરે નિષ્કુળ, નિષ્કુળ તું અહીં ક્યાંથી ? આ શું કરવા બેઠો છું ? અભાગીઆ, તારાં માંદાં માખાપ તારા વિના ટળવળીને મરી જાય છે. સ્ત્રી અન્ન પાણી લેતી નથી, ને તું અહીં લંગોટી વાળીને બેઠો છું ! અરે ! તને આ શું સૂઝ્યું ? મૂર્ખ, પેટતો જ્યાં જમણ ત્યાં નહિ છોડે; માટે ઘેર ચાલ.

નિષ્કુળ—મારે ઘેર નથી આવવું. મા, ખાપ, બાધ, બાન્ડુ અને સ્ત્રી સહિત સર્વ સગાં સ્વાર્થનાં છે. તે બધાંયની વેડ કરનારો વેઠીઓ મારે નથી થવું. અત્યારે તમે મારા કાપા નથી, ને હું તમારો ભત્રિજો નથી; માટે જાઓ. ચાલ્યા જાઓ.

અમીધર—ચાલ ચાલ, બાધ ઘેર ચાલ, હું તને ઘેર તેડી જમણવા ગણવાતું કે રણવા ખપવાતું નહિ કહું; જોને ઘેર સૌ અન્નપાણીની આખડી લઇને બેઠાં છે.

નિષ્કુળ—તેમતું કાવે તેમ થાઓ; તેની મારે પંચાત નથી.

અમીધર—અરે તું જ્ઞાનમાં ગમી ગયો છું તે તો હું જાણું છું ઉઠ, ઉઠ, ઝટ ઉઠ.

નિષ્કુળ—માઝા મૂકીને વધારે બોલશો તો શાપ દમણ. જુઓ આ બગલીની વલે તે તમારી વલે થશે. તપસ્વી, રાજા, અને યુદ્ધિવાનને જે નાના ગણે તે અજ્ઞાન છે.

અમીધર—(સ્વગત) આતો વાત વંઠી. બાધ તો હવામાં ચઢ્યા (પ્રગટ) દાંભિક તું તારા કોધને ખાળી શકતો નથી તો મને શું ખાળવાનો હતો ? આમ જટા વધારીને બેસવું હતું ત્યારે પરણવું જ નહોતું. પાપી, તારાં માત પિતાએ તને દુઃખ વેઠીને ઉછેર્યો, તે શું આવું કરવાને ! તેમની સેવા આકરીને સમયે સાધુ યજ્ઞ બેઠો, તે શું સાધુ ગણાવશ ? મૂર્ખ તે શું સાધ્યું ? પરમાત્મા શું તારા જેવો મૂર્ખ છે ? કે તારા જેવા દાંભિકથી ક્ષમાશે ? ઘેર આવીને ધધે વળગો. બે પૈસા રજો ખપો, કુટુંબને પાળો; અને વધે તો નીતિમાં રહી ધર્મદાન કરો, એથી ઇશ્વર પ્રસન્ન થશે.

નિષ્કુળ—જાઓ, જાઓ, રસ્તે જાઓ, મારે તમારો ઉપદેશ નથી જોઇતો.

અમીધર—અરે ઘેઝા, નકામો વગડો શું કરવા વેડે છે ? હજી તને આચાર વિચારનું જ્ઞાન નથી; યોગ ક્રિયાનું જ્ઞાન નથી; સત્ય, દયા, શાન્તિ, નીતિ, ન્યાય અને પરોપકાર વૃત્તિનો તારામાં અંશ નથી; ચતુરાશ્રમના ધર્મ પ્રમાણે યોગ્ય અધિકારી થયો નથી. કર્તા કોણ છે, કેવો છે, કયાં રહે છે, ને કેના વર્તનથી પ્રસન્ન થાય છે. તેનું તને પિજાન નથી, આમ કેવળ થા-ક્યાના ગાઉ કરીને અહીં આગ્યો છું તેથી શી ફળ પ્રાપ્તિ થવાની છે માટે ઉઠ જામ્ ઉઠ ઘેર ચાલ વાઘ વર આવશે તો ફાડી ખાશે.

નિષ્કુળ—હું જીવની દરકાર કરતો નથી.

અમીધર—(રીસ ચઢાવીને) મુર્ખ છોકરા, તું વાર્યું નહિ કરે, તો હાર્યું કરીશ. (તમાચો ઉગામીને) ચાલ. સીધો આવે છે કે તમાચો લગાવી દઉં ?

નિષ્કુળ (સામોથઈ) લે લગાવ જોઈએ ? (ચીખીઓ લઈ સામો ધસે છે અને અમીધર પાછો ખસે છે.]

અમીધર—(સ્વગત) હવે હદ થઈ ! નેવનાં પાણી મોભેચઢ્યાં ! એ પાણીએ મગ ચઢવાના નથી; માટે ચાલ જીવ હવે એ નિરઅંકુશને સતાવવામાં સાર નથી. (પ્રગટ) જા મેર ખાડામાં પડ. ન આવે તો મારા બાપ પાસે જા. (જાય છે.)

નિષ્કુળ—(હસતો હસતો] આહા ! અમીધર પણ તપના પ્ર-ભાવથીજ ડરીને ચાલતો થયો. ખેર ! પાપ ગયું ! હવે તો ક્ષુધા લાગી છે; માટે ચાલ કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર જઈ ભિક્ષા માગી લાવું. [જાય છે.)

(પડદો ઉપડે છે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થળ—તપોવનમાં ચૈતન્યનો આશ્રમ.

પાત્રો—કમળા, વિજયા, ચૈતન્ય, અને નિષ્કુળ.

કમળા અને વિજયા— ગાયન.

સતીને સુખદ પતિની છાંયા, જીવન જીવ કામની કાયા,
જેવી જળચર જળની માયા, રનેહી સારસડાં સંધાયાં;

એમ હીરો દીપે પ્રલાની સાથ—૦

ચક્ષુ થાય એકઠાં ચારે, સુખનો સાગર ઉલટે ત્યારે;
પ્રેમ ભુવનમાં પ્રેમ પધારે, વાહા રસિયારહે હંદે રળિયાત,
ઉણપ રહે નહિ અંતરમાં, લેદે લેદ નહિ બીંતરમાં—૦
ન્યાં પ્રમ, ત્યાં નહિ નેમ, કુશળ ક્ષેમ, જન પ્રેમી રમે,
મહા ગ્રીષ્મ રૂતુનો, તાપ પણ, ઉર ચક્રવાક તણે ગમે;
ચઢતાં પગથીઆં પ્રેમનાં, ટોચે ચઢી જન તગતગે,
જયકાર જસરસરાજનો, જગને જીવાડી ઝગઝગે.

કમળા—સખી વિજ્યા, હજી હૃદયના હાર કેમ ન આવ્યા ?

વિજ્યા—ખૂબે હવે આવતાજ હશે. ચાલો આપણે આ પુષ્પ
ક્યારામાંથી મોગરાનાં પુષ્પો ચુંટી એક કુસુમમાળા તૈયાર કરીએ.

કમળા—હા, ચાલો ખૂબે ! તેટલામાં સ્વામીનાથ પધારશે. (કહી
પુષ્પો ચુંટે છે અને હાર બનાવે છે;)

વિજ્યા—(આવતા દેખી) સખી જીઓ, જીઓ, પેલા મુનિશ્વર
પધારે !

કમળા—[હર્ષિત થઇ] હા ખૂબે, એ તો એજ. સ્વામીનાથ
પધાર્યા; આવ્યા, અલખેલા આવ્યા. [વિજ્યા જાયછે; અને ચૈતન્યઆવે છે.]
પધારો, પધારો, પ્રિયતમ, ક્યારના ક્યાં ગયા હતા ?

કમળા અને ચૈતન— ગાયન.

અલખેલડા આવો અરે આ વાટ જીએ અલખેલડી,

રસધેલડા રિઝવો રસે રંગે રસી રસધેલડી;

હાલી વિલાસનીવેલડી, શાણીસુધારસ શેલડી—અલખેલડાં

ઘાયલ નેન કટારીથી કીધો,

મંત્રી મને મન મોહીની લીધો.

પ્રેમતાણી પિયકારીયો છિંડે રંગરે રંગ રસીકડી—અલખેલડાં

ચૈતન્ય—કલ્યાણી, હું તપોવનમાંજ હતો; પણ તમારો મધુર
સ્વર સાંભળીને જેમ મણીધર મોરલીના નાદથી; અને સારંગ સારંગીના
સ્વરથી મોહ પામતા આવેછે તેમ હું પણ મોહ પામતો આવ્યો છું.
કુરંગનયની જેમ ચુંબક લોહને, સુગંધ ભ્રમરને, દાતાર યાયકને, અને
વાયુ વહાણને પોતાની તરફ ખેંચી જાયછે; તેમ તારો નિર્મળ પ્રેમ પણ

મારા મનને આકર્ષણ કરેછે; તેથી જ્યાં જ્યાં જઈએ ત્યાં ત્યાં જીવને અજાણ થાયછે. કેમકે—

સોરઠો.

બહાલી તણા વિયોગ, દશા ત્રિદોષીની કરે.

હુરે રસીલી રોગ, પ્રેમ પડીકે ભેડીને.

કમળા—નાથ ત્યારે તમારા વિયોગે મારી ગતી કેવી થતી હશે ? તે વિચાર કરો.

સોરઠો.

વચમાં ધીકે આગ, આગળ પાછળ જળ બધું,

દેખાડયાનો લાગ, જન પ્રેમીને ના જડે.

જેમ કપુર મરીના વિના ટકી શકતું નથી; તેમ સ્વામીના વિયોગે મુન્દરીથી પણ રહેવાતું નથી, કેમકે—

સોરઠો.

પ્રથમ કરીને પ્રીત, જળ પાણી દાદુર જીવે,

મચ્છની એહ ન રીત, પ્રાણ તજે પાણી વિના.

જેમ કૃષિકારે વૃથાની, પ્રવાસિ વિશ્રામની, રોગી વૈદની, ચક્રારી ચંદ્રોદયની, અને આતક સ્વાતિ બિંદુની વાટ જીએ છે; તેમ હું પણ આપની રાહ જોતો ઉભી છું.

ચૈતન્ય—ધન્ય છે તારા પ્રેમને. પ્રિયા, પૃથ્વીમાં પરમ તત્વ પ્રેમ છે; આ પંચ તત્વનાં પુતળાં એ છઠાતત્વ વિના જડ સમાન છે. બહાલી, પ્રેમ ક્યાં વસેછે ?

કમળા અને ચૈતન્ય—

ગાયન.

ક્યાં પ્રેમ વસે, ક્યાં પ્રેમ વસે ક્યાં પ્રેમ વસે છે સુન્દરી,

જ્યાં આંખ હશે મન ત્યાંહી ધસે, ત્યાં પ્રેમવસે વિશ્રામ કરી.

રે'છે પ્રેમ પ્રેમીના દલમાં, રે'છે પ્રેમ કમલને જલમાં,

રે'છે પ્રેમ કૂદામાં ફરતો, રે'છે પ્રેમ અંગારા ચરતો,

પાવક પવન સુમન વન ઘનમાં પ્રમ પ્રકાશ રજો પ્રસરી. ક્યાં

પ્રેમી પ્રેમ પુરૂષને પરખે મઢે મણી મન નંગ જો,

જતન કરીને જાળવી રાખે અજળ પ્રીતિનો રંગજો;

શીખી ક્યાં ચતુરાઈ ચતુરા, કહે કઈ પોથીમાંહી રસિલિ,

કહે કઈ પોથીમાંહી છબિલી, કહે કઈ પોથીમાંહી રંગિલી,

પ્રેમરાજ મહારાજ બિરાજે મન મંદીરમાં નેહ ધરી—૦

કમળા—પ્રાણનાથ જોના હૃદય મનમાં પ્રેમરૂપી મેઘ મર્જના કરે

છે તેજ હૃદય છે; બાકી પોત્રા કાષ્ટ છે, પ્રેમ લાવ્યો આવતો નથી; કાઢ્યો જતો નથી, દુસ્મનથી ડરતો નથી; શસ્ત્રથી મરતો નથી; ઢાંક્યો ઢાંકતો નથી, આંક્યો અંકતો નથી, માગ્યો તાગ્યો મળતો નથી; પાવકમાં બળતો નથી, પાણીમાં ડુબતો નથી, પ્રેમ એ આ સંસારમાં એક અનન્ય તત્વ છે કેમકે—

સોરઠો.

નહિ સાગર ન તલાવ, વિણ સલિલે સરિતા વહે,

ન્યારે પ્રેમ પ્રભાવ, દર્પણમાં ડુબી રહે.

ચૈતન્ય—હા પ્રેમનો પ્રભાવ એવોજ છે; તે જત ભાત જોતો નથી; નીચ ઉંચ નિહાળતો નથી. જ્યાં વળગ્યો ત્યાં વળગ્યો. અળગો કરવાને કાષ્ટ સમર્થ નથી. પ્રેમ એજ પ્રગટ આત્મા છે; પરમાત્મા છે, શક્તિ છે; ભક્તિ છે, અને સુક્તિ છે.

કમળા—ત્યારે તમે પ્રેમ દેવીની ઉપાસના કરો.

ચૈતન્ય—હું એજ કરું છું; તું પોતેજ પ્રત્યક્ષ પ્રેમ દેવી છું.

કમળા—હું તો તમારી છાયા છું.

ચૈતન્ય—અરે છાયા નથી પણ કાયાછું; માયા છું, પ્રેમશાસ્ત્રની પ્રવિણ પંડિતા છું; માટે મને પ્રેમનું દ્વાર ખતાવવાને માટે તુંજ યોગ્ય છું.

કમળા—નાહરે મારા પ્રેમના ઉપાસક પ્રિયતમ, આતે શું કહેવાય મનેજ વળગી પડો છો ! !

ચૈતન્ય—એતો જ્યાં વળગાતુ હોય ત્યાં વળગાય અને ત્યાંજ અર્થ સિદ્ધિ થાય. પ્રેમના ખરા બેડુ વિના પ્રેમને પથે કોણ ચઢાવે ?

કમળા—તમે તો બોલ્યામાંજ બાંધી લ્યો છો. એશું ન્યાય છે ? તમે પ્રેમ શાસ્ત્રના સુખણુ શાસ્ત્રી થઇ મારી પાસે શીખવાની વાત કરો છો; એ તો હાંશી છે.

ચૈતન્ય—પ્રેમ શાસ્ત્રને પેદા કરનારી પ્રેમદા છે; પ્રિયા એજ પ્રેમનું મંદિર છે; પાત્ર છે; અને ગાત્ર પણ પ્રેમનું એજ છે.

કમળાલોચની ! શું તમે નથી જાણતાં કે ભ્રમર કમળ પાસે ટળવળ્યાજ કરે, પણ તેને પરાગ રાગ આપી પ્રસન્ન કરવો એ કમળનાજ હાથમાં છે; બપૈયો મેઘને માટે આતુરતા જણાવ્યાજ કરે પણ તેને વૃષ્ટિથી સંતુષ્ટ કરવો એ મેઘમાળાનાજ હાથમાં છે; આંખો વસંત પાસે થન થન નાચ્યા કરે, પણ તેને ફળકુલથી સુશોભિત કરવો તે વસંતનાજ હાથમાં છે; ચકોર ચંદ્રરાજ પાસે તલસ્થાજ કરે, પણ તેને સુધામૃતથી શાંત કરવો, એ ચંદ્રનાજ હાથમાં છે; તેમ પ્રેમાતુર પતિને પ્રેમને પથે દોરવો, એ પ્રેમદાનાજ હાથમાં છે.

કમળા—વાહરે બહાલા, તમે તો મને આકાશમાં ચઢાવી દીધી. મારા જીવી ભોળી ભામનીને ભુરફા નાંખવામાં તમે પણ પૂરા પ્રવિણ જાણો છો. વાર લ્યો ત્યારે હું તમને બહાવીશ, પણ લ્યો આ કુસુમ-માળા ધારણ કરી મને કૃતાર્થ કરો. (હાર પહેરાવે છે)

ચૈતન્ય—વાહ વાહ ચંદ્રવદની, તું તો પ્રેમનો પોટલો છું; આ-રામનો ઓટલો છું; અને કામજનો કોઠલો છું, રસિલી તેમને આધીન કરી લીધો છે:—

શિખરિણી છંદ.

કીધો આધીન ભદ્રે, ઉચરી મૃદુવાણી, રસભરી,
અદા હાવે ભાવે, તરૂણી મન લીધું તસકરી;
વિભૂતિ ભારીઆ કમલ દ્રગ માંહી રહ્યો ઠરી,
કળા ક્યાંથી શીખી વશી કરણિ બહાલી વરવરી.

કમળા— ભુજંગી છંદ.

ગુરના ગુર દેવના દેવ દાતા,
સતીને શિરે છે પતિ સર્વજ્ઞાતા;
ભણાવી ભણી હુ બધા ભેદ ભાવે;
હમ સુત્રધારો કુપાત્રો નિભાવે.

પ્રિયતમ, જેમ ખેતીતું ફળ અનાજ, વ્યાપારતું ફળ લાભ, ઔષધિતું ફળ આરામ, અને વિજ્ઞાનીતું ફળ વરસાદ છે; તેમ પતિને આનંદ આપવો એ સત્રારીતું જીવનફળ છે. બહાલા, જેમ પંખીઓ કાયાં ફળ મૃદા પાકાં ખાય છે, હંસ પાણી તજી પયતું પાન કરે છે, અને સુપકું કાંકરાને કાઢી કણુનો સંગ્રહ કરે છે, તેમ આપ પણ મારા અવ-ગુણને કારે કરી, કેવળ ગુણ ઉપર જ નજર કરો છો; એ આપના અભિજ્ઞ પ્રેમની નિશાની છે; અને આપની પ્રભુતાનું પ્રતિબિંબ છે. હવે આપ ત-પોવનમાંથી શ્રમિત થઈ આવ્યા છો; માટે આ કુસુમ શય્યામાં આરામ લ્યો. હું તમારા ચર્ણ તળાંસું છું. [ચૈતન્ય સ્થપ રહે છે અને કમળા પગ ચાંપે છે.]

ચૈતન્ય—[સુતો સુતો] આહા ! હૃદય રમણી તુંજ આ દુનિ-યાનું તત્ત્વ છે; તુંજ સર્વ સતિઓનું સત્ત્વ છે, અને તુંજ ઠરવાનો ઠામ છે. બહાલી તુંતો સાક્ષાત સુખનું સરોવર છે, તારા વદન કમળમાંથી નીકળતાં વચન રૂપી મુકતા આ હંસ આરોગીને આનંદ પામે છે.

કમળા—હૃદયવલ્લભ જેમ દહીં, માંખણ અને ધી, દૂધમાં સમાએલાં છે; ફળ ફુલ, પત્ર અને વૃક્ષ બીજમાં સમાએલાં છે; શાસ્ત્ર પુરાણ શ્રુતિ અને ઉપનિષદો વેદમાં સમાએલાં છે; અને ગોળ, ખાંડ ને સાકર જેમ શેરડીમાં સમાયેલાં છે તેમ સ્ત્રીઓનાં સર્વ ધર્મ, કર્મ અને સદ્ગુણ એક સ્વામિની સેવામાં સમાએલાં છે.

ચૈતન્ય—વાહ વાહ ળાલી ધન્ય છે તારા વિચારને ! જેમ પુનમનો ચંદ્ર, આંખા ઉપર પાકેલી શાખ, અગ્નિમાં તપાવેલું સુવર્ણ, અને તાવેલું ધી પોતાપણમાં સંપૂર્ણ છે; તેમ તું પણ સર્વ ગુણ વડે સંપૂર્ણ છે.

કમળા—પ્રાણનાથ આપની કૃપા એજ અમારી પૂર્ણતા; આપની દયા એજ અમારું ઉદાપણ; અને આપનો પ્રેમભાવ એજ અમારો નિભાવ, એજ અમારું સ્વરૂપ, અને એજ અમારી સારાશ છે.

(એમ કહેતામાં ચૈતન્ય નિદ્રાવશ થાય છે; કમળા પગ ચાંખ્યા કરે છે; એટલામાં તેને ત્રિકાળજ્ઞાનથી ખગર પડે છે કે એની નાની બહેન લક્ષ્મી જે વનમાં તપ કરે છે ત્યાં દાવાનળ અગ્નિ લાગ્યો છે તેથી ચમકીને) અરે, અરે આ શું ! ! મારી ળાલી બહેન લક્ષ્મી બ્યાં તપ કરે છે, ત્યાં પ્રલય કાળનો અગ્નિ પ્રગટ થયો છે; અરે અનંત પશુ પક્ષી આકાશમાંથી તરફડી તરફડીને હેઠાં પડે છે અને ભસ્મ થઇ જાય છે. હા...મારી ળાલી બહેન પણ બળીને ભસ્મ થઇ જશે ! હે પરમાત્મા તેને તપમાં કશું જાન નથી; અને અગ્નિ એના ઉપર ધસતો જાય છે. હે દયાનિધે તમે તેવું રક્ષણ કરજો. [એટલામાં નિષ્કુળ આવે છે]

નિષ્કુળ—મિશ્તાન્ વેદી.

(કહી ઉભો રહે છે.)

કમળા—[વિભાસણ કરતી] અરે અવિનાશી, હવે હું શું કરું ? આંગણે અતિથિ ઉભા છે; અને પણે ભગિનીના વનમાં દવ લાગ્યો છે; બન્ને કાર્ય અગત્યનાં છે; અત્યારે હું નિદ્રાવશ થએલા પતિના ચર્ણુ આંધુ છું; તેથી આજ્ઞા વિના ઉઠાય તેમ નથી; હે જગદીશ્વર, હવે શી વહે ! હમણા આંગણે ઉભેલો અતિથિ અન્તવિહીન પાછો ફરશે, લક્ષ્મી બળીને ભસ્મ થઇ જશે, આતો ધર્મ સંકટ આવ્યું ! હે પ્રભુ, હવે હું શું કરું ? [વિચાર કરી] ખેર જે થવાનું હશે તે થશે પણ એને પતિની આજ્ઞા વિના કાંઈ કરવાનું નથી તે નથીજ. અગરજ જેમ અગ્નિમાં બળતો નથી, કાષ્ટ જેમ પાણીમાં ડુબતું નથી, પાપાણુ જેમ પવનમાં ઉડતો નથી; સમુદ્ર જેમ વૃષાકાળમાં ઉભરાતો નથી; અને અંતરવેદ જેમ ગ્રીષ્મ સમયમાં

સુકાતી નથી; તેમ સતિ સ્ત્રીઓ પણ સંકટમાં ધિરતા ઊડતી નથી, ચળતી નથી.

આ તો શું ? પણ કદાચિત ઉત્તરમાંથી કેશરી આવે; દક્ષિણમાંથી દાવાનળ જાગે, પૂર્વમાંથી મહાન્મત મેગળ મારતો આવે અને પશ્ચિમમાંથી મહાસાગર માઝા મૂકી રેલાતો આવે; અગર એ ચારે બનાવો એકજ પ્રસંગે બને તોપણ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ એક તસુ પણ પતિની આરા વિના ખસે નહિ તે નહિજ.

માણસનું રક્ષણ કરનાર તો, માણસનો ધર્મ છે. શંખ, કાચબો, કરચલો, અને છીપનો જીવડો જેમ પોતાની કાયાના બખતરથી રક્ષાએલા છે; તેમ મનુષ્ય પણ પોતાના ધર્મરૂપી બખતરથી રક્ષાય છે; મારે ધર્મનું રક્ષણ કરવું એજ સર્વ રક્ષણ છે.

બલે આ કાયાનો નાશ થાય, બલે અતિથિ શાપ આપી પાછો ફરે, બલે ભગિની બળીને ભરમ થઇ જાય, તો પણ હું મારા પ્રાણનાથની આજ્ઞા વિના કાંઇપણ કાર્ય નહિ કરું તે નહિજ કરું. હે ભક્તવત્સલ ભગવાન મારી રહાય કરજો.

(ચર્યુ ચાંપતી જાય છે.)

નિષ્કુળ—[સ્વગત] અરે આ સુંદરી તેના પતિની માયામાં લુબ્ધ થઇ ગઇ છે. હું ક્ષુધાતુર ક્યારનો ઉભો છું, ખોટી થાઉં છું, તે એ ક્યારની જીએ છે; છતાં શુદ્ધચાત્રમના ધર્મ પ્રમાણે ભિક્ષા આપવાની તંજવીજ કરતી નથી, હા... એ મદાંધ અબળા હજી મારી પ્રભુતા પિજાનતી નથી; પણ જ્યારે મારો કોષામિ પ્રજ્વલિત થશે ત્યારે આપુ બ્રહ્માંડ તપાયમાન થશે તેની એને ક્યાં ખબર છે. ક્ષાય તેને ખીજીવાર ચેતારી દઉં ! (પ્રગટ)

ભિક્ષાન્ લેહી.

[ચૈતન્ય જાગે છે.]

ચૈતન્ય—[ક્રમળાને ઉદાસ જોઈ] બહાલી અદ્ય સમય પહેલાં તો તારૂં વદન ક્રમળ પ્રકૃષ્ટીત હતું ને આટલી વારમાંજ જેમ નપાસ (નિષ્કુળ) પડેલો વિદ્વાન, કામેથી ઉતરેલો કામદાર, અને હીમ પડ્યાથી વન નિસ્તેજ જણાય છે; તેમ તું પણ નિસ્તેજ થઇ ગઇ છું તેનું શું કારણ છે ? શું કાંઇ સંકટ આવી પડ્યું છે ? અંગમાં કાંઇ બાધિ થયો છે ? કાંઇએ સતાવી છે ? કાંઇ ઇચ્છિત વસ્તુમાં નિરાશ થઇ છું ? જ હોય તે કહે. જ્યાં સુધી તારી સુધાથી પણ મધુર વાણીએ મારા શ્રવણને તૃપ્ત નથી કર્યા ત્યાં સુધી હું અધીરો છું.

ક્રમળા—નેત્રમણિ જ્યાં અર્કનો ઉદય હોય ત્યાં અધાર આવેજ નહિ; જ્યાં પ્રેમ હોય ત્યાં પડાંતરો હોયજ નહિ, ને જ્યાં સંતોષ હોય ત્યાં

દુઃખ આવેજ નહિ. તેમ જ્યાં સુધી આ કિંકરીને આપના પવિત્ર ચરણનું શરણુ છે, જ્યાં સુધી આ કાચાંપી લતા ઉપર આપની કૃપા રૂપી અમૃતની વૃષ્ટિ થાય છે; ત્યાં સુધી મને દુઃખ હોય જ નહિ; પરંતુ એક ઇશ્વરી જનાવે મને ઉદાશ કરી નાંખી છે.

ચૈતન્ય—તે શો જનાવ છે ? સત્વર કહો.

કમળા—પ્રાણનાથ મારી નાની બહેન લક્ષ્મી જે વનમાં તપ કરે છે તે વનમાં અગ્નિ લાગ્યો છે; તેનું તેને જ્ઞાન નથી; ને અગ્નિ તેના ઉપર ધસતો જાય છે, માટે તેનું રક્ષણ કરવાની આજ્ઞા આપો. બીજું આરણ્ય એક ક્ષુધાતુર અતિથી ક્યારેતો ખોટી થાય છે; તેને ભિક્ષા આપવાની આજ્ઞા કરો.

ચૈતન્ય—મન મોહની, ઉઠો, ઉઠો સત્વર ઉઠો. પ્રથમ તમારી ભગિનીનું રક્ષણ કરો; અને પછી અતિથિને ભિક્ષા આપી નિશ્ચિંત થાઓ. પ્રાણુ-વદ્ધજી ! તમારા સત્ય ધર્મના પ્રભાવે જેમ ઔપધિથી વ્યાધિ, મંત્રથી વિપ, અગ્નિથી પારો, અને સૂર્યના તાપે દુર્ગંધી ઉડી જાય છે, તેમ અગ્નિ પણ શાન્ત થઇ જશે. [કમળા હાથમાં જળ કમંડળ લઇ બહાર આવે છે.]

ગાયન.

કમળા—વહારે વિશ્વાધિશ આવજોરે ભારે ભરૂંસો તમારો, ભરૂંસો તમારો નાથ આવીને ઉગારો, દુઃખના સમુદ્રમાંથી તારોરે-ભારે. ગર્ભવાસમાં પ્રભુ રક્ષણ કર્યું છે, જોઇએ તે જન્મ પહેલાં આગળ ધર્યું છે;

ભુવન ઉપકારથી ભર્યું છેરે—ભારે.

પ્રહલ્લાદપાળી હોળીકાને પ્રજાળી, બચ્યાં બિલાડીનાં લીધાં સંભાળી; તારાની આપદા ટાળીરે—ભારે.

ચિતળ કરી છે કહા તેલનીરે તાતી, ત્રુઠયાતો દહેર કળા કોથીના કળાતી; શરણે પડીછું શુણુ ગાતીરે—ભારે.

નિષ્કુળ—[સ્વગત] અરે, આ ગોરી તે ગાંડી છે કે શુભાની છે? તે આ પાણીનું પાત્ર લઇ શાં કાંકાં મારે છે ! મારી તો દરકારજ કરતી નથી; વાર જોઈછું કે તે શું કરે છે ?

કમળા—હે ભક્તવત્સલ ભગવાન, જો મેં નિષ્કપટ ભાવે મારા પતિની સેવા નિરંતર કરી હોય; સદાય સત્ય વચન બોલી હોઉં; સ્વપ્ને પણ પરપુરુષ સામું જોયું ન હોય; સર્વદા સર્વતું કલ્યાણ ઇચ્છતી હોઉં; નિરંતર નીતિ ધર્મમાં નિમગ્ન રહી તમારું સ્મરણ ખરા અંતઃકરણથી કરતી હોઉં

તો મારી બહેનના આશ્રમમાં સળગેલો પાવક શાન્ત થજો; ને હે દીનબંધુ
ધ્યાનિધાન મારી બહારે ચઢી મારી બેનનું રક્ષણ કરજો [મરૂદીની આસ-
પાસ ફેરાફરી પાણીની ધારા કરી ઉભી રહીને આંખો મીંચી અંતર્ધ્યાનમાં
જુઓ છે તો અગ્નિ શાંત થયો જોઇ હવે પામે છે.]

જય જય જગદીશ્વર, તમારી અપાર કૃપાથી મારી ભગનીનું રક્ષણ
થયું છે. હે લક્ષ્મીપતિ તમારી અઙ્ગ લીલા છે; ગદનગનિ છે; જય, જય,
જગતપિતા હું તમને પ્રણામ કરું છું આજ હવે આંગણે ઉમેરા અતિથિ
ખોટી થાય છે; તેમને ભિક્ષા આપું. [અંદર જાય છે; ને ભિક્ષા લઇ બહાર
આવે છે]

અપિરાય લ્યો આ ભિક્ષા; અને થએલા વિલંબની ક્ષમા કરજો.

નિબુકુળ—[ક્રોધથી] અરે મદાંધમાનિની તું તારા જીવાનીના તો-
રમાં ત્રિલોકને તણવત ગણે છે; અતિથિનો સત્કાર કેમ કરવો તે તું સ-
મજી જ નથી; હુધાતુરને કેટલી ત્વરાએ ભોજન આપવું એનું તને જ્ઞાન
નથી; મને હુધાતુરને ખોટી ક્યો તે તારો ગૃહસ્થાશ્રમનો ધર્મ લોખ્યો; મારે
તું અપરાધી છું; તારી પ્રેમ વિનાની ભિક્ષા મને અગ્રાહ્ય છે.

કમળા—મહામુનિ તમે પધાર્યા તે સમયે હું મારા સ્વામીની સે-
વામાં હતી; પતિની આજ્ઞા વિના પતિનીથી કાંઈપણ દાર્ય થાય નહિ એ
આપને વિદિત છે; તેમ નિદ્રાવશ થએલા સ્વામીને જાગૃત કરવામાં પાપ
છે; એ પણ શાસ્ત્ર વિદિત છે. હું આપને ભિક્ષા આપવાની તજવીજમાં
હતી, તેની અંદર મારી બહેનના વનમાં અણચિન્તન્યો અગ્નિ લાગ્યો. હું
વિભાસણ કરતી હતી તેવામાં મારા પ્રાણુનાથ જાગૃત થયા; તેમની આજ્ઞા
લઇ મેં પ્રથમ પાવકને શાન્ત કર્યો; અને હવે આપને આનંદથી ભિક્ષા
આપવા આવી છું તે સ્વીકારો.

નિબુકુળ—નહિ નહિ અવિચારી અખળા, તું શાપને લાપક છે.
તારી ભિક્ષા મારે નહિ જોઇએ.

કમળા—મુનિરાજ આમ તમોગુણી થવું આપને યોગ્ય નથી.
સરોવરનું સ્વરૂપ જળ, કેડકિલાતું સ્વરૂપ સ્વર, સુન્દરીનું સ્વરૂપ શિયળ
અને કસ્તૂરીનું સ્વરૂપ જેમ સુગંધી છે; તેમ તપસ્વીઓનું સ્વરૂપ ક્ષમા
છે; કહ્યું છે કે:—

સોરડો.

આત્માવત સૌ જૂત, ક્ષમા દયા હીનમાં ભરી;
એ યોગી અખંધૂત, બીજા કોઇ છે બહુરૂપી.

તમારા જેવા તપસ્વીએ આવો સ્વભાવ રાખવો યોગ્ય નથી; સંત પુરૂષો તો કેવળ સત્વગુણથી સુશોભિત હોવા જોઈએ; મારે કોઈ દૂર કરો ને મારાથી અપરાધ થયો હોય તો ક્ષમા કરો.

નિષ્કુળ—તારા જેવી વિવેકહિન વામાને મારે ક્ષમા છેજ નહિ.

ક્રમળા—ત્યારે તમારી પાસે રાખો; મારે તમારી ક્ષમાની તમા નથી. મને જે પેલી વૃક્ષ ઉપર બેઠેલી બગલી ધારતા હો તો તમારી બૂલ છે, હું એ બગલી જેવી નિર્બળ નારી નથી, પણ પતિવ્રત ધર્મ રૂપી સરોવરમાં પ્રેમ રૂપી અમૂલ્ય મુક્તા ચરનારી હંસણી છું. તમે પવિત્રતાનો શંકો રાખવા જાઓ છો, પણ ક્રોધ જેવો કુટો કસાઈ તો તમારા રૂંદે રૂંદે વ્યાપી રહેલો છે; તમે ન્યાયાધીશ થવાને જાઓ છો પણ બગલીએ તમારો શો અપરાધ કયો તો તે વિચારી જુઓ. હું તમારા આપની તલમાત્ર ભીતી રાખતી નથી. તમારામાં કેટલું પરાક્રમ છે તે હું જાણું છું. ધરની સાધવી સ્ત્રીને રડવડતી મેલી છે; માંદા માગ્યાને ટળવળતાં રાખ્યાં છે; ઢાકાને તિરસ્કાર કરી પાછા કાઢ્યા છે; ને બગલીને બાળાને દ્વિગૂણિજ્ય કયો છે; તેથી કુલાઈ મયા હો; પણ કુલાશો નહિ. તમારા જેવા તપસ્વીઓ-વેશ્વધારીઓ, આ સંસારમાં કેવળ બાર રૂપ છે. જેમ પાંગળુ પંથથી, અશક્ત યુદ્ધથી, કાચા કસોડીથી, તરકરો ન્યાયથી, અને વૃક્ષ જેમ વાયુથી ઘુન્ન છે; તેમ તમારા જેવા અર્ધદંડ અને અજ્ઞાન પુરૂષો કુટુંબ કબિલાતું પાલણુ પોપણુ કરતાં ઘુન્ન છે; તેથી તેઓ પોતાનો પુરૂષાર્થ બૂલી જઈ ચાકમાના ગાઉ સમાન રાખ ચોળી બીજને બોળ રૂપ થાય છે. તમે તપસ્વી નથી પણ એક દાંભિક છો; તમને મદદ કરવી એ પણ એક અપરાધ છે; છતાં પણ કહું છું કે જો ક્ષમા લાગી હોય તો આ અદાર લ્યો; નહિ તો જે રસ્તેથી આવ્યા હો તે રસ્તે ચાલ્યા જાઓ.

નિષ્કુળ—(ઉતરેલ ચહેરે અચંબા યુક્ત) અરે ! આ સુંદરીતો આક્ષત્ત લક્ષ્મીનો અવતાર છે ! કોઈ ત્રિકાળજ્ઞાની સતી છે. એણે મારાં ગુણો અરિતો પ્રકાશ કરી મને ઉમદા જ્ઞાન આપ્યું છે. શિવ, શિવ, શિવ, મેં તેનું અપમાન કર્યું; મોટી બૂલ કરી. હાલ તેની ક્ષમા માગી આ તેની પવિત્ર ભિક્ષાથી મારા પાપી પંડને પવિત્ર કરું.

ક્રમળા—[સ્વગત] આ મુનિ અત્યારે નિરાભિમાની થયા જણાય છે; અને પોતાના પાપનો પશ્ચાતાપ કરતા હોય એવું તેમની મુખમુદ્રા પરથી જણાઈ આવે છે. [પ્રગટ] લ્યો મહારાજ ભિક્ષા લેવી છે કે કેમ ?

નિષ્કુળ—[પ્રદક્ષણા કરી પગે લાગે છે; ભિક્ષા લઇને] માતૃશ્રી
હું તમારો અપરાધી છું. મેં તમારી પ્રભુતા જાણ્યા સિવાય તિરસ્કાર કર્યો;
તેનો મને પશ્ચાતાપ થાય છે. દયાળુ દેવી હું તમારો દાસ છું, બાળક છું,
તમે મારા પૂજ્ય છો; ગુરુ છો, પૂર્વજન્મના સંસ્કારથીજ મને તમારા
અલબ્ય દર્શનની પ્રાપ્તિ થઇ છે; હવે જ્યારે તમે મારા ઉપર કૃપાવંત
થયાં છો ત્યારે પૂર્ણ કૃપા કરો; અને મને ઉપદેશ આપી કૃતાર્થ કરો.

કમળા—મુનિરાજ હું જાતે અબળા છું. મને વેદનો અધિકાર
નથી; તમે જાતે પુરુષ છો; શ્રાદ્ધાળુ છો. ઉપનયનના સંસ્કારી છો, વેદના
અધિકારી છો; તેથી તમને ઉપદેશ આપવાનો મને હક નથી.

નિષ્કુળ—માતૃશ્રી, જેની પાસે દ્રવ્ય હોય તે ધનવાન, જેની પાસે રાજ
હોય તે રાજા, જેની પાસે વિદ્યા હોય તે વિદ્વાન, અને જેની પાસે જ્ઞાન
હોય તેજ જ્ઞાની; પણ હાં જ્ઞાની હોય કે પુરુષ હોય પણ જેની પાસે ગુણ છે
તેજ ગુરુ થવાને યોગ્ય છે, મારા મનોરથ પૂર્ણ કરો.

કમળા—મને જે અધિકાર નથી તે કામ હું નહિ કરું; પણ જો
તમારે ઉપદેશ લેવો હોય તો અહીંથી ચાર જોજનને અંતરે એક અંદનપુર
કરીને નગર છે; તેમાં વિરભાન્ડક કરીને એક મહાત્મા છે; તે મહાજ્ઞાની
છે; તેની પાસે જાઓ; તે તમારા મનોરથ પૂર્ણ કરશે.

નિષ્કુળ—જય, જય માતૃશ્રી હું આપની આજ્ઞા માથે ચઢાવી ત્યાં
જાઉં છું (પ્રણામ કરીને જાય છે)

(પડદા પડે છે)

પ્રવેશ ૬ મો.

પાત્રો—કુમતિલાલ, કપટચંદ, હળચંદ, પાછળથી મંદમતિલાલ અને
સુમતિલાલ.

શાર્દૂલ વિકિરિત હ'ંદ.

આવ્યો કાળ કરાળ આ કંઠજી છે નાજી રંધે ના મળે,
આવે લક્ષ પુટેલ ચક્ષ કરમાં તો ભાગ્ય દેવી ફલે;
તાવ્યો મંદમતી શિકાર તનમાં કાળુ દમાની તળે,
સાધુ કામ કળે કરી સુખી થવા હારિદ્વ દુખો રળે.

કપટચંદ—(સ્વગત) કાલે મંદમતિલાલ શેઠની સાલગીરીનો દિવસ છે; એ ઉત્સાહમાં ભાગ લેવા તેમણે કેટલાંક આમંત્રણો કાઢેલાં છે; ને તે વહેંચવાનું કામ મને સોંપ્યું છે; તે હું જાઉં છું. પણ એમની સાલગીરીમાં મારી ન્યાલગીરી થાય એવો પ્રયાસ કરવાનો યોગ આવ્યો છે; માટે તેજમ રાજ રહે એમ મારે ચાલવાનું છે.

(કુમતિ તથા છળચંદ આવે છે.)

કુમતિ—કેમ મિત્ર કપટચંદ તમે ક્યાં જાઓ છો ?

છળચંદ—[હાથ મેળવીને] કેમ બાધ ખુશીમાં તો ખરા ? ક્યાં ચલાવ્યાં ?

કપટચંદ—હું તમારા તરફ જ આવવા નીકળ્યો છું.

કુમતિ—ધણી ખુશીની વાત કેમ કાંઈ કામ ?

કપટ—તમે નથી જાણતા ? કાલે મંદમતિલાલ શેઠની સાલગીરીની મીજલસ છે; માટે તમારે બંને એ જગલે પધારવાનું છે. લ્યો આ તમારી ચીઠીઓ. (ગજવામાંથી કાઢીને ખેંચને આપે છે.)

છળચંદ—વાર મિત્ર હું તમારો આભાર માનું છું; અને શેઠ સાહેબને તેમની માયાળુ લાગણીને માટે ખરા જીગરથી સુગારકબાદી આપું છું.

કુમતિ—હું પણ આભારની સાથે તેમને ધન્યવાદ આપું છું. પણ કાલે કાંઈ શેઠને ત્યાં રંગ પાણી ઉડશે કે નહિ ?

છળચંદ—હા ચાર, રંગ પાણી વગર તો રંગ ના જામે; માટે કાંઈ દરાવજો.

કપટચંદ—અરે આપણી મીજલસ તે લુપ્ત હોય ? હજી સુધી તો એવું બન્યું નથી.

છળચંદ—શાખાશ, શાખાશ કપટચંદ શાખાશ છે.

કપટચંદ—કાલની બહાર જુદીજ થવાની છે.

કુમતિ—હા...કરેજ ! એ ના કરે ત્યારે કેણુ કરે ! પણ શું ધાર્યું છે તે તો કહો ?

કપટચંદ—પેલી કાશ્મિરવાળી શુભકા વિષવંતીને બોલાવવાનો વિચાર છે.

કુમતિ—વાહ વાહ ! સારે તો રંગમાં રંગ જામશે !

છળચંદ—અલગત જ્યાં રંગ હોય ત્યાં રંગીલી જોઈએજ.

કપટચંદ—અરે તમે આવજો તો ખરા ! પછી જોઈ લ્યો અમારી મજા ! !

કુમતિ—વળી ખીજી શી મઝા ધારી છે?

કપટ—અરે મઝા તો મઝા, પણ ધર્મની ધ્વજા જેવું કરાવીશ. બસ. લાં હાજર થએલા તમામ દોસ્તદોસ્તોને એક એક રૂપાનું ધડિયાળ બક્ષી-સ અપાવીશ.

છળચંદ—વાહ વાહ ! ધન્ય છે કપટચંદ તમારા કારભારને !!

કપટ—અરે ચારો એટલામાં શું ધન્યવાદ આપો છો ! હજુ તો કપટચંદની ધારણા ને પૂરી થાય તો કોઇનું દરિદ્ર ન રહે, એટલું ધાર્યું છો!!

કુમતિ—(સ્વગત) આ પહોંચેલી માયા છે. (પ્રગટ) ને ને બાપ તમારું એકલાનું રાંધતા. નેડે અમારું એ બાપું પીરસજો.

કપટચંદ—તમારું એ કરીશું.

છળચંદ—પણ શું ધાર્યું છે તે તો કહો ?

કપટચંદ—તે ઘણુંજ ખાનગી છે.

કુમતિ—મિત્રાથીએ ખાનગી ખરું કે? વાહ તમારી મિત્રાઇ !

કપટચંદ—(સ્વગત) મારું ધારેલું કામ એકલાથી પાર પડે તેવું નથી; માટે હાલ તો તેમને કહી મદદમાં લેવા; પણ પછી લાગ આવ્યે ધકકો મારી દૂર કરવા. (પ્રગટ) હું તમને કહીશ.

કુમતિલાલ—(સ્વગત) આ કપટચંદ આપણને વેચી એતું કામ સાધી લે તેવો છે; માટે મારે પણ મારા મોખમાં સાવધ રહેવું જોઈએ. મદમ-તિલાલ જેવું ભરેલું બક્ષ એના એકલાના હાથમાં જશે, તો આપણે ઝુલતા રહીશું; માટે અત્યારે તો એકત્ર થવું. (પ્રગટ) બહુ માર, તમારે અમારે કયાં જુદાઇ છે ?

છળચંદ—(સ્વગત) આ સૌ પોતપોતાના સ્વાર્થમાં ધુમે છે; ત્યારે હું પણ મૂર્ખ હઉં તોજ મારો કાવ બૂલું ! (પ્રગટ) કહો તો ખરા અમે શું લઈ જઈશું ?

કપટચંદ—સાંભળો, મદમતિલાલને આ નથી તેથી તે આમતેમ આપણાથી ગુપ્ત પૈસા ઉઠાવે છે; ને આપણે ટાંધે આખવા ખમતા નથી; માટે તેને વિષવંતી ગુણક સાથે વળગાડી દેવો. તેના કામકાજમાં આપણે હાજર રહેવું; ને પ્રસંગે પ્રસંગે રંગપાણીમાં ચક્રુર કરી સર્વ પૈસા પડાવી લેવા. જે પરબાર્યુ આપણને મળે તે આપણું તથા સહીઆર ને વિષવંતીને આપે તેમાં આપણો ભાગ લાવવો. કેમ ખરોખર છે ?

કપટ-છળચંદ—હા ચાર હા, તમારી યુક્તિ ધણીજ સરસ છે.

ચાલો આપણે પણ શાખ મારીશું ! !

(એટલામાં મંદમતિલાલ તથા સુમતિલાલ આવે છે.)

अध्या—पधारो, पधारो शेर साहेब पधारो. आत्यारे आप कयांभी आवी यदया ?

મંદમતિ—[બધાની સાથે હાથ મેળવતો] કેમ સૌ ખુશીમાં છો ? તમને આમંત્રણ પત્રિકાઓ મળી કે નહિ ?

ક્રમતિ—છળી--હ જી, હમણાજ આ કપડયંદે આપી.

મંદમતિ—બહુ સાર ત્યારે કાલે સૌ વહેલા પધારજો. [કપટચંદને]
મેં તમને જે જે લાવવાનું કહ્યું છે તે શુદ્ધશો નહિ.

કપરચંદ-—મહુ સાર સાહેબ, નહિ જુલું પણ એક વાત કહેવા-
ની છે.

મંદમતિ--કહો શી વાત છે ?

કંપરૂપદ--આપણા નગરમાં એક કાશ્મિરથી નવી તાંબકા આવી છે તે તાંબકા સંગીતમાં ઘણીજ હાસિયાર છે.

છળચઠ—હુશિયાર તો હુશિયાર પણ તેના જોવી સ્વરૂપવંતી નારી
ત્રિલોકમાં પણ નથી.

કુમતિ—અરે સાહેબ એની શી વાત કહું ! તમે જ્યારે એને તમારી નજરે જોશો ત્યારે ઘેઝા જ થઈ જશે. ઉમરે પાંચુ ખરોખર સોળ વર્ષની છે.

કપર—અરે એનો સ્વર તો જાણે સારંગી, ઉર તો જાણે નારંગી, આંખો તો જાણે અશીષાળાં કમળ, બકુરી તો જાણે અમર, સજાટ તો જાણે અઘોયંદ્ર, નાસિકા તો જાણે શુકની ચાંચ, કરી તો જાણે કેસરીની, અને ચાત્ર તો જાણે હંસની, દુકામાં ખીજ જાણે ઉર્વશી.

મંદમતિ—(આશ્ચર્ય યુક્ત) હેં હેં એવી છે ત્યારે તમે મને ક્યારનું કેમ ન કહ્યું !

કપટચંદ—કરીએ શું સાહેબ, એતું મોં બહુ મોટું છે.

भट्टमति—भोहं ते उपहं?

કપર—માત્ર મુજાકાતનાજ હમર હોણવે છે.

મંદમતિ—કાંઈ ચિન્તા નહિ બંસ જ લે તે આપો. પણ કાલે તેને જરૂર લાવો. કૃષિ પાંચ જરૂર રૂપીઆની નોટ વરાવી લેજો. [આપે છે.]

અધા—ધન્ય છે શેઠ ધન્ય છે, તમારી ઉદારતાને. ઇશ્વર દ્રવ્ય આપે તે તમારા જેવાને જ આપણે.

સુમતિ—[સ્વગત] આ ભૂખી માંખો આ શેડીઆને ચૂશી ખાશે, ખાલી કરશે; ને પછી છોડી દેશે; પણ જ્યાં એતુંજ હૈયુ ધૂતું છે ત્યાં શો ઇલાજ ? [પ્રગટ કટાક્ષમાં] અને મિત્રો મળો તો તમારા બેવાજ મળાને. તમારા વિના ગુણકા કોણ ખતાવે ? તમારા વિના પુંજ કોણ પતાવે ! તમારાથી જળો શી ભુંડી ?

બધા—અમે તો જળો છીએ પણ તમે તો મોટા મગર છો.

સુમતિ—નાદાનો, ધિક્કાર છે તમને. તમે જેવું ખાઓ છો તેવું જ ખોદો છો. જે ઝાડ તળે એસો છો તેનાંજ મૂળ કાપો છો. જે કામ શરૂઓ પણ ન કરે તે કામ તમે મિત્ર થઈને કરો છો. અત્યારે તમે મંદમતિલાલને નાખો રસ્તે ચઢાવી તમારાં ગજવાં ભરવા તૈયાર થયા છો, પણ તે કેટલા દિવસ રહેવાનું છે ! તમારો આવો અપરાધ પ્રભુ કેમ સહન કરશે ? દુષ્મન હો તો દાનસ્તા હોને [મંદમતિલાલને] શેઠજી આ બધા તમારા મિત્ર નથી; પણ પાકા શત્રુ છે. સ્વાર્થ લંપટ ઉંદરો છે માહિતગાર તરફરો છે. એ તમને અવળે રસ્તે ચઢાવી ફેલી ખાશે; ખાલી કરશે; માટે ચેતો. તેમનાથી દૂર રહો. તમારામાં લગાર પણ પરીક્ષા કરવાની શકિત હોત તો તમે એમને બોલાવત નહિ. પણ દુભોગ્યે તમારી અકલ શૂન્ય થઈ ગઈ છે; પણ વિચાર કરો. જ્યાં સુધી તમારી પાસે પૈસો છે ત્યાંસુધીજ તમને સૌ બોલાવશે, પણ પૈસો થઈ રહ્યા પછી જેમ દુધવનને મૃગલાં, સાળો થયા પછી રોગી વૈદને, અને સૂકાયા પછી હંસો સરોવરને જેમ છોડી દે છે; તેમ તમને પણ છોડી દેશે. આ આલમમાં પૈસાની ચારી છે; પૈસાની સરદારી છે; અને પૈસા વિના સૌ લાચારી છે; બીખારી છે; માટે દ્રવ્યનો દુરુપયોગ કરશો તો પસ્તાશો. શેઠજી ગણિકાનું ગાન મદિરાનું પાન અને મૂર્ખાઓનું માન એ ત્રણે વિનાશનાં કારણ છે; દરિદ્રનાં બીજ છે, લાજનાં શત્રુ છે, અને કીર્તિના કાળ છે; માટે તેનાથી દૂર રહો.

કપટ—અરે બીખારી, શુનાનું પાન, ગણિકાનું ગાન અને નરધાનું તાન એ તો ગીમતોનો શોખ છે, દુરારેલાની નોખ છે, અને મીનલસનું સ્વરૂપ છે. એ તો કોક ભાગ્યશાળી ઘેર હોય. તરા જેવા બીખારીથી શું થવાનું છે ? જેણે હળદર દીડી નથી તે કેસરને શું કરે !

છળચંદ—મે તમારા જેવા બધા ચમડીતોડ હોત તો જગતમાં ગુણકાઓ જાત નહિ, અને મડીરાત્રાળા ભૂખે મરી જાત.

ક્રમણી—તારા જેવા વિદ્વન સંતોષી હોય તેજ બીજાને સુખે ફાંખિયા પાંચ.

સુમતિ—અરે બેવકુફનાં સરદારો, મૂરખના જામે, આ દુનિયામાં બધા મારા જેવા હોત તો સ્વદેશની લક્ષ્મી પરદેશ જાત નહિ; શ્રીમતોની પુંજનો દુરપયોગ થાત નહિ; અને દીવા પાછળ અંધારું કહેવાત નહિ; પણ તમારા જેવા કુલાંગારોએજ ધર્મનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે; સુખનું ખીજ વાળ્યું છે; અને ખાવા પીવાનું ટાળ્યું છે.

મંદમતિ—સુમતિલાલ તમારે એમની જોડે રગઝગ કરવાનું શું કારણ છે? તેમ મારા ધારેલા કાર્યમાં આડે આવવાનું પણ શું પ્રયોજન છે? હું મારો મિલકતનો ઉપયોગ મારી નજરમાં આવે તેમ કરવાને સ્વતંત્ર છું. તમારે પણ સૌના વિચારથી મળતા થવાનું છે.

સુમતિ—માફ કરો મહેરબાન! મારાથી એવા દુટ્ટ વિચારોને કદીપણ મળતા નહિ થવાય? તમને મારું કહ્યું રચતું નથી તો હું મારે ઘેર ચાલ્યો જઈ છું! (જાય છે.)

મંદમતિ—બલે તમારો મરજી. (ખીજને) લ્યો હવે હું જઈ છું. કાલે સૌ વહેલા આવજો. (જાય છે.)

બધા—બહુ સારું સાહેબ.

કપટ—કેમ દોસ્તો, કેવાં અમારાં કામ!

છળચંદ—વાહ વાહ! જેવું તમારું નામ, એવાં તમારાં કામ.

કપટ—જેવો અમારો દમામ!

બધા—વાહ વાહ! અજબ દમામ! અજબ કામ! અજબ હામ! અને અજબ નામ! ચલાવ દોસ્તો ચમન ઉડાવો!

(જાય છે.)

[પડો પડે છે.]

પ્રવેશ ૧૦ મો

સ્થળ—વિરભાંડકનું ઘર.

પાત્રો—વિરભાંડક, ગોવિંદ, ગંગા, રાધા અને નિષ્કુળ.

વિરભાંડક— ઉપજાતી છંદ.

સંસારમાં સાલક સત્ય ત્રાતા, દયાનિધિ યુદ્ધિ વિશુદ્ધ દાતા;
રાત્રુ રહે અર્જુન શર્ણુ પામી, શુકિત પ્રદા માત પિતા નમામી. ૧

આ આપના માંસ રૂધીર અસ્તી, આ આપની સંપત્તિ વેલ વસ્તી
આભાર ભારી સદાએ સ્મરामी, મુક્તિ પ્રદા માતપિતા નમામી. ૨
માતા મહાશક્તિ સ્વરૂપ કાવો, પિતા પ્રભુ શાંખ રૂપે મહાવો;
સાચા ગુરના ગુર શ્રેષ્ઠ સ્વામી, મુક્તિ પ્રદા માત પિતા નમામી. ૩

હે પુણ્ય માતા પિતા, તમે આ સંસાર સાગરના સેતુરૂપ છો. મો-
ક્ષ પંથના દાતા છો; અને ધર્મના પક્ષક છો. તમારા વિના મારો કોઈ
ત્રાતા નથી. મારા ઉપર કૃપા કરો; દયા ધરો અને મારું ચિત્ત નિરંતર
તમારી સેવામાં તદ્દલિન રહે એવી આશિષ આપો. (કહીને પાટા પીંડી કરે
છે; તેનાં મોંઢાં માખાપ ખાટલામાં બેઠાં છે; અને નિષ્કુળ આ સઘળું
જીએ છે.)

નિષ્કુળ—(વિમાસણ કરતો સ્વગત) આહા, ધન્ય છે આ દંપ-
તિને ! મેં મારું જીવન વૃથા કર્યું છે, કેમકે—

સોરઠો.

પાસે હતો પ્રસંગ, રંગ ન રાખ્યો તે પળે;
ઉછર્યા જેહુ ઉછંગ, ખંગ ન વાળ્યો ખાંતથી.

હું પુત્ર નથી પણ કુપુત્ર છું. છો વાળનાર છોકરો છું. દીવાળનાર
દીકરો તો આ વિરભાન્ડક ! ! અવા વિનયવંતા, ધર્મવંતા, નીતિવંતા,
અને આશંકિત પુત્રો તેજ પુત્રો છે; અો તેમજીવ જીવન સફળ છે. મારા
જેવા અધમ, અજ્ઞાની, અભિમાની, અને માતપિતાને કેવળ ઉપાધીરૂપ પુ-
ત્રને ધિક્કાર છે. (પ્રગટ) જય, જય જ્ઞાનમૂર્તિ વિરભાન્ડકજી હું તમો
પ્રણામ કરું છું.

વિરભાન્ડક—પધારો નિષ્કુળ મુનિ, તમે આજે મારું ઘર પાવન
કર્યું છે; તમને અહીં મોકલનાર સતી ક્રમળા દેરીનો હું અભાર માવું છું.
તમારે શો ઇચ્છા છે તે કહો.

નિષ્કુળ—આપ ત્રિકાળ જ્ઞાની છો, અજાણ્યું કાંઈપણ નથી; હું
શું કહું.

વિરભાન્ડક—કાંઈ ચિન્તા નહિ; તમારા મનોરથ પુરનારો મહા
પ્રભુ સર્વવ્યાપક છે.

નિષ્કુળ—મારા મનથી તો તમે પોતેજ પરમાત્મા છો. તમારા
જેવી શ્રદ્ધા રાખીને માતપિતાની ભક્તિ કરનાર યોગજ પુત્ર હશે ! !

વિરભાન્ડક—માત પિતાની સેવાનો લાભ પૂર્વના પુન્યેજ મળી
આવે છે. જે પુત્રો પોતાનાં પૂજ્ય માતા પિતાની સેવાને વેઠ તરીકે માને
છે, તે સંસારના પેટભરા વેઠીઆ છે.

નિબુકુળ—કૃપાસિંધુ, એમાંનો હું એક મોટો વેડીઓ છું. મોટો અપરાધી છું મારા ઉપર કૃપા કરે, અને મને તમારો શિષ્ય સ્થાપી, ઉત્તમ જ્ઞાનોપદેશ આપી કૃતાર્થ કરો. જે જે કર્મથી મારાં પાપ પ્રલય થાય, જીવ જીવન મુકિત પામે અને મનનો કલેશ વામે એ ઉપાય બતાવો.

વિરભાન્ડક—જરાવાર થોભો; હું મારા નિત્ય કર્મથી પરવારી શકું. (પિતાને) પિતાજી આ મારો હાથ ઝાલી ઉઠા યાઓ; અને મંચક ઉપર સુધ જાઓ, હું તમને ઝાઢાકું. (ગોવિન્દ હાથ ઝાલીને ઉઠો થઇ ખાટલામાં સુએ છે.)

ગોવિન્દ—પુત્ર વિરભાન્ડક ! અમારા રક્તકોડના ભયંકર બ્યાધિમાં અમારી સેવા ચાકરી કરીને તે તારો નર દેહ દીપારી દીધો છે. બેટા, ઇશ્વર તારું કલ્યાણ કરશે. ઇશ્વર પુત્ર આપો તો જન્મોજન્મ તારા જવાજ આપજો.

રાધા—સાસુજી; આ મારો હાથ ઝાલી હજી રહી ખાટલામાં બેસો. (કહીને બેસારે છે.)

ગંગા—દીકરી રાધા, તું મારી પેટની પુત્રી કરતાં પણ અધિક ચાકરી કરે છે. આવી દુર્ગંધીમાં માંસ પડે તો ચુંથતાં તે તારું મુખ કદી મચકોડયું નથી, અને આપણી ગરીબાઇ છતાં અમને અત્યંત સુખ આપે છે; એ તારી સુકુચિનતા છે. પરમેશ્વર તારું ભલું કરશે. બેટા દૂધે નહાઓ ને પુત્રે ઠરો. તમારાં છોકરાં તમારાં જવાં નીપજી તમારી આત્મા પાળો; એ મારી આશિષ છે. બેટા, ધન્ય છે તારા જીવો વહુઓને !

રાધા—સાસુજી એમાં ધન્યવાદ શેનો આપો છો ! એ તો અમારો ધર્મ છે. સાસુ સસરાની સેવા એ તો ઘેર બેઠાં ગંગા સ્નાન છે; કામ ધેનુની સેવા છે; કપૂરનું વૈતરું છે; એ તો જોનાં સદ્ભાગ્ય હોય તેનેજ મળે છે.

નિબુકુળ—(સ્વગત) આહા હા ! ધન્ય છે આ પ્રેમી દંપતિને ! સંસારના ખરા સુખનો અનુભવ તો આવાં પ્રેમી જોડાંજ શ્રે છે. હે પ્રભુ, મેં મારું પીરસેલું ભાણું પાણું કાઢ્યું છે. અરે મેં મારી પતિન પત્નીને રખડતી રાખી છે, મેં મારા પુત્ર્ય માતપિતાને રોતાં મૂક્યાં છે. તેમની પાસે હતો ત્યારે પણ મેં એક દુશ્મનનો અર્થ સાચો છે. હે હરી ! મારો છુટકારો શી રીતે થશે.

વિરભાન્ડક—(પરતાતો જોઇને) જે થઇ ગયું તે થઇ ગયું, હવે પણ જો એતીને ચલાશે તો ઇશ્વર ક્યાણુ છે.

નિષ્કુળ—કૃપાનંદ; આ દુનિયામાં તમારું દૃષ્ટાંત તો અલૌકિક છે. સદ્ગુર, જેમ પારસમણીના સ્પર્શથી લોહું કંચન થાય છે; અગ્નિના સ્પર્શથી કાષ્ઠ અગ્નિ થાય છે; બમરાના ડંસથી ચેળ પાંખવાળી થાય છે; અને ઉદમના સ્પર્શથી કર્મ ફળીભૂત થાય છે; તેમ સદ્ગુરની કૃપાથી પાપી પ્રાણીનો પણ ઉદ્ધાર થાય છે. જેમ રવિના ઉદયથી અંધારું, પાણીના યોગથી મળ, અને વાયુના યોગથી વાદળો વેરાઈ જાય છે; તેમ સંતસમાગમથી અજ્ઞાન નાશ પામે છે; મારે મારા ઉપર કૃપા કરો.

વિરલાડક—મુનિશ્વર હું જે ત્રિકાળ જ્ઞાતી થયો છું, તે મારાં મત પિતાની સેવાના પ્રતાપથીજ થયો છું. આ જગતમાં માત પિતા સુંદર કદપટલ છે; અને એમની આશિષ એજ અમરફળ છે.

રાજમાં જેમ મેધરાજ, પુષ્પમાં કપાસનું પુષ્પ, ગૃહમાં ચંદ્ર, દેવમાં ઇંદ્ર, પર્વતમાં મૈત્ર, વૃક્ષમાં આંબો, સરિતામાં ગંગા, પશુમાં ગાય, પક્ષીમાં ગરૂડ, અને વૈદમાં જેમ ધનવંતરી ઉત્તમ છે; તેમ માયામાં માયાપત્ની માયા ઉત્તમ છે; આ સેવામાં પણ તેમનીજ સેવા ઉત્તમ છે.

આ જગતમાં પ્રભુ સમન બીજાં હીતકારી માયાપ છે. સમુદ્રના જળનો પાર આવે પણ માતપિતાના ઉપકારનો પાર આવવાનો નથી. માતપિતા એ મધુરો મેવો છે, સકળ તીર્થનો સાર છે; સ્વર્ગનાં દ્વાર છે. જે પુત્રો એવા અનંત ઉપકારી માતપિતાની સેવાનો ત્યાગ કરી જીવતાની જાતમાં ફિવાતા થાય છે; કામનીના કમગવદનમાં મોડી પડી માયાપને દુભવે છે; તે પુત્ર નથી પણ કુપુત્ર છે; પશુ છે; પૃથ્વીને બોજાયે બાવલાં છે. પિતાની આજ્ઞા સાર રામચંદ્રે વનવાસ વેઠ્યો છે; રાહિતાશ્વ વેચ્યો છે; સુધન્વા તેલની કઢાઈમાં તળાયો છે; અને બિંબ પિતાએ રાજ્યનો દાવો છોડી દીધો છે. શ્રવણ કાવડ ઉચકીને ફર્યો છે. ગણપતિ, વામન, કપિત્થ મુનિ અને પરશુરામ જેમ મહાત્માઓ પણ માતપિતાની સેવાના પ્રતાપેજ પરમ પદો પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે; મારે તમે પણ એજ ધર્મને અનુસરો એ મારો ઉપદેશ છે.

મુનિશ્વર, આ સંસારમાં રહીને જે પુરૂષો ગૃહસ્થાશ્રમ સાચવે છે તેજ ખરા સંત છે; જે કુકર્મનો ત્યાગ કરે છે, તેજ ખરા ત્યાગી છે; જે પોતાના મનને સાધીને નિર્માની બને છે તેજ ખરા સાધુ છે. જે પોતાની ઇર્દ્રિયાના વેગને જીતે છે તેજ ખરા અજીત છે. જે સર્વ પ્રાણીઓને આત્મવત્ ગણે છે તેજ ખરા દયાળુ છે; જે એક ઇશ્વરના રાગી છે તેજ પરમ વૈરાગી છે; જે પોતાના શરીરના પરિપુઓનો નાશ કરે છે તેજ ખરા

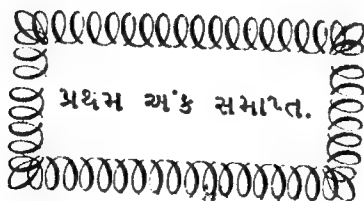

સન્યાસી છે; ખાટી ખીજ ઘા દંભવાળા છે; માટે મુનિ, હવે તમે તમારે ઘેર જાઓ; તમારાં માઆપની સેવા કરો; તમારી પત્ની સાથે પ્રેમ ભાવ રાખી શુદ્ધસ્થાત્રમ ધર્મની ફરજે અદા કરો; સત્યનું સેવન કરો; ધર્મનું પાલન કરો; અને નીતિથી ધંધો કરી શુભચિન્તન ચલાવો; જે મળે તેમાં સંતોષ માની ધન્યરત્નું ઘેર બેઠાં આરાધન કરો; એજ સંસાર સાગર તરવાનાં નાવ છે; અને મોક્ષનાં સાધન છે.

નિષ્કુળ—[ચક્રિત થતો સ્વગત] હે પરમાત્મા ! જે વસ્તુને જેમાં સ્વપ્ને પણ સંભવ નહોતો તે તમે પ્રત્યક્ષ દેખાડો છો ! અહા ! આ કસાઇ સોનામાં સુગંધ છે; ચંદનમાં પુષ્પ છે, કસાઇમાં આહ્લણ છે, અને આહ્લણમાં દેવ છે. હે વિશ્વાધાર તે કોડીના વૃક્ષ ઉપરથી કેરી ઉતારી, કૌવચના ક્યારામાં કેળ બનાવી; આવળીએ આમૃતતા લગાવી, રાખમાં રત્ન સંતાડયું, કીચડમાં કુંદન નાંખ્યું અને ખાશાપાટમાં મુકતાફળ નીપજવ્યાં; વાહ વાહ લક્ષ્મીપતિ ધન્ય છે તારી લીલાને ! ! [પ્રગટ પ્રણામ કરી] આહાહા ! મહાત્મા ધન્ય છે નમને ! ! આપની આશિષ મને સફળ હજી. જગતમાં તમારા જેવા અચંપ્ત સુપુત્રો થાઓ; અને માત-પિતાની ભક્તિ કરી પિતૃધર્મની મહત્તા દિગ્ દિગ્નાન્તરે દિપાવે ! !

[અંદુકના ખહાર સાથે આકાશમાંથી દેવાંગનાઓ પુષ્પના હાર લઇ અધર આવે છે અને વિરભાંડકને વધાવે છે.]

ટુલો.

પ્રથમ અંક સમાપ્ત.

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—ચૈતન્ય મુનિનો આશ્રમ.

પાત્રો—ચૈતન્ય અને કમળા.

ઉપજાતી છંદ.

કમળા—કયાં ચંદ્ર ચાલ્યો તણને ચક્રોરી,
લોભાવી લીધાં ચિત વિત ચોરી;
ઉભી જુરે પ્રેમની મેલી ગોરી,
હા...હા...ગયા કાળજી કાત કોરી.

ચક્રોરી, પ્રેમધેત્રી ચક્રોરી, તું શાંત થા; કાલ રાતે તારો ચંદ્ર આવશે !

ચૈતન્ય—રસિકી પ્રિયા, ચંદ્ર શું અને ચક્રોરી શું ? આ શું બોલે છે ?

કમળા—(આકાશ ભણી આંગળી કરી) આ કઠોર હૃદયનો ચંદ્ર
આ પ્રેમધેત્રી ચક્રોરીને પ્રેમપાસમાં નાંખી ચાલવા લાગ્યો ! અરે તેને
ચક્રોરીની જરા પણ દયા આવતી નથી ! કેવો વજ્ર હૈયાનો ! ચંદ્ર, ચંદ્ર,
તું આવો કઠોર કેમ થાય છે ? વિયોગનાં બાણુ તે શું બહાલાને મારે !
[ચંદ્રને ચાલતો જોઇ] હા...હા એવો ચાલવા લાગ્યો !

ઉપજાતી છંદ.

ધેલી ચક્રોરી રીંદ દુઃખ આણે,
પીડા કરી તાહરી ચંદ્ર જાણે;
ફૂટે ફસાઇ ભૂલિ ભાન ભોળી,
જેથી તને વાગી વિયોગ ગાળી.

ચક્રોરી, ચક્રોરી શાન્ત થા. પ્રેમનો પંથ જ એવો છે.

સોરઠો.

વાગ્યાં જોને બાણ, ધાત પડયા ઉંડા ઉરે;
પ્રેમી જનના પ્રાણ, પરખે પીડા પ્રેમની.

પળમાં સંયોગ, પળમાં વિયોગ, ધડીકમાં પ્રેમી આવીને પ્રેમાશ્રીત
પાછ ત્રસ કરે; આનંદ સાગરમાં નવરાવી દે, અને ધડીમાં ન્યારો થઈ શોક
સાગરમાં ડુબાવી દે.

સોરઠો.

પ્રેમી જનના પ્રાણ, બાંધ્યા કાચે તાંતણે;
સાચે હૃદયને હાણ, હીંદાળે હલવાઈ મરે.

માટે હવે તું તારું મન વાળ્ય. જોને બિચાઈ કમળ પણ એવુંજ
દુઃખી છે.

ચૈતન્ય—અરે બહાલી અત્યારે તું આ શું બોલે છે? તારું ચિત્ત કે-
કાણે છે કે નહિ?

કમળા—ચિત્ત ચંદ્રમાં છે.

ચૈતન્ય—કોતું?

કમળા—ચક્રોરીનું!

ચૈતન્ય—તેમાં તારે શું? ઉઠ, ઉઠ, મારે યજ્ઞના કાર્ય માટે ગામ
જવાતું છે!

કમળા—તે જશોજ તો. મારા રોક્યા ક્યાં રહેવાના છો. અરે
ચક્રોરી હવે તું પ્રેમીના વિશ્વાસમાં મિથ્યા શંકા મારીશ નહિ. તારો પ્રેમી
તને પઠાવીને ચાલતો થયો. ચક્રોર ચંદ્ર ચક્રોરીને છેતરી ગયો. ચંદ્ર તારું
હૃદય આતું કઠોર કેમ છે? ચંદ્ર, ચંદ્ર પાછો વળ; તારી પ્રિયાની સંભા-
ળ લે. તારાથી તો દરિયો દયાળુ કે સરિતાને વિયોગ જ આપતો નથી. સા-
રસ જાતે પક્ષી છે પણ તારાથી વધારે સમજી છે. ચંદ્ર, ચંદ્ર તું આવો
ખેદરહી ક્યાંથી?

ચૈતન્ય—અરે બહાલી તને થયું શું? કોને ખેદરહી કહે છે? ઘે-
લી થઈ?

કમળા—હા...ચક્રોરી ચંદ્ર પાછળ ઘેરી થઈ; દિવાની બની.

ચૈતન્ય—(સ્વગત) ખરેખર મારી જવાની વાત સાંભળીને આ
પ્રેમદા દિવાની બની ગઈ છે. (પ્રગટ) લલિતાંગી આ શો લવારો કરે છે?
ચક્રોરી ક્યાં છે અને ચંદ્ર ક્યાં છે?

કમળા—બહાલા, જુઓ આ ચંદ્ર; તે પોતાની પ્રિયા ચક્રોરીને પ્રેમ વિસારી, જવાને તૈયાર થયો છે.

ચૈતન્ય—અરે બધું બૂઝું. ચક્રોરી ક્યાં છે ?

કમળા—જુઓ આ રહી.

ચૈતન્ય—ક્યાં છે ?

કમળા—જુઓ વાલમ, વૃક્ષની નીચે ગઈ.

ચૈતન્ય—અહીંતો કાંઈ નથી.

કમળા—અરે જુઓ આ લતામાં ભરાણી.

ચૈતન્ય—લતામાં તો લતા છે.

કમળા—ત્યારે જાય ક્યાં !

ચૈતન્ય—તે તું જાણે.

કમળા—અરે હા. હા. જુઓ પુષ્પની વાટિકામાં ભરાઈ ગઈ.

ચૈતન્ય—અરે વાટિકામાં તો નવપલ્લવ નવીન ડાળીઓ છે.

કમળા—ત્યારે પેલા ચંદ્રે પોતાની પાસે બોલાવી લીધી.

ચૈતન્ય—અરે ત્યારે ચંદ્ર ક્યાં છે !

કમળા—આ રહ્યા મારી હથેળીમાં.

ચૈતન્ય—અરે ઘેઘી, આટલામાં તો ચંદ્રે નથી અને ચક્રોરીએ નથી ? ચંદ્રતો આકાશમાં હોય; તારી હથેળીમાં તે આવે ? સમાય ?

કમળા—હથેળીમાં શું, નખમાં સમાય ! આંખમાં સમાય !

ચૈતન્ય—ત્યારે બતાવ મને. હું તો ચંદ્રે જોતો નથી તે ચક્રોરીએ જોતો નથી.

કમળા—ઘણી નવાઇની વાત ! હું ચંદ્રને જોઉં તમે ચક્રોરીને નથી દેખતા.

ચૈતન્ય—હા ... હું સત્ય કહું છું કે મને કાંઈ જણાતું નથી.

કમળા—ત્યારે તમે ચક્રોરીને જોવા ઇચ્છતાજ નહિ હો. તમારા હૃદયમાં જ કાંઈ છે.

ચૈતન્ય—મારું હૃદય નિર્ભંગ છે; અને હું ખરા અંતઃકરણથી ચક્રોરીને જોવા ઇચ્છું છું.

કમળા—સત્ય કહો છો ?

ચૈતન્ય—હા, સત્ય કહું છું.

કમળા—પછી પળતું પડશે.

ચૈતન્ય—જરૂર.

કમળા—જોજો.

ચૈતન્ય—સારું.

કમળા—નકી ?

ચૈતન્ય—ખચીત.

કમળા—(ચૈતન્યનો હાથ ઝાલીને] જુઓ ત્યારે તમે મારા ચંદ્ર, ને હું તમારી પ્રેમધેલી ચક્રારી.

ચૈતન્ય—[હસીને] વાહરે કામલુગારી ! તેં તો મને ખૂબ ઉડાવ્યો ! વાહ વિમળાંગી તારા વચનામૃતથી હું કદીપણ તૃપ્ત થવાનો નથી; પણ અત્યારે મારે યજ્ઞમાં જવાનું છે માટે રજા આપો.

કમળા—ના હું તમને નહિ જવા દઉં.

ચૈતન્ય—પ્રિયા તમને જોડલો મારો વિયોગ કદલુ લાગે છે, તેનાથી અધિક કદલુ મને તમારો વિયોગ લાગે છે; પણ ગયા વિના સિદ્ધિ નથી; માટે રજા આપો.

કમળા—ત્યાં કેટલા દિવસ રહેશો ?

ચૈતન્ય—એ દિવસમાં હું પાછો આવીશ.

કમળા—જો જો હો, વાયદો જશે તો વિપરીત થશે ! આ ચક્રારી આશાને આધારે જીવશે.

ચૈતન્ય—લ્યો લલિતા હવે રજા આપો !

કમળા—હા...રજા...રજા...રજા તો મારાથી નહિ અપાય.

ચૈતન્ય—ઝાલી હવે આમ ઘેલાં ન કાઢો ! !

કમળા અને ચૈતન્ય— ગાયન.

અલબેલા, રસિલા, રંગિલા નં જાઓ, ન જાઓ, ન જાઓ.

મન મેલા છળીલા હડીલા ન થાઓ, ન થાઓ, ન થાઓ.

વિના વસંતે કેાકિલા, જળ વિષુ કદળી સુકાય,

ઈંદ વિના મૃગલી વને એકલી ઉર અમુંઝાય;

કાન્તા જવાદે તું શાન્તી ધરી, માનીજી માનુની માડું જરી;

જરા સમજે તો ઠીક, શું કહું અધિક, જાઓ રસિક;

પ્રિતમજી વચને પળજોરે, વાલમજી વહેલા વળજો રે;

પિયુજી પધારો, સહુજી સધારો, સિધાઓ સિધાઓ—૦

(પડકો પડે છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

પાત્રો—કંઠર્પસેન, માનાસુર, મહાસુર અને દૂત.

કંઠર્પ—મિત્ર માનાસુર, કમળાદેવીનું હરણ કરી લાવવા મેં મોહાસુરને કેટલાક દિવસથી મોકલ્યો છે; પણ હજી સુધી તે આવ્યો નહિ; એ દીક્ષગીરીનું કારણ છે; શું તે કાંઈ સપડાઈ ગયો હશે ?

માનાસુર—એને સપડાવે એનું કોઈ ત્રિકોકમાં નથી. તે એક અજીત યોદ્ધો છે; અને માયાવી છે; મારે તેની કાંઈ ચિન્તા કરવાનું કારણ નથી.

મહાસુર—એ કરોડો મહારથીની આંખમાં ધૂળ નાંખીને પોતાનું કામ પાર પાડે એવો સમર્થ છે.

ગીતિ છંદ.

મનને મોહ લગાડી, ઉર આંખોને નાંખી દે આંધી;
મહારથી મોહાસુરને, મહિતળમાં પણ કો ન શકે ખાંધી.

તેમ છતાં આપણી તરફથી દૂત ફરે છે; તે તપાસ લાવ્યા વિના રહેશે નહિ.

(દૂત આવે છે.)

દૂત—(નમીને) મહારાજ હું આપને પ્રણામ કરું છું.

કંઠર્પ—વિજયનગર તરફના શા સમાચાર છે; તે કહો.

દૂત—રાજેન્દ્ર કહેવાને જીમ ઉપડતી નથી.

કંઠર્પ—કહો, કહો શું મોહાસુરને દક્ષરાજ કેદ કર્યો છે ?

દૂત—ના અનદાતા, કેદ તો નથી કર્યો; પણ કમળાદેવીનું હરણ કરી લાવતાં રસ્તામાં તેમને કોઈ ચૈતન્ય નામના ઋષિપુત્રે મારી નાંખ્યા છે. ચૈતન્ય કમળાદેવીને મહારાજ દક્ષરાજ પાસે લઈ ગયો; અને દક્ષરાજે પ્રસન્ન થઈ તે કન્યા ચૈતન્યની સાથે પરણાવી ! !

કંઠર્પ—અરે હાય ! હું આ શું સાંભળું છું ? મોહાસુર મરેજ કેમ ! કમળાદેવી બ્રાહ્મણને હાથ જાયજ કેમ ! આ શો વિષરીત બનાવ ! !
[મુર્ચ્છિત થાય છે.]

મહાસુર—મહારાજ શાન્ત થાઓ, સાવધ થાઓ, વિર પુરૂષોને શોક કરવો બઠતો નથી.

માનાસુર—મહારાજ ! જો દૂતનું કહેવું ખરું હોય તો વિશેષ

હિંમત ધરવાનો પ્રસંગ છે.

કંદર્પ—(સાવધ થઇ) તમારું કહેવું સત્ય છે; મોહાસુરને મારનાર ચૈતન્ય કોઇ ઋષિ પુત્ર નથી; પણ નિશ્ચય મહારાજ સ્નાનચંદ્રનો પુત્ર મારો પિત્રાઇ બાઇ છે. અરે હાય હું જાણતો હતો કે એ પાવકમાં બળી મુઓ છે; પણ તે સુરક્ષીત છે. એ સાંભળીને મારા દુઃખનો પાર રહ્યો નથી. અરે હાય...કંદર્પસેનના જીવતાં કમળાદેવી શત્રુનું ધર શોભાવશે ? હા...એ બનેજ કેમ ! બસ કાંતો હું નહિ કે કાંતો એ નહિ ! પણ કમળાને લાવવી, લાવવી અને લાવવી જ.

મહાસુર—મહારાજ શાન્ત થાઓ, જ્યાંસુધી હું તથા માનાસુર આ પૃથ્વીમાં હયાત છીએ ત્યાંસુધી આપને બચ હોયજ નહિ; આપના મનોરથ અદ્વજ જાયજ નહિ; અને આપના શત્રુ સુખથી સુવેજ નહિ.

માનાસુર—મહારાજ ચાલો આપણે ત્રણે જણા કમળાના આશ્રમમાં જાતે જઇએ; અને ધરીત ઉપાય કરી અર્થ સિદ્ધિ કરી આવીએ.

કંદર્પ—અરરર માનાસુર ગજબ થઇ ગયો. મોહાસુર જેવો મહારથી મિત્ર ગમે, અને કમળા જેવું રત્ન ગયું ! અરે જ્યારે ચૈતન્યને ઠાર કરી કમળાને મારા મહેલમાં લાવીશ, ત્યારેજ મને શાંતિ વળશે. હા...ભુજંગના દરમાં ઉંદરને આજોટતો ભુજંગ શી રીતે જોઇ શકે ? પોતાનું બક્ષ શિયાળ લઇ જાય તે સિંહ શી રીતે સહન કરે ? ખરાં મુક્તાદ્વજ બગલો લઇ જાય એ હંસનું કેટલું અપમાન ? કમળનાં પુલ જ્યારે કાળ ભેરવને ચઢે ત્યારે મહાદેવની શી મહત્તા ?

અરે કોઈ મારું હિતકારી હોય, વહાલું હોય, તે આ પ્રસંગે ચૈતન્યને ઠેર કરો, ફક્તે કેદ કરો, જીલમ ! જીલમ ! જીલમ ! [કોધમાં તરવાર કાઢીને ઉઠતો].

હુલિયા છંદ.

પ્રેમહા આજ પાંચાળના ભુપની, ખલકમધ્યે શકે કોણ રાખી,
દંડ જમદૂતને આપવા યોગ્ય હું; ઈજડ અવની કરૂં સઘ આખી;
દેવનાં નહિ ગજાં દૈત્ય રહિ થરથરી, શું શકે માનવી દૃષ્ટી નાંખી,
ઠાર માત્ર અસી તમ રૂધિરે કરૂં કે શકે સિંહનું લક્ષ આખી ?

(પડો પડે છે.)

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—બજેલું વન.

પાત્રો—નિષ્કુળ અને લક્ષ્મી.

નિષ્કુળ—[સ્વગત પ્રવેશીને] આહા ! આ જગતમાં મનુષ્યને શિક્ષણ લેવાને માટે સતી ક્રમળા અને વિરભાન્ડકનાં દૃષ્ટાંત અતિ ઉપયોગી છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં કેટલું દૈવત છે; તે મારા સમજવામાં આવેજ આવ્યું. સદાનો વેપાર કરતાં પહેલી ખાધ ખાય તે ભાગ્યશાળી; હલકી ચોરીમાં પહેલો પકડાય તેના દિન પાધરા; કેમ કે એથી ઉદ્ધતી તક મળે છે. હા તેમ મને પણ આ તક મળી છે. જો હું ઉદ્ધતાઇ કરી જંગલમાં નાશી છુટયો ના હોત તો આવો પ્રસંગ ક્યાંથી મળત ? સંતસમાગમ ક્યાંથી થાત ? અજ્ઞાનનો ઉન્માદ કોણ સમાવત ? આહાહા ધન્ય છે સતી ક્રમળા-દેવી, હું તારો જોડલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે. વાહવાહ વિશ્વેશ્વર તેં મને નાગ રમાડતાં મુક્તાકાર આપ્યો. (વનને બજેલું જોઇ) વાહ સતી ક્રમળાદેવી તેં તારા પતિવ્રતના પ્રભાવે ચાર જોજન દુર રહીને પણ અગ્નિને શાન્ત કર્યો છે. [લક્ષ્મી ધ્યાનમાંથી જાગૃત થાય છે. નિષ્કુળ એક કોરે ઉભો રહે છે.]

લક્ષ્મી—(આશ્ચર્યતાથી) ઓહો આ શું ? આ વન બજેલું ક્યાંથી ! અરે આતે બજેલું છે કે મારી આંખો લુલાવો ખાય છે ? લાબ્ય જરા તપાસ કરું ! [મરડીની આસપાસ જુએ છે.] અરે આ તો આખું વન બજીને ભસ્મ થઇ ગયું છે. આવા પ્રલય કાળના અગ્નિમાંથી મારી મરડી ખચી એ આશ્ચર્યજનક છે ! અરે આશ્ચર્ય શું એ તો મારા તપનો પ્રભાવ છે ! ઉંદર જેમ બિલાડીથી, વાઘ શાગોથી, અને નાગ જેમ નોળ-વાથી નાશી જાય છે; તેમ અગ્નિ પણ મારા તપના પ્રભાવથી ભયभीત થઇ નાશી ગયો જણાય છે. આહા નિશ્ચય હવે મારામાં કાંઇ નવીનદૈવત આવ્યું ! હવે હું નારી નથી પણ ત્રિલોકને આધીન કરનારી શક્તિ છું.

નિષ્કુળ—[સ્વગત હસતો] અરે, આ મુર્ખા અમસ્તી કુલાઇ મરે છે; અપો મ્હેકે છે, ને આકડો અભિમાન આણે છે; શુરો છતે છે ને કાયર કુદકા મારે છે; મીયાં મારે છે ને પીંજરા કુલાય છે; વડીલો દાવા

જીતે છે ને ગુમાસ્તા શરપાવ માગે છે; ભણા ભગવાન કોઈ મન મુર્ખ નથી.

લક્ષ્મી— [સ્વગત] હું તો હવે ખીજી અંજની, વિશ્વામિત્રની હરીશાર્ધ કરનારી આ પૃથ્વીમાં હું એકજ નારી છું. હવે હું ધારું તો આ વિશ્વના પ્રવાહમાં પણ કેટલાક ફેરફાર કરવાના છે તે કરી શકું. બસબસ અત્યાર સુધી નારી માત્રે પુરુષની ગુલામગીરી કરી છે; પણ હવે એ પુરુષને માથે સુકી હોય તો તે તદ્દન બ્યાનખી છે; યોગ્ય છે; નહિ તો નારી માત્રને વૈરાગ્ય છે એજ ખરો છે. એમ થશે ત્યારેજ પુરુષો નિર્માની થઈ નારીની પ્રાર્થના કરશે.

(નેપથ્ય)—

“ ગૃહસ્થાશ્રમ સુખકારી સંસારમાં ગૃહસ્થાશ્રમ સુખકારી. ”

લક્ષ્મી— (ચમકીતે) અરે ! આ અવાજ ક્યાંથી આવે છે ? કાણુ બોલે છે ! જેમ એક કુવાનો દેડકો કુવા જોટલીજ પૃથ્વી જાણે છે; તેમ આ ગાનારો પણ ગૃહસ્થાશ્રમનેજ વખાણે છે. લાભ તપાસ કરું તે કાણુ છે ! [નિબુંધ પાસે આવે છે.] અરે અંધ તું પુરુષ થઈ નારીના આશ્રમમાં કેમ આવ્યો છું ? મુર્ખ હું પુરુષનું સુખ જોતી નથી; પુરુષનો પડછાયો લેતી નથી માટે દુર રહે.

નિબુંધ—જેન આટલાં બધાં શું કરવા તપી જાયો છે ? હું તો ભગિની બાવે તમારાં દર્શન કરવા આવ્યો છું. તમે પુરુષથી અળગા કેટલા કિવસ રહેશો ? પુરુષનો નારી વિના ઉદ્ધાર નથી; ને નારીનો પુરુષ વિના ઉદ્ધાર નથી. નરનારી એ તો આ સંસાર રૂપી વસ્ત્રનો તાણાવાણો છે. વાડ રાખે ક્ષેત્રને, ને ક્ષેત્ર રાખે વાડને; એ બંનેની અનુકૂળતામાંજ સુકિતરૂપી અનાજ પાકે છે.

લક્ષ્મી—તાણાવાણો કપાસમાંથી બનેલાં છે, વાડક્ષેત્ર ધરતીમાંથી થયા છે; તેમ નરનારી ઇશ્વરે બનાવ્યાં છે. અભિમાની પુરુષો પોતે સ્વતંત્ર રહી નારીઓને પરતંત્ર રાખવા ચ્હાય છે; માટે એના વિના ચલાવી સૌના સરળનહાર ઇશ્વરનેજ પ્રસન્ન કરવા એજ શ્રેષ્ઠ પંથ છે. હું ગૃહસ્થાશ્રમને વિઃકારનારી તપસ્વીણી છું.

નિબુંધ—જેન, નવ સુધી શીખ્યા વિના સોનો હિસાબ થાય નહિ; સ્વરબ્યંજન આવડ્યા વિના મોટો ગ્રંથ લખાય નહિ; પગથીઆ વિના ઉંચે ચઢાય નહિ; અને બંદરે પહોંચ્યા પહેલાં સ્વદેશ જવાની આશા રખાય નહિ; તેમ ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ વિના સન્યસ્તનો અધિકાર મળેજ નહિ; સાંભળો—

ગાયન.

ગૃહસ્થાશ્રમ સુખકારી, સંસારમાં ગૃહસ્થાશ્રમ સુખકારી;
વીલાં પડે તપધારી, સંસારમાં ગૃહસ્થાશ્રમ સુખકારી.
સુનીતિને વશ સર્વેશ્વર રહે છે, ધર્મ એ મોક્ષની ખારી;
અવર પરિશ્રમ સર્જળ અદ્વજ છે, સ્તંત વડા ઘરખારી-સંસારમાં
જ્યાંલગી કાયા ત્યાં લગી માયા, ખેડા ન કો પરવારી,
આઘા ખસ્યા તે ઉલટા ફસ્યા છે, હાથ ધસે છે તે હારી-સંસારમાં.
ગુપ્ત ધુન્ધામણ સર્વને વળગી, સૌ અન્ન જળના અહારી;
મરણ સુધી નવ માયા મુકાણી, કોણ કહો અધિકારી-સંસારમાં
લક્ષ્મી—(પ્રગટ) અરે અવિચારી ગૃહસ્થ, તું તો એક સંસારનો

કીડો છે; ગૃહસ્થાશ્રમનો જંગો છું. તપરૂપી કમળનો પ્રભાવ તું શું જાણે ?
હું એક બાળકુમારી યોગ સમાધીની ઉપાસક નારી છું. તેમ છતાં તે
મને મુખ બતાવી મારા તપમાં ભંગ પાડ્યો, માટે તું શાપને લાયક છું;
તથાપિ તારા ઉપર દયા લાવી તને કહું છું કે તું અહીંથી નાસી જ.

નિષ્કુળ—અરે અભિમાની અબજા, તું શું નાગણુ છે ? વા
ધણુ છે ? શા મારે હું તારાથી નાશી જઈ ? કંચનને કાટ ચઢેજ નહિ;
સત્યને શાપ લાગેજ નહિ; હું અહીં કપટભાવે નથી આવ્યો; પણ કેવળ
તારા કલ્યાણને સાર આવ્યો છું.

લક્ષ્મી—અરે મૂર્ખ ! મારું કલ્યાણ મારું તપ કરશે. મારા પ્રભુ
કરશે. મનુષ્યથી શું થવાનું છે ? તું ખીજ નારીઓના જેવી મને પણ
સાધારણ જાણતો હધશ; પણ જો આ બળેલું વન તપાસ, અગ્નિ જેવો
સમર્થ દેવપણુ મારી પર્યુકટીને આંચ આણી શક્યો નથી; ને મારાથી
ભયભિત થઈ જેમ તેલમાં માંખ કુળી જાય તેમ ચુપ થઈ ગયો છે;
તો તારું શું ગળું છે ? તેં આજે મારા આશ્રમમાં પ્રવેશ કરી તારા
મરણનું ખીજ રાખ્યું છે, હાથે કરીને કાળના મુખમાં પેડો છું; તદ્દપિ હ-
જી પણ કહું છું કે દૂર જા; નહિ તો શાપ દર્શ.

નિષ્કુળ—અરે મદંબખાળા, હજી દિવસ નિશાતું તને જ્ઞાન નથી;
કાષ્ઠ ફકીર હોય તે પોતાને અમીર કહેવરાવે, પણ કાષ્ઠ દીનનું દારિદ્ર
તેનાથી ભગાયજ નહિ. જેમ કાષ્ઠ ગાંડો માણસ પોતે રાજા છું એમ માને,
પણ પ્રજા તેને માન આપેજ નહિ. જેમ કાષ્ઠ અગ્નિની કહે કે હું જલ છું,
પણ તેનાથી એક કીડી સરખી નથી ઉત્પન્ન થાય નહિ. જેમ કાષ્ઠ મૂર્ખ

કહે કે હું વિદ્વાન છું; પણ તેનાથી સભા જીતાય નહિ; તેવી તું પણ મિ-
થ્યાભિમાની છે. કાચું અનાજ હોય તેજ નડે છે; હળવી ચીજ હોય તેજ
ઉડી જાય છે; ને અધુરો ઘડો હોય તેજ છલકાય છે; તેમ જેનામાં કાંઈ
સામર્થ્ય હોતું નથી તેજ બકાઈ મારે છે. આ બળતા વનમાંથી તારી
પર્ણકુટી બચી ગઈ છે; તેમાં તું તારા તપનો પ્રભાવ સમજે છે, પણ એમાં
તારી ભૂલ છે; એ પર્ણકુટી તારાતપે નથી બચાવી પણ તારી મોટી ખ્હેન
શ્રી કમળાદેવીના પતિવ્રત ધર્મે બચાવી છે.

લક્ષ્મી—(ચકિત થઈ) હેં હેં ! મુનિરાજ ! આ શું કહો છો ?
શું તમારું કહેવું સત્ય છે ? તમે કમળાદેવીને ઓળખો છો ?

નિષ્કુળ—હા હું ઓળખું છું, ને સત્ય કહું છું કે, તે ત્રિલોક પા-
વની સતી છે, મારી ત્રાતા છે, અને શુર છે. એ સતીના સત્યધર્મ આગળ તારું
તપ દાસીતુલ્ય છે; એના ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ આગળ તારો ત્યાગ તુલ્યવત્ છે.

જેમ મણિધર આગળ અગશીયું; હંસ આગળ બગસો, કાયલ
આગળ કાગડો, સૂર્ય આગળ તાપણી, ચંદ્ર આગળ આગીઓ, અને સિંહ-
ના આગળ શિયાળા, તેમ સત્ય અને પતિવ્રત આગળ તારું તપ છે. તારાથી
તારું આત્મરક્ષણ ના થયું તો ખીજને તું શું ઉગારવાની ? માન્યો મેઘ
વરસે નહિ ને ભસતો કુતરો કરડે નહિ, તેમ દુશ્મનજીથી કાંઈ નીપજે નહિ.

ખ્હેન એકવાર હું પણ તારા જેવો તપસ્વી હતો, અને તારાથી
મને પણ વધારે ગર્વ હતો; તે સધળો ગર્વ તારી ખ્હેન કમળાદેવીએ ઉતા-
રી નાંખ્યો. મને ઉત્તમ ઉપદેશ આપી આભારી કર્યો; હવે હું એનાં યશો-
ગાન કરતો કરતો મારે ઘેર જાઉં છું; અને તને પણ કહું છું કે તું પણ
આ તપને છોડી દઈ તારી ખ્હેનને શરણે જા; અને એ સતી તને જ ર-
સ્તો બતાવે તે રસ્તે પરવરી તારો નારી દેહ સફળ કર. હું તો આ ચાલ્યો.

લક્ષ્મી—(અધીરાધથી) તપસ્વી, તપસ્વી, મારા ધર્મના બંધુ તપસ્વી
ઉભા રહો. પાછા વળો; મારો આશ્રમ પવિત્ર કરો. મેં મારા મિથ્યાભિ-
માનમાં તમારો તિરસ્કાર કર્યો; હું ભૂલી; મને ક્ષમા કરો. પાછા વળો.

નિષ્કુળ—ખ્હેન હવે પાછા વળવાનું કામ નથી. (હાડી જાય છે.)

લક્ષ્મી—(ગાભરી બનીને) હા...તપસ્વી તો પાછા ન વળ્યા ! ચા-
લ હવે આ વનમાં લાલ્ય લાગી ! હું પણ મારી મોટી ખ્હેનની પાસે
જાઉં. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—કમળાની પર્ણકુટી.

પાત્રો—કમળા, અનુસુયા, ભદ્રા, ત્રિવેણી, બાનુમતિ, ચંદ્રમતિ, મુક્તા વિગેરે રૂપિપત્નિઓ, પાછળથી કંદર્પસેન, માનાસુર અને મદાસુર.

કમળા—સખી અનુસુયા, આજે વસંત ઋતુની પૂર્ણિમાના મહોત્સવનો દિવસ છે.

અનુસુયા—હા બહેન, પતિ પરમાત્માના પૂજનનો આજે અતુલ્ય મહીમા છે.

કમળા—સત્તારીઓનો એજ ધર્મ છે, જેમ દેહનું દૈવત ધર્મ છે. ધર્મનું દૈવત સત્ય છે, અને સત્યનું દૈવત સુખ છે; તેમ દંપતિને પાણી ગૃહણું દૈવત પ્રેમ છે; પ્રેમનું દૈવત અભિનતા છે; અને અભિનતાનું દૈવત મોક્ષ છે. આ સંસારમાં મોક્ષની ધમ્માવાળા ઓયો પતિ અને પરમાત્મામાં ભિન્નતા રાખતી નથી. જેમ લોભી ધનને દેખી, દુકાળીઆ ધનને દેખી, માયાળુ મનને દેખી, ચક્રોરી ચંદ્ર પ્રકાશથી, કાકિલા વસંત-વિલાસથી, અને મુમુક્ષુ સંત સહવાસથી આનંદ પામે છે; તેમ સતી ઓયો પણ પતિ દર્શનથી આનંદ પામે છે. પતિની સેવા એજ પરમ ભામ છે.

અનસુયા—ચાલો ત્યારે આપણે પણ પતિ પૂજનની તૈયારી કરીએ.

કમળા—(સ્વગત) સોરઠો.

વાલમ ગયા વિદેશ, પ્રેમે નીરખું પંથને;

બહાસી જાળન વેશ, ફલમાં ફૂલાયા કરે.

(પ્રગટ) બહેન અનસુયા, મારા પતિ તો પરદેશ ગયા છે; તેથી એ લાભ હું શી રીતે લઈ શકું ?

અનસુયા—પ્રત્યક્ષ પૂજનથી માનસિક પૂજનનું ફળ વિશેષ છે.

સોરઠો.

અવર નહિ ઉદોગ, તન મન રસના તે રરે;

બહાસા તણા વિદોગ, પ્રગટ કસોટી પ્રેમની.

કમળા—હા એ સત્ય છે. ચાલો ત્યારે આપણે સત્યના શુદ્ધોદકથી સ્નાન કરી, શિયલની સાંધી, જ્ઞાનનો ધાધરો, સુનીતિની કંચુકી, ચતુર-

રામની ચુડીઓ, કીર્તિનાં કંકણ, દયાની દામણી, નમ્રતાની નયની, શ્રદ્ધાની ડીલડી, સંતોષના હાર, હર્ષના હીરા, માઝાનાં મોતી, પરમાર્થની પેંચી, ગુણનો ગોદણો, ગંભીરતાની ગુન્જરી, વિવેકના વિછુંવા, જસનાં ઝંઝર, દ્વેષનાં કલાં, અને ધીરજરૂપી કાંપીના અલંકારો ધારણ કરી, આપણા હૃદય મંદિરમાં પતિ પરમાત્માની તેજોમય મૂર્તિને પધરાવીએ; રત્નેહતા સલિલથી તેમના ચર્ણ પખાળી ભક્તિરૂપી કેસર ચંદનનાં તિલક કરીએ; પ્રેમરૂપી ગુલાબ, ચંપો, મોગરો, જાંબ, જુદાં, અને ચંમેલીના હાર પહેરાવી; ભાવનાં ભોજન જમાડી તૃપ્ત કરીએ; વધાવી લઇએ; એજ આપણું ઉત્તમ પૂજન છે (રાહેલીઓ આવે છે)

ભદ્રા—કેમ કમળા બહેન શું થાય છે ?

કમળા—(સાચી જાંબ હર્ષભેર) આવો સખીઓ આવો, હું તમારીજ રાહ જોતી હતી.

અનસૂયા—અત્યારે અણુધારી બધી સખીઓ એકઠી થઇ છે; ત્યારે ચાલો આપણે એક ગરબો ગાઇએ.

ત્રિવેણી—પણ વિષય કયો લઈશું ?

ભાનુમતિ—વિષયતો ઈશ્વરે આપણા માથા ઉપરજ મૂકી દીધો છે.

ચંદ્રમતિ—હા, હા, સખી એજ વિષય ઉત્તમ છે.

સુકતા—વાહ વાહ સખી ! આ શાંતિનો સાગર, કાન્તિનો અંબાર, અને સૃષ્ટિનો શૃંગાર ચંદ્રરાજ તેની સોળે કળા સહિત કેવો પ્રકાશી રહ્યો છે !

ભદ્રા—એનો આનંદ તો ઓરજ છે. કેવી શિતળતા છવાઇ ગઇ છે !

ત્રિવેણી—એની તો ખુશીજ વિચિત્ર છે. એ તેની શિતળ પ્રભાથી કંઈકને રાસ રમાડે છે; ને કંઈકને ત્રાસ પમાડે છે !

આહા ! અત્યારે એ ચંદ્રરાજે આ ચંદનીરૂપી મોહની જાગ પ્રેમી જનોનાં મન હરણ કરવાને માટે કેવી પ્રસારી દીધી છે !

ભાનુમતિ—અરે સખીઓ, એતો અત્યારે પોતાની પ્રિયા રોહણીના આનંદ રંગમાં રંગાઇ ગયો છે, ઘેરો થઇ ગયો છે; તેથી તેનાં શિતળ કિરણો કંઈકને બાળી મૂકે છે તેનું એને ભાન જ નથી.

ચંદ્રમતિ—ભાન નથી શું ગુમાનવાળો છે ! પણ જુઓને આ ચંદની તો જાણે વિશ્વરૂપી રંગ મંડપમાં સુવર્ણની જાળમાં પાથરી દીધી હોય એમ જણાય છે.

સુકતા—ને આ આકાશ તો જાણે તેના ઉપર એક સુંદર ચંદ-

રવે બાંધી દીધો હોય તેમ શાભી રહ્યું છે.

અનસૂયા—આ તારા તો જાણે તેજના ગોળા લટકારી દીધા હોય એમ લખલખાટ મારી રહ્યાં છે.

ત્રિવેણી—તે મધ્યે આ અનંત તેજોમય ચંદ્રરૂપી દીપક પ્રકાશી રહ્યો છે.

લાનુમતિ—અરે સખીઓ, એતો શ્રીદેવી રતિરાણીએ પોતાના પતિ મદનરાજને તેના યૌવન બાગમાં ફીડા કરવા બોલાવ્યા હશે તેની તૈયારીઓ છે.

ચંદ્રમતિ—ખરી વાત છે જુઓ, શિતળ સમીર મદનરાજની પદ-રામણીની વધામણી આપતો આ પુષ્પની વાટિકામાંથી દશે દિશાએ સુ-ગંધી આપતો પસાર થાય છે.

સુકતા—હા ખૂબેન હા, અને તે સ્વારીની આગળ આવી સૂષીને શાન્ત રહેવાની સૂચના આપે છે.

અનસૂયા—સખીઓ, વસંતઋતુની બલિહારી છે. જેમ વૃક્ષમાં આંખો, રત્નમાં કૌરતુભ, ધાતુમાં કુંદન, અવસ્થામાં યૌવન, કાર્યમાં પર-માર્થ, દાનમાં અભય, જ્ઞાનમાં આત્મજ્ઞાન, ધાન્યમાં શાળી, માન્યમાં રાજ્ય-માન અને વિદ્યામાં બ્રહ્મવિદ્યા શ્રેષ્ઠ છે, તેમ ઋતુઓમાં પણ વસંતરાજ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.

કમળા—ખૂબેનો, જેમ સરિતામાં ગંગા, કરિયોમાં વાલ્મિક, ઋષિ-યોમાં સનકાદિક, પર્વતમાં કૈલાસ, પક્ષીમાં ગરૂડ, પશુમાં ગાય અને દેવતા-ઓમાં ઈશ્ર જેમ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ ગ્રહગણોમાં પણ ચંદ્રરાજ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.

લાનુમતિ—ત્યારે જ્યાં વસંત અને વિભાકર બંને એકઠા થાય ત્યાં શી બાકી રહે? ત્યાં તો રસની રેલમ છેલા થાય; આનંદનો સાગર ઉભ-રાય, અને પ્રેમામૃતની હુંડાહુંડ હોય.

કમળા—અરે ઘેલી, રસની રેલમ છેલાતો ખરી, પણ કોને? પ્રેમી જોડાને, સંયોગી નરનારીઓને; બાકી રાગી વિયોગીને તો આ ચંદ્ર હો-ળીનો ભડકો, આ વસંતઋતુ સૂકા કાષ્ટ, અને શિતળ સમીર તેમાં ધૂત હોમનારો !

અનસૂયા—હા સખી તારૂં કહેવું સત્ય છે. બિચારા વિયોગી નર-નારીઓ પોતાનાં પ્રેમ અશ્રુથી સુષાકરના પગ પખાળે છે; અર્ધ આપે છે; પણ તે તેમની જરાય દયા આણતો નથી.

ભદ્રા—વાહ વાહ વિધુ, તારી જેવી સુંદરતા છે; તેવીજ ચમત્કૃતી છે. તું પ્રેમધેક્ષા શ્રમશૈને કમળમાં કેદ કરી રીખાવે છે; ચક્રોરીઓનાં ચિત્ત ચક્રોળે ચઢાવે છે. પ્રેમી જનોનાં પવિત્ર લોચનને વિકારવંત કરી તલસાવે છે, અને તેમને પ્રેમરૂપી પાંજરામાં પૂરી તલસાવે છે.

કમળા—ચંદ્રરાજ અત્યારે તારા ઉજવળ અમલમાં કંઈક ડાહ્યાં દંપતિઓ દિવાનાં થઈ ગયાં હશે ! કંઈક લલિત લલનાઓ પૂષ્પની માળાઓ પોતાના પ્રિયતમને પહેરાવી રહી હશે ! કંઈક કેસરચંદનના લેપ કરી પોતાના પતિને સુગંધીત સુમનોથી વધાવતી હશે, અને કંઈક વિરહિણી વનિતાઓ પતિને ભેડવા આતુર થઈ ખારીએ ચટારીએ અને છત્રે ઝરૂંપે ચઢી તેમના જીવનહારનો રસ્તો ઝાંખતી હશે.

અનસૂયા—સખીઓ ચાલો ત્યારે આપણે એજ વિધવનો ગરબો ગાઈએ.

ભદ્રા—હા ચાલો.

કમળા અને સાહેલીઓ— ગરબો.

ચંદ્ર ચઢ્યો આકાશમાં, પેલી કુમુદિની જલ માંલ;
ધ્યાન ચંદ્રનું ધરે, શાન્ત પડી ચક્રોરી ગાભરીરે લોલ (૨)
ખાળા આવી ઝટ ખારીએરે, પ્રેમે જીએ પ્રીતમનો પંથ;
કંથ નાવીયા અરે, નાંખે નિસાસા ખની ખાવરી—ચંદ્રો
નાથ નમેરા જઈ વશ્યા, બહાલી તજી વિદેશ;
સેજ ભિંજીએ આંસુડે, જીવતી જોખન વેશ.

સખી ખીલ્યાં વારિકાવન, અગન તનમાં બ્યાપે,
આ ચંદની ચંદન લેપ, કાળજડું કાપે;
રસસાગરને કાંઠે રસીલી, મૂકી મોહનવર ચાલ્યારે,
પ્રીતિને પાંજરે પંખીણી પૂરી, મન માનેત્યાં માલ્યા—મોહન૦
કામ કટક ચઢ્યું કારમું, ઘેરી લીધું અંગ,
વાલમ વિણ બહારે ચઢી, કોણ સમાવે જંગ;
સખિ વિરહ માર અસિ ધારપાર, ઉર પ્રેમ કટારી સાલે છે;
રસિયા વસિયા, કુર રહી ડસિયા, આ જળતીને શશી ખાળે છે;
આંબ્યા અલબેલા અલી, થા તરૂણી તૈયાર,
પ્રેમ પૂણ્ય મન મોતીડે વધાવી લે ભરથાર—ચંદ્ર૦

કમળા—આહા ! આ વસંતનું રાજ ! ચંદ્રનો પ્રકાશ ! અને સુ-
દિની સુન્દરતા ! કેવો સરસ પ્રસંગ !

મુક્તા—પણ રસિયા ક્યાં ? રસિયા વિના નકામું !

કમળા—આહા ! કુદરતનો ખાગ ! પુષ્પનો પરાગ ! અને શીતળ
સમીરમાં મધુકરોના મદનમંત્ર જેવા ગુંજારવો ! એ કેવો યોગ !

ભદ્રા—પણ જીવન ક્યાં ? જીવન વિના નકામું !

કમળા—આહા ! સરોવરની પાળ ! આંખોની ડાળ ! અને કોકિ-
લાનું ગાન ! એ કેવી સુખદ ઘડી !

મુક્તા—પણ ભોગી ક્યાં ? ભોગી વિના નકામું !

કમળા—રસિયા, રસિયા, તમે ક્યાં વસિયા ? આ રસિલીને વ-
સંતમાં વ્યાકુળ મૂકી ક્યાં ખસિયા ? આવો, અન્નમેલા આવો, જ્યાં હો
ત્યાંથી બહેવા આવો ! આ દાસીનો દિવસ તો ગયો ! પણ રાત્રી જવી
મુશ્કેલ છે લાવ્ય જરા ફરં. ! સોરઠો.

ફરતાં આવે ફેર, પેરે પગ ચાલે નહિ,

ચઢી કેડની દહેર, વ્યાસ વિયોગ ડશ્યો મને.

ચૈતન્ય, ચૈતન્ય, આજ તમારો વાયદો પૂરો થાય છે.

સાહેલીયો અને કમળા— ગાયન.

ધીરી ધીરી અધિરા, રટે હૈયામાં હીરા, જાણી એકલી તું એક કાન્તવાળી !

તાડું સુખડું કરમાય, (૨) આમ છેલી શું થાય ? (૨)

જરા શરમા, જીવાની, અને શું દિવાની,

નથી કેરી ત્વરાએ પાકવાની—ધીરી ધીરી૦

જરે જરે સખી આમ શું સતાવે ?

ધીરી ધીરી તારો શામ કાલે આવે !

દરદીની પીડા જાણે દરદી, બેદરદીને હાંસી પ્રવાસી પંથ જાણે,

વાહ.....વાહ.

વંઝા ન બેદના જાણે પ્રસુતાની પામે, પ્રસુતી પાર ટાણે,

ઓહો ઓય ઓય !—ધીરી ધીરી૦

કમળા—અરે સખીઓ આ યજ્ઞતીને શીદને ખાજો છો ? જાઓ
આધાં ટજો, દીસ્તાં રહો ! જરા ભાન તો રાખો.

સાહેલીઓ—ઓહો ! દ્યો ત્યારે આં ચાલ્યાં ! [કહી જાય છે.]

કમળા—જાઓ ટજો ! (કમળા ઉદાસ થઈ એક કોરે ઉભી રહે છે;

અને કંદર્પસેન છુપાતો છુપાતો આવે છે.)

કંદર્પ--(સ્વગત) સોરઠો.

આપ્યા વિધિએ યોગ, મળી અલબેલી એકલી,
હવે મથ્યા સૌ રોગ, ભેટી ભુજ ઠંડા કરે.

(પ્રગટ)—અરે મન મોહની, તું ચૈતન્ય ચૈતન્ય શું કરે છે ?
જેને તું ચૈતન્ય કહેછે તે ચૈતન્ય નથી, પણ જંગલનો જડ છે; એના
ધરમાં તો તું ખરને ખટરસ; બધીરને ગાન, મૂર્ખને સમસ્યા, અને અ-
ધના આગળ આરસી સમાન છે; એતો તને અરણ્યમાં એકલી મૂકી કોણ
ભણે ક્યાંય અથડાતો હશે ! તું એવા અર્ધ દુઃખ પ્રેમીની અર્ધાગના ગ-
ણાય એ તને કલંક રૂપ છે; પણ જો આ મનસાપુરીનો મહારાજ તારી
પાછળ આશક થઈ બમરાની પેઠે બમ્યા કરે છે, તેની તૃષા તૃપ્ત કર.

કમળા--(ઝગઝગાતે કાષ્ઠી) અરે મૂર્ખ, જેમ શ્વાને એકવાર
મારીને કાઢી મૂકીએ છીએ, તોપણ ફરીને પાછું આવેછે; આવળીઆને
કાપી નાંખીએ છીએ તોપણ ફરીને ઉગેછે; તેમ તું પણ નિર્લજ્જ થઈ
પાછો આવ્યો છે; એ તારા વિનાશનું કારણ છે; માટે નકટ, નાદાન, હે-
વાન, પાપી; પિશાચ દ્વરથા, નહિતો પસ્તાતું પડશે.

કંદર્પ--અરે રસિકી, રંગીલી, છપ્પીલી, આમ છણુછણુટ શું ક-
રવા કરેછે ? હું તારા યૌવન આગમાં બે ધડી વિશ્રામ લેવા આવ્યો છું.
તૃષાતુરછું. તારા પ્રેમાશ્રુતનું પાન કરાવી તૃપ્ત કર, અને બાર રૂપી
ભોજન જમાડી અતિથિનો સત્કાર કર વાહ વાહ—

શાફૂલ વિકિડીત છંદ.

ચાલે ચાલ મરાલ મસ્ત મદ ઝરા, લંકે કરી લહેકતી,
ઝારા ગાલ ગુલાબના ગુચ્છ સમા, કુંણી કળી મહેકતી;
ભોગી આ લમરો ભમે બની ફિદા, કંજુસ શું થાયછે,
લેવાદે રસનો મુસ્વાદ રસિકી સંકેત શું ખાયછે.

કમળા--અરે અંધ, તું અત્યારે તારા સ્વાર્થને અગ્નિમાં ઝીકવા
આવ્યો છું. હું વ્યભિચારી નારી નથી, પણ વ્યભિચારીનો ભોગ લેનારી
પતિવ્રતના પ્રતાપવાળી પાવત્રની જવાળા છું, ત્રિપતી વેલીછું, તારા રંગ-
નું પાન કરનારી જવાળામુખી દેવીછું. અહીં તારા મનોરથ કોઈપણ
રીતે પાર પડવાના નથી. માટે— સોરઠો.

કર્મહિણ કંગાલ, નાગણુને છંછેડ ના,
ધિંગા ધણિના માલ, માથા સારે ના મળે.

માટે દુર જા. દુષ્ટ, ભૂતનો સ્વભાવ રાખે છે પણ ખરો મંત્રવાળો મળ્યો નથી ત્યાં સુધી ?

કંઠર્પ—તું ગમે તેટલી હાડ મારી કર; પણ હું તને છોડવાનો નથી.

કમળા—અરે મને લેતાં તો તુંજ લેવાઈ જઈશ.

સોરડો.

છરા બિના છુંદીશ, ખાશે ગર્વન ગીધડાં;

કટકા કોડ કરીશ, ઝડપી નહિ લે જોગણી.

મુઆ અસુર, સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરીને મર કે જોગણીઓના ઉપયોગ-નો થાય.

કંઠર્પ—પ્રિયા, તારી પ્રાપ્તિને સાટે પ્રાણ અર્પણ કરી ખેઠો છું. વાહ વાહ ! મરતાં, મરતાં પણ તારા કમળ જેવા કોમળ હાથનો સ્પર્શ થશે એજ હું મારો ભાગ્યોદય માનીશ. પ્યારી તું પાવકની જ્યાળા છે, તો હું કુદુંછું. તું મારા રક્તનું પાન કરીશ તો હું તેના સંચયનું સાર્થક સમજીશ. ચંદ્ર વદની મારા પ્રેમની કદર કર. નચુણી ન થા. લક્ષિતાંગી હું તને મારો પ્રાણ ગમે પણ છોડવાનો નથી.

કમળા—અરે દુષ્ટ, ઉંદર જેમ કણુની આશાએ નાગનો કંડીયો કાપી કાળતા મુખમાં જાયછે; માંછલાં જેમ કણુકની આશાએ જળમાં પેશી જીવ જોખમમાં નાંખેછે; મૃગલાં જેમ વીણાના નાદથી પારધીના બાણે વિધાય છે; તેમ તું પણ તારી અપવિત્ર ઇચ્છાનો બળી થયોછે. મૂર્ખા મારા પગનું પગરખુંએ તારા હાથમાં આવવાનું નથી,

કંઠર્પ—ઠહાલી, તારા પગનું પગરખું તો હું મારે માથે લેવા તૈયાર થયોછું. અત્યારે હું તારા ઉપર ક્રિદા થઈ ગયોછું; તારી નજરમાં આવે તે કર; પણ મને તો તારા હૃદયકમળમાં સ્થાન આપી કૃતાર્થ કર !

કમળા—(સ્વગત) ઠાહરો.

ઘોમરનારી થાયતો, વાઘરી વાડે જાય,

મરણ લભાવે માનવી, ભાલીથી ભૂલાય.

દુર્જનના મોઢા આગળ સજ્જનનું સજ્જનપણું ક્યાંસુધી રહે ?

(પ્રગટ) નીચ તને ચિત્તામાં સ્થાન મળશે. ચમપુરીનાં દરવાજા તારા માટે ખુલ્યા છે.

કંઠર્પ—જો થવાનું હોય તે બલે યાય પણ હું તને છોડવાનો નથી.

સોરઠો.

વરસે ધારા બાણ, શિર પાપાણ પડે તૂટી,
ઝડપે જીવ જમરાણ, તોય તને છોડું નહિ.

કમળા—અરે દુષ્ટ, ભુજંગનો મણિ, સિંહની મૂછ, ચરાતું શસ્ત્ર, કાચાની કરોડ, અને મૃગની નાભીની કસ્તુરી જેમ જીવતાં સુધી ખીબને હાથ જતાં નથી; તેમ હું પણ મારા શરીરમાં પ્રાણ હશે ત્યાંસુધી તારે હાથ આવવાની નથી; તે નિશ્ચય સમજજે.

કંદર્પ—કામલગારી હવે શીદ ટીંગળાવે છે ? હું કામાગ્નિથી તૂત થએલો છું. દિવાનો છું. તારા વિના મને ખીબ કાંઈ સુઝતું નથી, માટે મને તારા સ્નેહ સાગરમાં સ્નાન કરાવી શીતળ કર. બચાવી લે. અલખેલી, આમ અતડી શું થાય છે. છખીલી આમ છલુછલુટ શું કરવા ક. રેછે ? મારા સામું જરા પ્રેમકટાક્ષે જો. હવે તારો ને મારો મુએ છૂટકા છે. જો તું સીધી રીતે નહિ આવે તો મારે તને બળાતકારથી લઇ જવી પડશે.

કમળા—અવિચારી, પતિવ્રતાને સતાવવાથી રાવણની શી વલે થઇ છે તે તું જાણે છે?

કંદર્પ—હા, તે રાજાઇ ગયો છે. નિર્વશ થયો છે તે હું જાણું છું.

કમળા—અરે મૂર્ખ, તારું જણું પાણીમાં ગયું !

કંદર્પ—પાણીમાં જાઓ કે પૃથ્વી ઉપર રહે, પણ હું તને છોડવાનો નથી નથીને નથીજ.

કમળા—ચાંડાળ, દુર્યોધનનો દાટ શેનાયી વળ્યો ?

કંદર્પ—મોહિની, દ્રૌપદીથી વળ્યો છે.

કમળા—ઈંદ્રને સહજ બગંદર સાથી થયાં ? ચંદ્રને ક્ષય રોગ શાનો છે ? અને કૈયાના મૃત્યુનું કારણ કોણ છે ? તે તું જાણે છે ?

કંદર્પ—હા હા મનમોહની, હું જાણું છું, ઈંદ્ર ચંદ્રને અહલ્યાનો મોહ પુણ્યો છે. ને કૈયાના નાશનું કારણ સૈરંધ્રી રૂપે દ્રૌપદી છે.

કમળા—ત્યારે દુષ્ટ તારી પણ એજ વલે સમજજે. તું પણ એમજ પીલાઇ જવાનો છે. દમયંતીએ પારધીને જેમ ભસ્મ કરી નાંખ્યો હતો તેમ હું પણ તને ભસ્મ કરી નાંખીશ.

કંદર્પ—બલે એથી પણ વિશેષ થવાનું હોય તે થાય; તેની મારે

દરકાર નથી; પણ તું ડાહી થઇને તારું કેમ સુધારતી નથી? સુન્દરી જેમ સરિતાતું પૂર, કંજુસને ત્યાં યાચકની વાણી, મૂર્ખને સહચરને ઉપદેશ અને કદર વિનાના માલિકની સેવા નિષ્ફળ જાય છે; તેમ તારું યૌવન આવા જંગલના રંકની સાથે રહી અણ જાય છે.

ગાયન.

ખ્યારી તું પિછાન કાંઈ થાય શું દીવાની,
જાયછે જીવાની તારી, જાયછે જીવાની—ખ્યારી૦
કાયા તારી કુંદનની, કંથ મળ્યો કાતી,
ભુત કેરા ભુવનમાં, રતિ ન સુહાતી—ખ્યારી૦
ભુપતિના ભાગ્યનીશું, ભોગવે ભિખારી,
હજી બાજી હાથે તારે, ભાવી લે સુધારી—ખ્યારી૦

કમળા—[ક્રોધયુક્ત] અરે ચાંડળ, હજી પણ તું તારી અપ-
વિત્ર ધૃષ્ટા તાણી લેતો નથી; તેથી તું શિક્ષાનેજ પાત્ર છું. તું જ્યારે
આટલું આટલું સમજવતાં છતાં પણ આશાના ડુંગર ઉપર ચઢી સંકલ્પની
ખીણમાં પડવા તૈયાર થયો છું; ત્યારે હું તને શાપ આપું છું કે તું અંધ
થઈ જા. પાપી જે કમો તે હસી હસીને કયાં છે તે તું જીવતાંજ રોઈ
રોઈને ભોગવજે. તેં મારા સમક્ષ મારા પ્રાણનાથની નિંદા કરી તેથી
તેમના યશોગાન તારી જીભેજ તારે ગાવાં પડજે; અને તેમનાજ આપેલા
અન્નથી તારું આંધળું ઉદર ભરાજે. [કંદર્પ આંધળો થઈ જાય છે તે
થર થર ધ્રુજે છે.]

કંદર્પ—[નીચો નમીને પગે લાગતો] ક્ષમા કરો માતૃશ્રી ક્ષમા
કરો. મહાદેવી મેં તમારું આટલું બધું મહાત્મ જાણ્યું નહોતું; પણ આજે
મારી ખાતરી થઈ કે તમે ખરેખરાં ત્રિલોકપાવની સતી છો. માતૃશ્રી હું
તમારો અપરાધી છું, દાસ છું મને ક્ષમા આપો!! [રૂદન કરે છે; એ
સાંભળી માતાસુર અને મદાસુર આવે છે.]

માના-મદાસુર—ક્ષમા, ક્ષમા, મહારાજ, શા માટે રૂદન કરો
છો? અમને કાંઈ આશા કરો.

કંદર્પ—અરે માતાસુર, મદાસુર, જે કમળા ઉપર હું કુદટી રાખીને
આબ્યો છું તે મારું અજ્ઞાન છે, ભૂલ છે; એના શાપથી હું અંધ થયો
છું. મને કાંઈ દેખાતું નથી. તમે તે ત્રિલોકપાવની સતીની ક્ષમા માગો,

પડે લાગે અને મને અહીંથી સત્વર લઇ જાઓ.

માના—મદાસુર—(પગે લાગી) જય, જય જગદંબે ! અમારા અપરાધ ક્ષમા કરો. (કંદર્પ લાંબો થઇ પગે પડેલો છે; અને બે જણા બે બાજુએ ધુટણીએ પડેલા છે. અને કમળા રક્ત નેત્ર કરી કોષમાં ઉભેલી છે.)
ટુલો.

પ્રવેશ ૫ મો.

પાત્રો—વિષવંતી, લાલા, લીલા, કપટચંદ, છળચંદ, કુમતિ અને મંદમતિલાલ.

વિષવંતી—લાલા, ગદકાલે જે શેડીઆને ત્યાં હું તૃત્ય કરવા ગઈ હતી તે એક શાખીન અને સેવણી જીવાન છે; આ શહેરનો પ્રખ્યાત ધનવાન છે; તે જો મારી જાળમાં ફસાઇ જાય તો આપણો બેડો પાર પડે. મારી ધારણા તેની સાથે પ્રીતિ કરી તેની દોષત પાણી કરવાની છે; માટે તે જો અહીં આવે તો તમારે બરાબર સમયસૂચકતા વાપરવી.

લાલા—અરે આવ્યા પછી તો આપણી જાળમાંથી કયો છુટવાનો છે ! પણ તેમને અહીં લાવનાર તેમના સોજતી છે; માટે તેમને પ્રથમ ફાડવા જોઇએ.

વિષવંતી—હા તે હું જાણું છું; ને મેં તેમને આજે અહીં બોલાવ્યા છે.

લીલા—એ પણ પાકા તાલમયાજ છે; માટે તેમનો પણ વધારે વિશ્વાસ કામનો નથી.

વિષવંતી—તે મારા સમજવામાં છે, પણ અત્યારે વચ્ચે રાખ્યા વિના છુટકો નથી. (કુમતિ-કપટ અને છળચંદ આવે છે.)

લીલા—આઇ સાહેબ તમે યાદ કરતાં હતાં તે આવ્યા. (બધાને) તમારા વિના તો મારી આઇ સાહેબ ઘેલાં થઇ ગયાં છે.

વિષવંતી—ઓહો ! આવરદા તો જખરો છે. હું તમારીજ રાહ જોતી હતી.

કપટ—તમે અમારી રાહ જોતાં હતાં, પણ અમે તમારાજ ઘાટમાં રોકાયા હતા,

વિષવંતી—મોટી મહેરબાની તમારી ! તમે સાચા પ્રેમી છો; ને જેનો હાથ ઝાલો તેને તરછોડો તેવા નથી, એવી મારી ખાત્રી છે.

કુમતિ—અરે છોડીએ કેમ ! છોડીએ ત્યારે તો છુટીજ પડ્યા તો ! !

વિષવંતી—ધન્ય છે તમારા ટેકને ! પણ પેલા શેઠજીને કેમ ન લાવ્યા ?
છળચંદ—એમને લાવવા એ રમતની વાત નથી. એતો માણુ
જેવડું મોતી છે.

વિષવંતી—મારા મનથી તો તમેજ માણુથી મોટા મોતી છો;
પણ જુઓને લાલ માંચે મંદમતિલાલ જેવો નામનો ધણી રાખ્યો હોય તો
માલપાણી ઉડાવવાની મજા પડે; બાકી હું તો તમારીજ છું.

કુમતિ—હા, હા, એવું એક ઓડું જોઇએ.

કપટ—એમને હું ગમે તેમ કરીને તમારી સાથે વળગાડી દઉં;
પણ એમની તરફથી તમને જ મળે તેમાં અમારું શું ધારો છો ?

વિષવંતી—અરે જાઓ મારા સરદાર ! પૈસાતો હુંડી છે. હજી
મિત્રતા રહી ! જે તમારે ખપે તે મારે ન જોઇએ; પછી કાંઈ ?

છળચંદ—એનો ઠીક છે, પણ પ્રથમથી ચોખવટ કરી હોય તો વધારે સાફ.

વિષવંતી—ત્યારે જે તમારી નજરમાં આવે તે કહો. ધી ઢળશે
તો ખીચડીમાં.

કુમતિ—મંદમતિલાલ પાસેથી તમને જ મળે તે આપણું અર્ધો
અર્ધ; કહો મારું કહેવું ગેરવ્યાજખી છે ?

વિષવંતી—વ્યાજખી છે; ને તે મારે કબૂત્ર છે. હું પૈસાની ભૂખી
નથી, તમારા પ્રેમની ભૂખી છું.

કુમતિ—ત્યારે જુઓ; આ બાળતનાં કાંઈ લખ્યાં પત્રાં થતાં નથી
અમે તમારે વિશ્વાસે રહીએ છીએ.

વિષવંતી—બેલાશક રહો. સાકરતા હીરા ગળ્યા તે ગળ્યા.

કુમતિ—ઠીક ત્યારે, કપટચંદ, તમે જાઓ ને શેઠને તેડી લાવો.

છળચંદ—પણ જો જો હો પેલી મહોરોની ચેલીને ઢાગીનાનો ઢા-
બડો ભૂલતા નહિ.

કપટચંદ—ભૂલું તે કેમ ! જાઉં છું (જાય છે.)

કુમતિ—વિષવંતી જોજો હો; આ ખરું ભક્ષ છે. રીઝેતો રાજ
આપી દે એવો છે.

વિષવંતી—કાંઈ ચિન્તા નહિ; એતો અમારો ધંધોજ છે. (કપટ-
ચંદ મંદમતિને લઈ આવે છે તે જોઇ) પધારો, પધારો, મારા પાતળીઆ
હું તમારુંજ સ્મરણ કરતી હતી.

મંદમતિ—કેમ વિષવંતી; શી ખબર છે ? શું ચાલે છે ?

વિષવંતી—સારી ખબર છે. જ્યાં આપના કદમ થાય ત્યાં ખુશી ખુશાલી શિવાય બીજું હોયજ શું ?

મંદમતિ—વાહ વાહ વિષવંતી, તું તો કોઈ ઇંદ્રના ઘરની અપ્સરા છે. તારા જેવી સુંદર નારી મેં આ મહીતગ્રમાં જોઈજ નથી. બસ હું તારા ઉપર ફિદા છું.

વિષવંતી—રસિકા સરદાર, હું પણ તમારા જેવો બીજો પુરુષ આ પૃથ્વીમાં કોઈ જોતીજ નથી. બસ તમારા ઉપર મેં માફ તનમન એવારી નાંખ્યું છે. જ્યારથી તમને જોયા છે; ત્યારથી માફ મન વ્યાકુળ થઈ ગયું છે.

સોરઠો.

મનના માન્યા રાજ, મુખની લાગી મોહની;

હેયે આંખી આજ, દુખડાં ભાગો દેહનાં.

ખરૂં પૂછો તો તમે મને કાંઈ કામણુ કર્યું છે.

મંદમતિ—વાહ વાહ રસિકી હું તારી પાછળ દિવાનો થઈ ગયો છું.

સોરઠો.

કાચી કળીને કાજ, ભાન તણ ભમરો ભમે;

ઉદાર થઇને આજ, રાણ થૈ રસ દે નવો.

વિષવંતી—

સોરઠો.

ભમરો ભમતી જાત, એક તણ બીજે ભમે;

કળી જપે દિન રાત, કાયા સોંપે કારમી.

મંદમતિ—અરે એમતે હોય ? વિશ્વાસે વહાણુ ચાલે છે ! બહાલી હવે હું તારોજ થઈ ગયો.

વિષવંતી—

સોરઠો.

મીઠા બોલી બોલ, વાલમ શીકને બહાવછો,

આપો અમને કોલ, કર ઝાલો પછી કંથરા.

મંદમતિ—લે, લે આ કોલ પછી કાંઈ ! જે તને છોડું તો મારા સાત પરીઆની આણુ છે.

વિષવંતી—બસ, બસ બહુ થયું મારા સરદાર. હવે મારા છો એવી ખાત્રી થઈ.

મંદમતિ—ગુલઝાર, અત્યારે એક ગાયન ગાઈ મારું મન તૃપ્ત

કર. તારો મધુર સ્વર સાંભળવાને આ કાન આતુર થયા છે.

વિષવંતી—તમે જેમ કહો તેમ કરવાને તૈયાર છું. (ગાય છે.)

ગાયન.

વાગી વાગી કટારી મને મહોબતની,

મહોબતનીજ મુલાકતની.—વાગી૦

ઉપર ઘા દેખાયના, ભીંતર ઉર લેદાય,

પ્રિયતમ આમ પટાંતરે, છુપાઈ નવ છેદાય;

જાગી જાગી જવાળા મને અંગતની.—વાગી૦

સાજન જલ હું માંછલી, તમે કુસુમ હું વાસ.

રંગે રંગ મળી ગયો, કરો હવે ન કચાશ.

રાગી રાગી પ્યારી પ્રિય રંગતની.—વાગી૦

બધા—રંગ છે; રંગ છે, વિષવંતી રંગ છે. ખુબ કરી.

મંદમતિ—વાહ વાહ મારી માથુકડી, વાહ વાહ તારો હૃદયકતો હોયને થાય. બસદિદ, દિદ, દિદ (પોતાના ગળામાંથી મોતીનો કંઠો કાઢી આપે છે) (કપટચંદને) કપટચંદ; પેલી મહોરોની થેલી મારી પાસે લાવો. (આપે છે તે લઇ) મિત્રો તમે મને આ સ્વર્ગની અપ્સરા સાથે સખંધ કરાવ્યો તેથી હું તમને પ્રસન્ન થઇ આ મહોરોની થેલી બક્ષીસ કરું છું; તે તમે સરખે હિસ્સે વહેંચી લેજો.

કુમતી—ધન્ય છે; મંદમતિલાલ શેઠ ધન્ય છે તમને । પરમેશ્વર પૈસો આપે તો તમારા જેવાનેજ આપજો.

કપટ-મિત્ર ધર્મ સમજનાર મંદમતિલાલના જેવો બીજો કોઇ છેજ નહિ.

છળચંદ—એમની ઉદારતા અને એમની કાર્યદક્ષતા હું બીજો કોઇ ઠેકાણે જોતો નથી.

મંદમતિ—મિત્રો, તમે મારા મુખ દુઃખના સાથી છો. તમારાથી મારે કાંઈ વધારે નથી, હું ગાડી ઘોડે બેસીને ફરું ને તમે કંગાલ સ્થિતિમાં રહો એ મને કલંક રૂપ છે; માટે તમે પણ ખાઓ પીઓ ને રંગ ઉડાવો. આ પૈસો શું કરવાનો છે । ।

વિષવંતી—(ગળામાં હાથ નાંખી) ખમા, ખમા, ખમા મારા ખાવિંદ હું તમારી સુંદર સુરતપર વારી જાઉં છું.

મંદમતિ—વાહ વાહ ગુલઝાર, તારા ગોરા વદનપર હું કુરબાન છું.

હું તને જે આપું તે થોડું છે.

વિષવંતી—હું તો તમારા પ્રેમની ભૂખી છું. મારે તો તમે હીરા મોતીના કુંઘર હયાત જોઈએ. તમારી પ્રસન્નતા એજ આ કાયાતું સાર્થક.

મંદમતિ—(પ્રસન્ન થતો) ચાલ દીલદાર ઉડાવ આ ચાર હજાર. (ગજવામાંથી કાઢી નોટો આપે છે.)

વિષવંતી—(નોટો લઈ) ચાર હજારતો શું પણ ચાર લાખ રૂપીઆ હોયતો પણ તે તમારા પ્રેમની આગળ કાંઈ વિશાતમાં નથી મારે તો તમારું મુખાર્પિત જોઈએ.

મંદમતિ—જસ, જસ વિષવંતી તારી વાત પસાર. તું મારી મ્હોરદાર અને હું તારો ભરથાર.

વિષવંતી—અરે તમે તો મારા હૈયાના હાર, શરીરના શૃંગાર, ને મુસ્તકના મણિ છો.

મંદમતિ—જસ, જસ વિષવંતી, આજથી મારી મિલકત તારી છે; ને હું પણ તારો છું. મારાં ધરખાર વાડી વજીરા એ સૌ તારાં છે.

વિષવંતી—એતો કહેવાની વાતો; એની ભોગવનારી તો કોણ જાણે કીયાએ ગજવામાં રાખી મૂકી હશે.

મંદમતિ—અરે ગજવામાં એ નથી; ને ધરમાંએ નથી. ખાલી સંશય શું કરવા રાખે છે ? જે એમ હોયતો લે આ દાગીનાનો ડાબડો, પછી કાંઈ ?

વિષવંતી—વાહ વાહ મારા દીલદાર વાહ વાહ. હવે મને તમારો પાકો ભરોસો પડ્યો; પણ જે જે હો, પુરુષનાં મન ચંચળ હોય છે; પાલવ જાલ્યો તો પાર ઉતારજો. અમે તો અજાણીની જાત ! ભોળા ! ધડી-કમાં ઠગાઈ જઈએ ! આ હલ્લના ક્યારામાં પ્રેમનાં ખીજ વાવ્યાં તે જ તન કરીને ઉછેરી લેજો.

મંદમતી—આહા મનમોહની, તને તે હવે હું છોડું ? તું તો કનકની કત્તા છું.

વિષવંતી—છળીલા ! છેહ ન દેશો. તમે ચંપાછો, વેલને વિંટાવાના સ્થંભ છો !

મંદમતિ—અરે રંગીલી, તું તો આકાશની વિજળી છું. તારા તે જના ચમકારે મારી આંખો અંજાઈ જાય છે.

વિષવંતી—વાલમ, તમે તો અસાડીલા મેઘ છો. તમારી ગર્જ-

નાથી વિજળી ઘેરી થઇ છે.

મંદમતિ—મારી માથુકડી, તારૂં વદનતો ગુલાબનું ફુલ છે.

વિષવંતી—છત્રીલા તમે ફુલની વાસ લેનારા બ્રમર છો. તાજે તાજે રસ તમારા ભાગ્યનો છે.

મંદમતિ—તું તો સુકોમળ મૃગલી છું.

વિષવંતી—તમે સિંહ છો. હું તમારી શિકાર છું.

મંદમતિ—તું તો રસની સરિતા છું.

વિષવંતી—તમે કામકેલીના રત્નાગર છો. (ખાલો ભરી) લ્યો આ પ્રેમ ખાલાનું પાન કરો

મંદમતિ—લાવ મારી લલિતાંગી; તારો ખાલો દેવતાને પણ દુર્લભ છે. (પી જાય છે.)

વિષવંતી—લ્યો આ ખીજો પીઓ.

મંદમતિ—બસ કરો, બસ કરો; બહુ થયો. (પરાણે પાય છે.)

કપટચંદ—છત્રચંદ હવે શેઠ બરાબર ચક્રચુર થયા છે; લાવો પેલો કોરો કાગળ મનુ કરાવી લઉ. (છત્રચંદ આપે છે તે લઇ હાથમાં બોળેલી કલમ આપીને) શેઠ સાર્હેન લ્યો આ અરજમાં સહી કરો.

મંદમતિ—(સહી કરી આપીને) અરે આવી મજામાં કાગળને શું સળગાવવો છે? લ્યો ઝટ લઇ લ્યો.

છળચંદ—જા, જા, કાગળ વેગજો લે. ચાલવા દે મજા.

મંદમતિ—વિષવંતી ઉઝાવ એક તાન; તાન બસ તાન.

વિષવંતી—જી હાં તૈયાર, તૈયાર સરકાર તૈયાર.

લાલા, લીલા અને વિષવંતી— ગાયન.

રસલીના ખેલો રંગરે, રસલીના ખેલો રંગ;

મોહી મોહન રૂપ અનંગરે રસલીના ખેલો રંગ—

પાણી વિના આ પંકજ ઉગ્યાં ખીલ્યાં વિલોકી ચંદ,

શૈલવિના સરિતા વહે છે મ્હાલે મહી મકરંદરે.—રસલીનાં

તમે બ્રમર હું કેતકી છું, દેશો ન ડંસ કઠોર,

રસ ચુસો રસિયા કરે છે બેબન માફં બેરરે.—રસલીનાં

(જાય છે. પદો ઉપડે છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠા.

સ્થળ—તપોવનમાં સરોવરનો કિનારો.

પાત્રો—કમળા, ચૈતન્ય અને લક્ષ્મી.

કમળા અને ચૈતન્ય— ગાયન.

નાબ્યા નણદીના વીર, બહાલા વિભેગે વ્યાકુળી;
તપે તનમાં રૂધીર, નીર વિના જેમ માંછલી;
રજની સુની રસિઆ વિના, ભીંજે આંસુથી સેજ;
વ્યાધિ વધી અંગ અંગમાં, પ્રેમ વરણ્યા ને લેજ;
કાયા ન કામની, ચંદ્ર વિના જામની,

(નેપથ્ય)—“ શાંત થાઓ શામની, ધારોને ધીર, ”

હૈયાના હીર, બહાલા વિશ્રાન્તિ ઘો મળી.—નાબ્યા

ઓહો પ્રાણનાથ ! (કહી ભેટી પડે છે.)

ચૈતન્ય—વાહ વાહ બહાલી, ધન્ય છે તારા પ્રેમને ! તારૂં મુખા-
વિંદ જોતાંજ મારા સર્વ તાપ શાન્તિ પામી ગયા.

સોરઠો.

નેના કેરો નેહ, છાનો ના છુપ્યો રહે,

જ્યમ વાદળમાં મેહ, ગરજ ઉઠે ધડી ધડી.

બહાલી તું તો વિલાસની વાટિકા છે.

કમળા—હા બહાલા વનમાળી, તમે તેને સ્નેહરૂપી જળ સીંચી
સુશોભિત કરનારા છો. વાર વાલમ, રસિલીને બહાલામાં બહાલું શું ?

ચૈતન્ય—કંથ, કચોળું, કાંસકી, કંકુ અને કંચુકી; પણ પુરુષને
બહાલામાં બહાલું શું ?

કમળા—પદવી, પૈસો ને પ્રતાપ.

ચૈતન્ય—ખોટું ખોટું ના આવડયું !

કમળા—ત્યારે તમે કહો તમને બહાલું હોય તે તમે જાણો.

ચૈતન્ય—પાન પોશાક ને પ્રેમદા.

કમળા—તદન ખોટું. જો પ્રેમદા બહાલી હોય તો વનમાં રજાતી

મૂઠી ચાલતા થાઓ ?

ચૈતન્ય—જરૂર હોય ત્યારે ગયા વિના છુટકો નહિ; પણ જ્યાં જાય ત્યાં જાય જોગનવંતીનો હોય, રસ રસીકીનો હોય ને પ્રાણ પ્રેમીલીની પાસે હોય તે નથી જાણતાં ?

ક્રમળા—જાણું છું કે તમે કામણુમારા છો. તમે કાણુ જાણે કેવા પ્રકારનું કામણુ કરી લીધું છે કે મને તમારા વિના કાંઈ સુઝતું જ નથી. તમારો વિયોગ એક ક્ષણવાર પણ સહન થતોજ નથી. મોહન જ્યાંસુધી આ વદન ક્રમળને પ્રેમી પ્રભાકરનાં દર્શન થાય છે ત્યાં સુધી તે પૂર્ણ પ્રકુલિત રહે છે; પણ જ્યારે પ્રભાકર તેને તરછોડી ચાલવા માંડે છે ત્યારે તરત કરમાઈ જાય છે. એ શું તમારી જાદુગરીનો સંકેત છે ?

ચૈતન્ય—અલબેલી, એ તો પ્રેમનો પ્રભાવ જ એવો છે. પ્રેમ એકને વમળમાં નાંખી ખીજાને ચેન કરાવતો નથી; પણ બંનેને દમે છે. સચરાચર રમે છે. પ્રેમમાં રંગાએલા પ્રેમીઓ સંયોગને સમે આનંદ સાગરમાં ન્હાય છે, પણ વિયોગના યોગે પરિતાપરૂપી પાવકમાં પ્રજળી મરે છે.

ક્રમળા—પ્રિયતમ આપનું કહેવું કદાચિત સત્ય હશે; પણ મારું મન સાક્ષી પૂરતું નથી. સૂર્ય વિના ક્રમળ સંક્રાંત્યાઈ જાય છે, પણ સૂર્યને તે વાતનું કાંઈ દુઃખ લાગતું નથી. પાણી વિના માછલી મરી જાય છે, પણ માછલી વિના પાણીની દુર્ગતી જોવામાં આવતી નથી.

ચૈતન્ય—રસિલી, પ્રેમની પીડા ત્રીજા માણસના જેવા સમજવામાં આવતી નથી. જે જળમાં માછલાં નથી હોતાં તે જળ મળવાળું દુર્ગંધી યુક્ત સત્તર થઈ જાય છે. ક્રમળના વિયોગે સૂર્ય પણ નિસ્તેજ બની જાય છે. પ્રેમનું દરદ બંને પક્ષને સરખુંજ હોય છે.

ક્રમળા—હૃદયવલ્લભ ક્ષમા કરજો. જેનું કાળજી ક્રમળું તેને પ્રેમ શરો; તમારા જેવા કઠોર હૃદયવાળાને પ્રેમ બિચારો શું કરી શકે છે !

ચૈતન્ય—હ્યો સાઈ ત્યારે અમે એવા.

ક્રમળા—હા, હા, હજારવાર એવા ! ! હવે હું તમારી સાથે બોલવાની જ નથી.

ચૈતન્ય—જો, જો ! નહિ બોલો ? નક્કી નહિ બોલો ?

ક્રમળા—બોલાવ્યા વિના કેમ બોલ્યા !

ચૈતન્ય—અરે બોલાવ્યા વિના નહિ ચાલે ! !

ક્રમળા—સાઈ નહિ ચાલે ત્યારે બોલાવીશું; પણ અત્યારે અમારું નામ ન દેશો.

ચૈતન્ય—અરે અલખેલી બોલો, બોલો !

કમળા—ઉંહું ... ઉંહું ... ઉંહું.

ચૈતન્ય—અરે રસીલી, જરા બોલો.

કમળા—ઉંહું. ઉંહું. ઉંહું.

ચૈતન્ય અને કમળા— ગાયન.

માન મૂકી મધુરી માની મોહનનું નામ દે,

પ્રેમ ભુકિ લગાડી કયોં ઘેલો પ્રિતમનું નામ દે;

ઉંહું .... ઉંહું .... ઉંહું.

કેમ છળીલી તું છણકાણી, રસઘેલી તું શાને રીસાણી,

અલખેલી તું એકવાર નામ દે—ઉંહું—માન૦

ધુતો શું ધુતારા, ઠગો શું ઠગારા, દમો છો શું દારા,

ન સમજવો, ન જરમાવો, મોહનજી મારા,

માનુની મનાઓ, રસિલી રીઝાઓ, છળીલી પ્રીતિ રસપાઓ,

શીઠ મને બોલાઓ, જાઓ જાઓ ન સતાઓ,

મદમાતી ધરે મનમાં શું માન, જરા મુજ માન;

તજીને શુમાન, વાલમનું નામ દે—માન૦

ચૈતન્ય—ખડુ સારં ઠીક. (સરોવરમાં જાય છે; કમળા પાળ ઉપર રીસાઈને ઉભી રહે છે; ચૈતન્ય પાણીમાં જોઈને કમળાના પ્રતિબિંબને કહે છે.) બાપ તમારો લટકો ! જો, જો હો મટકાવાળાં બોલાવ્યા વિના બોલશો કે હસશો તો તમારી વાત તમે જાણ્યાં ! ચુપ રહો. બોલશો નહિ. [કમળા હાથ ઉંચો કરે છે.] હાથ ઉંચો કયોં કે ? (કમળા ખડખડાટ હસી પડે છે.]

કમળા—[હસતી] ખડુ થયું. ખડુ થયું મદન મોહન, તમે તો મને બોલાવી દીધા; ને હસાવી હસાવીને ચેટ ફુપાડ્યું ! બીકજો હવે બહાર નીકળો.

ચૈતન્ય—અરે હાં ! હાં ! જો, જો મારી સાથે હસતાં કે બોલતાં !

કમળા—હવે ખડુ થયું લટકાળા ! લટકા છોડી દો. બોલો.

ચૈતન્ય—(ચાળા કરતો) અરે હાં...હાં...(પાણીમાં હાથ નાંખી)

હીરૂ...હીરૂ

ક્રમણા—અરે છોટ તો બન્યરમાં ! પણ બોલો, રસીલા બોલો ! !

ચૈતન્ય—(પાણીમાં જોઈ) અરે આ શું ? [હાથ તરછોડી] છીદ... છીદ... હર હર હર ગંગે !

ક્રમણા—અરે ગંગે તો હિમાલયના શ્રંગે ! પણ બોલો બોલો મારાસમ

ચૈતન્ય—(પાણીમાં જોઈ) છીદ, છીદ.

ક્રમણા—નહિ બોલો ? બોલો, બોલો.

ચૈતન્ય—છીદ. છીદ, છીદ,

ક્રમણા—બળ્યું આમ તે રીસાઈએ !

ચૈતન્ય—હર હર હર નમદે હર !

ક્રમણા—હા હા નરમદે ચઢવા બોલો !

ચૈતન્ય—છીદ...છીદ.....છીદ.

ક્રમણા—હું બૂલી ગઈ, ક્ષમા કરો. હવે નહિ કહું. બોલો, બોલો, બળ્યું આમ તે શું કરતા હશે ?

ચૈતન્ય—બોળા, બોળા શંભુ બોળા.

ક્રમણા—આપે ચૈડવો ને લઈ જાય ગોળા ! ઓ મારા બોળા શંભુ હવે તો બોલો !

ક્રમણા અને ચૈતન્ય ગાયન.

બોલો બોલો જીવન જરી બોલો,

મૂંડી મૂંડી અબોલા જરી બોલો;

છીદ....છીદ....છીદ.

બળ્યું લાલમ આમ તે રીસાઈએ !

ના, ના મોહન હવે તો મનાઈએ;

છીદ....છીદ....છીદ.

બહાલા વચને વેચાણી છું, નયને લોભાણી છું.

બોલે બંધાણી છું રૂશણે રૂંધાણી છું.

બોલોજી બોલો જરી બોલો;

છીદ....છીદ....છીદ.

હવેબોલો.

હર હર હર હર નમદે !

અરે નરમદે ચઢેલા જરી બોલો,
હઠીલા જરી બોલો, હૃદય પટ બોલો
જરા બોલીને માનમાં ડાલો—બોલોબોલો.

કમળા—બસ નહિજ બોલો ? જાઓ ત્યારે હવે મારે તમારી સાથે પણ બોલવુંજ નથી. (કહી રીસાધ દૂર ઉભી રહે છે.)

ચૈતન્ય—[સરોવરની બહાર આવી કાગળ વાંચે છે.] આહા કેવા સરસ અક્ષર ! વાહ જાણે મોતીના દાણા ! લાવ જોડે તો ખરો કે શું લખ્યું છે !

કમળા—(સાચું જોઇને સ્વગત) આ કાગળ એમના હાથમાં ક્યાંથી આવ્યો ? ઠીક એ શું કરે છે !

ચૈતન્ય—(કાગળ લઈ વાંચતો)

“ મારી બહાલી સખી વિજયા ”

તારી પાસેથી સાસરે આવ્યા પછી પ્રસંગોપાત હું તને યાદ કરું છું; તારું હેત વિસરતું નથી; તોપણ તને એક કટકો કાગળ પણ મારાથી લખી શકાયો નથી; તેવું કારણ માત્ર એજ કે હું મારા હૃદય મણિની એવામાંથી નવરી પડી નથી; તેથી બોલું ન લગાડીશ. બહેન, મને મારા મોહને ભરણી નાંખી કાંઈ નવાજ રંગમાં રંગી દીધી છે; મોહના પાસમાં બાંધી લીધી છે. કામણ કરી ઘેલી બનાવી છે. હવે મને એ રસિઆ વિના કાંઈ બીજું જમવુંજ નથી. તમે જે મશ્કરીમાં કહેતાં હતાં તે સાચું થયું છે. બીજું કાંઈ નહરે આવતુંજ નથી. જ્યાં જ્યાં જોઉં છું ત્યાં ત્યાં હું અને મારો રસીઆ. મારૂં ચિત એણે ચોરી લીધું છે; બાન લુલાવી દીધું છે. સખી આવા જાદુગરા રસીઆને શી શિક્ષા કરી હોય તો દાઝ હોવાય ? હું મારું હું કે કીકી કરીને આંખમાં પૂરી રાખવો જોઈએ.” (પાણીમાં જોઇને પ્રગટ) બોલો ! જે શિક્ષા કરવી હોય તે ખમવાને હું તૈયાર છું

લી.

તારી કમળા.

કમળા—(દોડતી જઈ) વાહરે મારા ચિતડાના ચોર ! ચોરી કરતાં તો સારી શીખ્યા છો ! લાવો લાવો ! મારો કાગળ લાવો.

ચૈતન્ય—વાહરે કામણગારી, હારી કે ? વગર બોલાવી બોલી કે ? નહોતું બોલવું ને કેમ થયું ?

કમળા—નહિ, નહિ બસ, મારો કાગળ આપો. પછી નહિ બોલું.
ચૈતન્ય—કાગળ તમને નહિ મળે. તમે મને આપ્યો નથી.

કમળા—તમે પેટીમાંથી ચોરી લીધો.

ચૈતન્ય—મેં ચોર્યો નથી; પણ જડ્યો છે.

કમળા—તો જૂલથી રહી ગયો હશે; પણ મારો છે તે મને આપો.

ચૈતન્ય—નહિ મળે !

કમળા—જો જો, લઇ લઇશ.

ચૈતન્ય—બહુ સારૂ. હું આપીશ ત્યારેકની !

કમળા—ઠીક. (કહી રીસાઇને જાય છે; ને આમ તેમ કુંજમાં ફરે છે; પછી કાંટા વાગ્યો એવી ખોટી જૂમ પાડતી) અરરર કાંટા વાગ્યો ! નાથ દોડો ! દોડો ! મને કાંટા વાગ્યો.

ચૈતન્ય—હાં હાં રસીકી, લાવો હું કાઢી નાંખુ. ખતાવો ક્યાં વાગ્યો છે ?

કમળા—અરેરે આ જમણા પગમાં વાગ્યો !

ચૈતન્ય—(કાગળ જમીન પર મૂકી) બેસો, બેસો, ગભરાશો નહિ. (ટાલવા જાય છે.)

કમળા—[કાગળ લઇને બેઠી થઇ] કેમ રસિઆ, કાગળ કેવો લઇ લીધો છે ! જય, જય જીવન હાર કેવા હાર્યા છે !

ચૈતન્ય—પ્રિયા કહે ના કહે પણ તારામાં કાંઇ અજન્મ તત્ત્વ છે.

કમળા—તે આપની કૃપાજ.

ચૈતન્ય—ના, ના, કાંઇ અદૃશ્ય દૈવત છે.

કમળા—જો એમ હોય તોપણ તે દૈવતના દેવ તમેજ છો.

ચૈતન્ય—અરે દેવતો આધીન રહીને સેવા કરે એવા મધુર મેવા રૂપ તું તો મોહની છે. સોરઠો.

ઠહાલી તારાં વેણુ, વીણા બણે પ્રેમની;

ઉડે અમૃત ઝેણુ, શરદ પુનમની ચંદની.

કમળા—પ્રાણનાથ, જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ દર્પણમાં દેખાય છે; તેમ હું પણ આપની દર્પણરૂપ દ્વારા છું; તેથી આપનું તેજ મારામાં જ-ણાતું હશે; બાકી મારામાં આપના પ્રેમ શિવાય બીજું કાંઇ નથી.

ચૈતન્ય—અરે અલબેલી, તારા મુખમાં મોહની છે; લોચનમાં જ-

હું છે, શરીરમાં સ્નેહ છે; પાંપણોમાં પ્રેમ છે; અને બકુલીમાં ભુરકી છે. પ્રિયા તારી વંશીકરણી વિદ્યાએ તો મને વગગમાં નાંખી દીધો છે.

કમળા—બહાવા હું તો તમારી વીણા છું. જેમ વગાડો તેમ વાગું. મારી કળા, મારું બળ, મારી મતિ અને મારી ગતિ એ સૌ તમે પોતે જ છો.

ચૈતન્ય—આહા ! આ સંસારમાં સદૃશ્યુણી સ્ત્રી એક સાચું સ્વર્ગ છે. ઉણુ કાળમાં શિતળ વિશ્રામ ઠામ કયું ? સદૃશ્યુણી સુંદરી ! શરીરની બચાવેર વ્યાધિમાં અમૃત ઔષધી રૂપ કાણુ ? પ્રેમી પ્રેમદા ! માયારૂપી અધારી રાત્રીમાં શાનનો ચંદ્ર કયો ? સતી સ્ત્રી ! જંગલ રૂપી જંગલમાં મંગળ કરનાર કાણુ ? માનુની. આહા સ્વર્ગ તો શું પણ સારી સુંદરી સાક્ષાત અપવર્ગ છે.

કમળા—પ્રાણનાથ ! પતિનો પ્રેમ એજ પત્નીની પ્રભુતા છે. જેમ ચંદ્રમાં પોતાનું તેજ નથી; પણ સૂર્યના તેજ તેજસ્વી જણાય છે; તેમ પત્ની પણ પતિના તેજ તેજસ્વી જણાય છે. [એટલામાં લક્ષ્મી આવે છે.]

લક્ષ્મી—મોઢી ખેન હું તને પ્રણામ કરું છું.

કમળા—(આશ્ચર્ય યુક્ત) કાણુ ખેન લક્ષ્મી ?

લક્ષ્મી—હા ખેન હું તારી હઠીલી લક્ષ્મી. (બંને બેઠે છે.)

કમળા—ખેન લક્ષ્મી, અત્યારે તું તારું તપ મેલીને મને મળવા આવી છું એ આશ્ચર્ય છે. બહાલી તારું મન કેમ બ્યાકુળ લાગે છે ! ખેન તું તો ભગવાનની ભક્ત છે. તારા મનથી આ સંસાર તુચ્છ છે; તેમ છતાં તને શી ઉપાધી વગગી છે તે કહે !

લક્ષ્મી—ખેન તમે ત્રિકાળના જ્ઞાની છો; હું તમને શું કહું હું મારા મિથ્યાભિમાનમાં તમારી અને માતૃપિતાની શિક્ષા વિરહ આવી; એજ મારા દુઃખનું કારણ છે ખેન અત્યારસુધી હું જે બાજુ રમી તે નિષ્ફળ ગઈ. સોળે સોગઈ કાચી રહી. ચાલો ચાલીને થાકી પણ ઠેરની ઠેર રહી. આખી રાત દુઃખ પશુ કુલડી બરાબ નહિ. ખેન મેં તપ કર્યું તે કુષ્ઠ ખાંડયા; વેળુ પીલી, વ્યર્થ ગયું ને ફેક થયું. ખેન હું દેહ દમન કરીને ઘાડી, પશુકર્મની રેખા વાંકીજ રહી. જૂખ તૃષા વેઠીને ભમી; ચોરાશી અગ્નિની જવાળા ખમી; પણ અંતર્યામીના દર્શન પામી નહિ. મનની વ્યથા વામી

નહિ ને આનંદની ધુન જામી નહિ; આત્મજ્ઞાન ઐયું નહિ; અહંપદ ગયું નહિ; ને મારે સ્વર્ગ છુટી પડ્યું.

કમળા—ખેન ઉતાવળે તે આંખા પાકતા હશે ! ધીરે ધીરે સર્વ થાય. આમ અકળાઈ શું કરવા જાય છે.

લક્ષ્મી—અરે ખેન, સુપર્વનો દિવસ તો સવારમાંથી જણાય. એમ મન વળાવે તે શી રીતે વળે ? તમે પરણીને પતિવ્રત ધર્મ પાળ્યો; તેથી તમારામાં જે પરીબળ આવ્યું તે ઠાંક્યું રહ્યું નથી. તમે તમારા ઠેઠનું સાર્યક કરી આવાગમનનું દુઃખ ટાળ્યું; માતપિતાનું કુળ અજવાળ્યું. તમે તમારા સ્વામીની સેવા કરી જે ફળ પ્રાપ્ત કરી શક્યાં છો, તે ફળ કલ્પે પણ હું તપથી પામવાની નથી; એવી મારી ખાતરી થઈ છે માટે મારી પણ એજ ઇચ્છા થઈ છે.

કમળા—લક્ષ્મી તું તે શુદ્ધિમાં ખોલે છે કે અશુદ્ધિમાં ! તારે સંસાર શો ! સ્વામી શો ! તુંતો માયા રહિત સાધવી છે. તારે સુખ દુઃખના ગોટાળામાં શું કરવા પડ્યું પડે ! તારે હવે શોકની ઉપાધી શી ! છુટેલી માયાને વળગાડવા પાછી પ્રયત્ન કરે છે એ શું ?

લક્ષ્મી—ખેન, માયાથી કોઈ છુટ્યું નથી ને છુટવાનું એ નથી. આ કાયા છે. એજ પ્રત્યક્ષ માયાની વાડી છે. સંકલ્પ વિકલ્પ તેનાં વૃક્ષ છે. અને સુખ દુઃખ તેનાં ફળ ફલ છે. જીવ હૃદય અને માયા એ ત્રણે અનાદી છે, આ સંસાર એ ત્રણની પ્રસાદી છે. માટે ખેન સંસારમાં રહી. નેજ સર્વેશ્વર બજવાથી કલ્યાણ થાય છે; એમ મારા મનને સિદ્ધ થયું છે. સત્ય, ધર્મ, નીતિ અને ભક્તિ એજ મોક્ષનાં દ્વાર છે. મૃદસ્થાશ્રમ એજ ગોલોકમાં જવાનો પંથ છે. ખીજા બધા ભામા છે. માટે મારા ઉપર ક્યા લાવી મને જેમ દાવાનળના મુખમાંથી બચાવી લીધી તેમ આ પશ્ચાતાપ રૂપી પાવકમાંથી ઢિગારી દ્યો; અને મને પરણાવી સુખી કરો.

કમળા—ખેન પાણી વહ્યા પછી પાળ બાંધવી નકામી છે. ઘર લાગ્યા પછી કુવો ખોદાવવો બર્થ છે; અને બ્યાધિ જામીને અસાધ્ય થયા પછી ઔષધ કરવું એ કાંઈ છે.

લક્ષ્મી—ખેન તુંજ મને જ્યારે નાઉમેદ કરે છે ત્યારે ખીજું કોણ મારી આશા પૂર્ણ કરશે ?

કમળા—લક્ષ્મી અત્યારે યોગ્ય વરની ધણી અછત છે. પરણ્યા પછી પરતાવું પડે તેના કરતાં કુંવારા રહેવું સહજ દરજ્જે સારું છે.

લક્ષ્મી—જેન તું એમ ધારતી હૃદય કે મારે ગાદી તકીએ બે-
સી હુકમ બજાવવો છે, દાસદાસીઓ પાસે સેવા કરાવવી છે,
હીંચોળા ખાટે હીંચી પાનની પીચકારીઓ મારવી છે; અને મહા-
રાણી થવું છે; પણ તેમ નથી. મારે રૂપાળા રંગીલા સાથે, રાજા મહા-
રાજા સાથે, કે શ્રીમંત વિમંત સાથે પાણિગૃહણ કરી રંગભોગ માણવા
નથી. મારે સંપત્તિની કે સંતતિની દરકાર નથી. માત્ર મારે તો પતિવ્રત
ધર્મની અપેક્ષા છે; ખાટે ગમે તેવો પુરુષ હશે તેને પરજીવાને હું તૈયાર
હું. કદાપિ કોઈ અંધ, અશક્ત, અપંગ કે રોગી યા વૃદ્ધ મળશે તો તેને
પણ હું પતિ કરી પરમાત્મા સમાન પૂજીશ; ખાટે કલ્યાણી તું મારી આશા
પરિપૂર્ણ કર.

ચૈતન્ય—પ્રિયા શું તમારી ભગનીને હવે પાણિગૃહણ કરવાની
ઈચ્છા થઈ છે ?

કમળા—હા પ્રાણવલ્લભ, જો આજ્ઞા હોય તો તે કામ હું
કરી આવું.

ચૈતન્ય—જાઓ સુખેથી જાઓ, તે કાર્ય કરવું જ નોંધ્યો, પ્રભુ તે-
ની આશા પૂર્ણ કરશે.

લક્ષ્મી—[પ્રણામ કરી] હું આપની આશિષ માથે ચઢાવું છું.
(જાય છે.)

(પડો પડે છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

પાત્રો—વિષવંતી, કપટચંદ, મંદમન્નિલાલ, નર્મદા, નંદા, મણી,
શાન્તા, છળચંદ, કુમતિ અને સુમતિલાલ.

કપટચંદ—કેમ ગુલઝાર જોયો અમારો બહાર !

વિષવંતી—હાથાર ! પાસા પડ્યા પોત્યાર.

કપટચંદ—પણ હવે તારાં તો ખિસ્સાં થયાં ચિકાર.

વિષવંતી—તમેય થયા છો ઠંડાગાર.

કપટચંદ—પણ તરતો તારે હાથ આવી છે.

વિષવંતી—ત્યારે તમે ક્યાં છાશે છંટાયા છો !

કપટ—પણ કાંઈ તારા નેવી ત્રિજેરી તર થઈ છે.

વિષવંતી—અરે જાઓ મારા સાહેબ; અધો ભાગ ખાધો છે તોય આવું બોલો છો.

કપટ—ના, ના એ તો જરા ગમત પણ જોજો હો હવે વધારે સાવધ રહેવાનું છે.

વિષવંતી—હા હું જાણું છું. કે તે છેક બીખારી થઈ ગયો છે. દેવાદારોએ ધરખાર પડાવી લીધાં છે; ને પાસે માયા પાણીમાં હવે એનો છવ રહ્યો છે.

કપટચંદ—પણ એની આવી સ્થિતિ જો દરખાસ જાણશે તો આપણા ભોગ મળશે; ને ખાધેલું પાણું ઓઠવું પડશે.

વિષવંતી—ત્યારે તો ભોગ મળે હવે કેમ કરવું. ખરતો કરે ? હું એને અભાવ તો બહુ એ બતાવું છું પણ ખ્યાલ છોડતો નથી.

કપટચંદ—અભાવ બતાવવાથી અને ખરતો કરવાથી તો કામ ઉઠેલું કયળી જશે; પણ વિશેષ વિશ્વાસ આપી પ્રેમ બતાવી યુક્તિસર કાંટો કાઢી નાંખવો.

વિષવંતી—વાહ તમારી યુક્તિ તો ખરાબર છે. બસ એજ ઉપાય કરવો. પછી કોઈની દરકાર નથી.

કપટ—અરે દરકાર શું ? પછી તો તું મારી સરકારને હું તારો સરદાર !

વિષવંતી—અરે રંગ છે ચાર; તમે તો ખરેખરા ખબડદાર.

કપટ—અરે વાહરે મારી ગુલાબની કળી, તું તો મને મોટા ભાગ્યે મળ્યાં.

વિષવંતી—હા મહારા હૈયાના હાર; તમારી સામળી સુરતપર વારીવાર હજાર.

કપટ—અરે શુભઝાર જો તો ખરી, પેલો મંદમતિલાલ આપણી તરફ આવે છે.

વિષવંતી—હા, પણ એ આપણને વાતો કરતા જોઈ વહેમાશે, માટે ચાલો રસ્તે પડી જઈએ. (જાય છે; એટલામાં કંગાલ સ્થિતિમાં રક્તકોડથી પીડિત મંદમતિલાલ આવે છે.)

મંદમતિ—(સ્વગત) અરે નસીબ, હેરાન, હેરાન, હેરાન, બે બે દિવસથી રંગ પાણી મળ્યાં નથી; વિષવંતીને ઘેર પણ રોગને લીધે જ

વાયું નથી; અનપાણી વિના અડબડીઆ આવે છે પણ શું કરે ? પાસે દમડી નથી; સગાં બહાલાં કોઇ મદદ આપતાં નથી; બાઈબંધ દોસ્તદારો દૂર ખસી ગયા; હવે શોઈલાજ ? (વિચારમાં પડેછે; એવામાં એની સાસુ તથા સાળીઓ આવે છે તે જોઇ) આહા આ સામેથી મારી સાસુ તથા સાળીઓ જેવું કોઇ આવતું જણાય છે. ચાલ તેમની પાસે કાંઇ મદદ માગું. (તેની સાસુ, નર્મદા, તથા સાળીઓ નંદા, મણી, અને શાન્તા વીગેરે આવેછે.)

નંદા—આ, આ, જો પેલા મારા બનેલી મંદમતિલાલ ઉભા છે.

નર્મદા—(હાલ હવાલ જોઇ) અરરર તેમની આવલે ! બહેન નંદા તે નહારા બાઈબંધોની સોબતે ચઢી આ સ્થિતિ એ પહોંચ્યા છે. ઘરડી-આ થઇ ગયા છે. પાયમલ થઇ ગયા છે. પેલી કાશ્મિરની ગણિકા તેમના પૈસા ટકા પાણી કરી ગઇ; અને આમને અલ્લા એક બદામ બનાવી દીધા. હરિ, હરિ, હરિ, મારી પ્યારી પુત્રી સુલક્ષણા વહેલી મરી ગઇ તેથી તે સુખી થઇ; ને મારે તેના બુંડા અદાપ જેવા મડયા, એ ઇશ્વરનો આભાર છે. અરેરે અત્યારે એ જો જીવતી હોત તો મારા દુખનો પાર ન રહેત, પણ ઇશ્વર જે કરે છે તે સારું કરે છે.

મણિ—મંદમતિલાલ કેમ છે ?

મંદમતિ—તમે જુઓ છો તેમ છે.

શાન્તા—ક્યાં જાઓ છો ?

મંદમતિ—તમારે ઘેર આવવા નીકળ્યો હતો.

નર્મદા—શા સાફ ?

મંદમતિ—મારે થોડા રૂપીઆ જોઇએ છીએ.

નંદા—કેમ ઘર લાવીને પીવો છે કે ગણિકાને આપવા છે ?

મંદમતિ—ના, ના હું તો અન વિના અટવાઉ છું મારે !

નર્મદા—તમારા જેવા દુરાચારીને મદદ કરવી એ તો એક ઇશ્વરનો અપરાધ છે.

મંદમતિ—તમને આવું બોલતાં લાજ નથી આવતી ? હું ગમે તેવો પણ તમારો જમાઇ છું.

નર્મદા—હું તો દીકરીની સાથે જમાઇને પણ ગમેલાજ નાણું છું. જો સારા હોય તો જરા બોલાવીએ ચલાવીએ; નહિ તો જમનું નામ દઇએ તો જમાઇનું દઇએ.

નંદા—તમારા જેવા દુરાચારી તો અમડાઇ મરીએ.

મણી—હું તો તને બનેલી કહેતાંએ શરમાઈ છું; સાઈં થયું ન મારી બહેન મરી ગઈ; નહિ તો એના બિચારીનાએ ભોગ મળત.

શાન્તા—તમારા જેવા દારૂડીઆની સાથે વાતચિત કરવાથી પણ એવ લાગે છે; તો પછી ઘરમાં તો પગલું મૂકવાજ કેમ દઉં ?

મંદમતિ—તમારા માથાપને દીકરી દેતાં શરમ નહોતી આવી ? તમે અત્યારે મારાથી લજવાઓ છો પણ તમારા બાપ મારા પગ ધોતાં નહોતા લજવાયા ?

નર્મદા—એતો બાળ લક્ષ્મીની ધામધુમમાં જે મેંકણ મંડાઈ તે મંડાઈ; પણ અત્યારે તો હામે ના દઈએ. જે થયું હતું તે તમારા વડી-લોની ઇજ્જતને લીધે થયું હતું પણ તમારા કપાળમાં તો અત્યારે કાઈ દેનાર નથી.

મંદમતિ—હશે જે થઈ ગયું તે થઈ ગયું પણ અત્યારે હું હાલ હવાલ થઈ ગયો છું ; મારે કાંઈક મદદ કરો.

મણી—મદદમાં મારા રસ્તામાંથી પથરા વીણી લ્યો. હતું તે ક્યાં ગયું ! જેણે ખાધું હોય તેની પાસે જાઓ.

મંદમતિ—ત્યારે તમે શું મારી પુંજ સાથે સંબંધ બાંધ્યો હતો ?

શાન્તા—ત્યારે શું ધર્મશાળા સાથે બાંધ્યો હતો ? દારૂ સાથે બાંધ્યો હતો ? ગણિકા ગામીની સાથે બાંધ્યો તો ? ના, ઇજ્જત આપર અને ખાનદાન જણીને ખાડામાં પડ્યા હતાં; પણ ઇશ્વરે છુટાં કર્યા એ તેનો આભાર છે.

મંદમતિ—તમે આ શું બોલો છો ? જરા શરમ રાખો.

નર્મદા—શરમતો તમને દેખીને ઘણીએ આવે છે; પણ તમે ઘર-તીમાં સમાઈ જતા નથી, એ ખોટુંજ છે.

મંદમતિ—જરા મારા દેહાર તરફ નજર કરો.

નર્મદા—દેહાર તો દારૂમાં દટાઈ ગયા, કુસંગમાં કુટાઈ ગયા, અને લાજના બંડાર હુંટાઈ ગયા.

મંદમતિ—જરા ઇશ્વરની ખાતર મદદ કરો.

નર્મદા—ઇશ્વરની ખાતર મદદ કરવાનાં ઘણાં ઠેકાણાં છે. પાપીને મદદ કરવી એ પાપની વૃદ્ધિનું કારણ છે.

મંદમતિ—તમારી દીકરી મરી ગઈ એ તો ખરું પણ હું શું તમારો જમાઈ નહિ ?

નર્મદા—નહિ, નહિ, હજારવાર નહિ. અમને ઇશ્વરેજ એ કલકથી મુક્ત કર્યો છે.

મંદમતિ—હું જે દિવસનો અપવાસી છું. તમારી પાસે થોડું હોય તો થોડું આપો. મારો જીવ જાય છે.

નર્મદા—દુનિયાને તમે કાંઈ પણ ઉપયોગના નથી; માટે તમારા ઉપર દયા લાવવી એ અજ્ઞાનત્વ કામ છે.

મંદમતિ—હું કાંઈ પણ સગાઈનો દાવો નહિ રાખતાં તમારી પાસે બીજા માથું છું.

નર્મદા—કોટે કોડીયુ બાંધો. ને પોળે પોળે ફરો. અમારો પાન સેથી તમારું કાંઈ વળવાનું નથી.

મંદમતિ—(કપાળે હાથ પછાડી) દુનિયા, દુનિયા, દોરંગી દુનિયા, પ્રપંચી દુનિયા તારું સત્યાનાશ જાળે! સગાં સ્વાર્થાં સગાં તમે મારા જોવાં પાપમાલ યજ્ઞ જાળે!

નર્મદા—કર્મહીણ, તું અત્યારે જેટલી દીલગીરી કરે છે; તેટલી સાવચેતી આગળ રાખી હોત તો તારી આ દશા ન થાત.

નંદા—અરે બા, એ તો જ્યાં સુધી દાર નથી મળ્યો ત્યાં સુધી દીલગીર; ત્યાં સુધી બાન, પણ જ્યારે ઘોડે ચઢશે ત્યારે તો શહેરના સુખા થશે.

નર્મદા—નંદા, મણી, શાન્તા ચાલો આપણે એની જોડે ક્યાં સુધી માથું ફાડું. એને તે કાંઈ બાન છે! (જાય છે.)

મંદમતિ—(સ્વગત) સાસુ સાળીઓએ તો ઉકાળ્યું પણ લાવ્યું હવે મારા મિત્ર કુમતિલાલ તથા છલચંદ પાસે જાઉં; એ મને નિશ્ચય મદદ કરશે. (એટલામાં કપટ-કુમતિ-છલચંદ આવે છે.)

કુમતિ—અમા જલચંદ, જો પેલો મંદમતિલાલ ઉભો છે; તે આપણને જેને નહિ એમ ચાલો સટકી જઈએ. નહિતો એવ વળગશે. (સુમતિલાલ જાનોમાનો જોયે રહીને સાંભળે છે.)

છલચંદ—હા વાર, એ કાંઈક માગશે ને આપણે દીઠે મોઢે ના પાડવી પડશે.

કુમતિ—ચાલો, ચાલો, દીઠા તો જરૂર કંટાળો આપશે. (બંને જાય છે, એટલામાં મંદમતિની નજર તેમના ઉપર પડે છે.)

મંદમતિ—અરે કુમતિલાલ, અરે છલચંદ, તમે મને મળ્યા છતાં બોલાવ્યા વિના ચાલ્યા જાઓ છો, એ શું ઘટે છે? હું આજે કેટલાક દિવસથી તમારી ઝંખના કરું છું ને તમને તો ગણુત્રીએ નથી. એતે શું મિત્રનાં લક્ષણ?

કુમતિ—[શરમાતો] ઓહો મંદમતિલાલ તમે અહીં ક્યાંથી ? માફ કરજો, અમે તમને દીઠા નહોતા ! કેમ ક્યાં ચલાવ્યાં ?

મંદમતિ—હું તમારાજ ઘર તરફ આવવા નીકળ્યો હતો. પણ સાઈ થયું જે તમે મને અહીંયાંજ મળી ગયા !

છળચંદ—શેઠ સાહેબ; અમારા લાયક કાંઈ કામકાજ હોયતો ફરમાવો

મંદમતિ—ધન્ય છે મિત્રો ! તમારા વિના, ખીજ કોને કહેવાનું છે. મારે એક તમારું કામ પડ્યું છે.

કુમતિ—યું કાંઈ મીઠાણની ફરવી છે ? જે હોય તો તૈયાર છીએ.

મંદમતિ—મિત્રો તમે જાણો છો કે મારી પાસે હોય ત્યાં સુધી હું તમારાથી કાંઈપણ વધારે ગણું તેવો નથી; પણ હાલ હું ખાખાવીખી થઈ ગયો છું; માટે અત્યારે તો તમારે મને મદદ આપવી જોઈએ.

છળચંદ—જે કહો તે મદદ આપવા તૈયાર છીએ; પણ અત્યારે અમારે જરા જરૂરનું કામ છે, માટે રજા લઈએ છીએ. (જવામાંડે છે)

મંદમતિ—[રોકીને] અરે જરા ઉભા રહો. મારે એક દશ પંદર રૂપીઆની જરૂર છે; તે આપતા જાઓ.

કુમતિ—દિલગીર છું કે મારી પાસે નથી. જે હોતતો જરૂર આપત.

મંદમતિ—ત્યારે છળચંદ; તમારી પાસે હોય તો મહેરબાની કરો. હું અત્યારે ધાનપાણી વિના બેસી રહ્યો છું. જુઓ આ કપડા પણ ફાટી ગયાં છે.

છળચંદ—હા તેમ હશે. પરંતુ મારી પાસેતો એક પાછ પણ નથી.

મંદમતિ—કપટચંદ તમારું ખીસ્સુ તો ખાલી નહિ હોય.

કપટ—અરે ચાર નાણાનું મેં દીઠે તો નવ માસ થઈ ગયા.

મંદમતિ—ત્યારે દશ પંદરના હોય તો એક બે રૂપીઆ આપો.

કુમતિ—અરે પાસે રૂપા નાણુંજ નથી.

મંદમતિ—આમ છેક નામકર શું જાઓ છો ! રૂપાનાણું ન હોય તો બે ચાર આનાતો આપો. એકની પાસે ન હોય તો ત્રણ જણ મળીને આપો.

છળચંદ—શેઠ, પાસે હોય તો કહેવરાવીએ.

મંદમતિ—પૈસા આપો, પાછ આપો, જે હોય તે આપો. અત્યારે જે આપશો તે મારે મહોર ખરાબર છે.

છળચંદ—અરે ચાર તમે તો અમારી આવરૂ લેવા માંડી.

મંદમતિ—મિત્રો મારો પ્રાણ જાય તો પણ હું કોઈની પાસે માગું તેવો નથી; પણ શું કરું ? અત્યારે લાચારીથી માગું છું.

કુમતિ—પણ શું કરીએ ? પાસે હોય તો આપીએ કની.

છળચંદ—તમે બીજી જે કામ કહો તે કરવાને અમે તૈયાર છીએ. પણ પૈસાની વાતતો કહેશો જ નહિ. હ્યો સાહેબજી ! (કહી જવા માંડેછે.)

મંદમતિ—આમ છેક છુટી પડેા છો એ વ્યાજખી છે ?

બધા—અરે ભાઈ છતના ઉપાય ! ના હોય તો શું તમારે માટે ચોરી કરવા જોઈએ ?

મંદમતિ—મિત્રો, મેં તમને હજારો રૂપીઆ ખવરાવતાં જીવ ન હોતો ચોરો ને તમે એક પાછ પૈસાને માટે પાતળા ચંદ્ર જાઓ છો ? શરમ, શરમ, શરમ !

છળચંદ—એમાં શરમ શી ! તમારી પાસે કરોડો રૂપીઆ ના રહ્યા તો અમારી પાસે હજારો રૂપીઆ બેસી રહ્યા હશે ?

મંદમતિ—હું નહોતો ધારતો કે તમે મને આવો જવાબ આપશો ! અરે જરા ચાંદીનાં ઘડીઆળ તો સંભારો ! મારી હજારો રૂપીઆની નોટો ઉપરતો નજર કરો મહોરોની ચેલીને તો ચાદ કરો. ગાડી ઘોડાના સેલસપાટા સાથું તો જુઓ. આમ છેક નચુણા શું કરવા થાઓ છો. અત્યારે તમારી પાસે ના હોય તો ચાલો હું તમારે ઘેર આવુ.

કુમતિ—અરે ગરજના ગધેડા, ઘેરે અમે છીએ. ઘેર તે શું ડાબડા દાટી મેલ્યા હશે ? પૈસો તે કાંઈ મંત્રથી આવે છે ? ઝાડેથી ઉતરે છે ? ખાણે છે ? પાસે હોયલો આપીએ; ને ના હોયતો નાજ કહીએ. (ઝાંઝ ચઢાવીને) ચાલો, ચાલો મિત્રો આવા બેવકુફની જોડે નકામી માથાફાડ શું કરવા કરવી. (જવા માંડે છે એટલામાં સુમતિલાલ પ્રગટ થાય છે.)

સુમતિ—અરે ઉભા રહો, ઉભા રહો નાદાનો હવે તમે ક્યાં નાશી જાઓ છો ? શા માટે વેગળા ખસો છો ! એના લાખો રૂપીઆ પાણી કરી ગયા તે તો બહાલા હીમ જેવા લાગ્યા, આ શેડીઓ અત્યારે તમને અગામણ લાગે છે ? તમારા જેવાને પાપેજ વરસાદ નથી આવતો ! નાદાનો એની આવી સ્થિતિ કરનાર તમે પોતેજ છો. તેમ છતાં તેને દુઃખને સમયે સહાય કરતા નથી એજ તમારી નીચતા છે. ધિઃકાર છે તમને ! તમારામાં ને દુશ્મનમાં શા ફેર ? તમેજ એના કદા શત્રુ ! તમેજ જમને તમેજ જમના દુત ! ! તમને ગાડીઘોડે બેસી સાથે ફરતાં, બાગ બગીચે જઈ મીઠાબાનીઓ જમતાં, ગુણકાને ઘેર જઈ રંગરાગ ઉડાવતાં, અને પટાવી પટાવીને પૈસો કઢાવતાં તો કંઠાળો નહોતો આવતો;

અને અત્યારે એની સાથે વાતચિત કરતાં કંટાળો આવે છે ? શરમ છે શરમ ! તમારા જેવા સ્વાર્થાધ અને અધમ માણસો જ મિત્રના પવિત્ર નામને કલંકિત કરેછો! દુનિયામાં તમારા જેવા દગલખાનના પાપેજ દુકાળ પડેછે; નાના વિધવા રોગ થાય છે; તમારા જેવા કુમિત્રની સોખત કરવી તેના કરતાં કંથારના ઝાડને બાઝી પડતું શું ખોટું ? તમારા જેવા દુરાચારી-ઓનો હાથ ઝાલવો તેના કરતાં તે હાથ કાપી નાંખ્યો હોય તો શું ખોટું ? એણે તમારા જેવા દુર્જનોને પૈસો ખવરાવ્યો તેના કરતાં તો કુતરાઓને ખવરાવ્યો હોત તો ધણો કામ આવત ! તમે મિત્રો નથી પણ કુમિત્રો છો.

શિખરિણી છંદ.

પૂરા પાપી મિત્રો, પુનિત બની પૈસે પ્રિય બવા,
ચરિત્રોને ચિત્રો, પ્રગટ બતલાવે નવનવા;
બની શત્રુ પાકા, દુઃખદસ્થિતિ માંહી કલ હસે,
છરી રાખે છાની, હિત વિત હરીને દૂર ખસે;
માયા બતાવે મન વિના, ઉદ્ગાર ગમતા ઉચરે,
કોલે ઉઠર જ્યમ કુંકતા, ત્યમ આવીને કુચો કરે;
મિથ્યા વખાણ કરે મુખે, દગલા ચઢાવી દે દગે,
મધ ઉપર મક્ષિકા ભમે, ત્યમ તે ભમે ધનને દગે.
હે પરમાત્મા એવા દુર્જનોથી મને સદાય દૂર રાખજે.

કુમતિ—(રીસ ચઢાવીને) સુમતિ સાગર તમારે અમારી બાબત માં હડાપણ ડોળવાની કાંઈ જરૂર નથી. છાનામાના તમે તમારે રસ્તે ચાલ્યા જાઓ. નહિતો ત્રીસરી થશે.

સુમતિ—અરે અધમો ! હું તમારી સાથે બાપણુ કરવાને યોગ્ય નથી. તમારા જેવા પાપીઓનું દર્શન હું સ્વપ્ને પણ ચહાતો નથી; શું કરું ? આ શેડીઆને તમે નિશાખાજ બનાવી દીધોછે; તે એક ધડીકમાં નર અને ધડીકમાં ખર થઇ જાયછે; તેથી એને જ કહેવું તે વ્યર્થ છે; પણ જો એ પોતાના બાનમાં હોત તો પારકા પૈસા કેમ પાણી કરાયછે તે તમને હું બતાવી દેત. દીલગીર છું કે તે એક પણ થઇ ગયોછે; માટે જાઓ તમારું કાળું કરો.

છળચંદ—બસ કરો, બસ કરો સુમતિલાલ, તમારું હડાપણુ તમારી પાસે રાખો નહિ તો જોવા જેવું થશે.

સુમતિ—જુઓ મંદમતિલાલ આ તમારા દીલોજન દોસ્તો ! વફાદાર

મિત્રો ! સુખદુઃખના ભાગીદારો ! જેને તમે આખી મિલકત ખવરાવવામાં પાછી પાતી કરી નથી તે તમારા સાચા ભાઈનથી ! ! ધિક્કાર ધિક્કાર ! ન-કટો તમારા નામપર લાખો ફિટકાર ! ! આહા જેમ મધપુડા ઉપર ભૂખી માંખ્યો ભમ્યા કરેછે; મડદા ઉપર ઝીંધ ગરબન અને સમળીઓ ઝંઝુમી રહેછે; તેમ ધનવાન માણસની આસપાસ આવા દગલબાજ વિશ્વાસઘાતી સ્વાર્થલંપટ નાદાન નીચ અને અધમ માણસો, સગાં સ્નેહી, સેવક અને મિત્રના રૂપમાં નિરંતર ભમ્યા કરેછે; ને તેને ચઢાવી ચઢાવીને ફેલી ખાયછે; અને ખાલી કંચાં પછી મૃગલા જેમ દગ્ધ વનતો, પક્ષીઓ સુકાએલા સરોવરનો, અને સર્પ જેમ કંચુકનો ત્યાગ કરેછે; તેમ તે પણ તેનો ત્યાગ કરે છે. આ જગતમાં તાળી મિત્રનો તોટો નથી, પણ ખરામિત્રની ખોટ છે. સુખના પ્રસંગે સુખ ભોગવવા, પાનસોપારીઓ ખાવા, ચાહ પાણી ઉડાવવા, અને સેવસપાટા મારવા આવા દગલબાજો અનંત એકલા થાયછે; પણ દુઃખને પ્રસંગે માથું આપનારા સુમિત્ર તો આ જગતમાં વિરલા જ હોયછે. આવા પેટ ભરા પાપી-ઓ અને પ્રપંચી નરો જે નરને ઠેકાણે પત્યર પ્રગટયા હોતતો ધોખીને લૂગડાં ધોવાને કામ આવત; દીવાલો ચણાત; અને જે ખર પ્રગટયા હોત તો માટીની ગુણો લાદવા કુંભારના ઉપયોગમાં આવત; પણ આતો પૃથ્વીને બોળરૂપ છેક નકામા જ છે ! !

મંદમતિ—(દીનવદને) ભાઈ સુમતિલાલ મેંતો એમને જેઠ લીધા; પણ જે તમારી પાસે કાંઈ હોયતો મને મદદ કરો.

બધા—જેઠએ છીએ, તમે શું હાથી ઘોડા આપી દો છો ?

સુમતિ—મંદમતિલાલ તમારે શું જેઠએ છીએ ? કેટલા રૂપિયાની જરૂર છે ?

મંદમતિ—ભાઈ અત્યારે મને પાંચ આપશો તો પાંચસે જેવા થઈ પડશે.

સુમતિ—મિત્ર હ્યો અત્યારે મારી પાસે પચીશ રૂપીઆ છે; બી-જ નથી ! ! (એમ કહી હાથમાં આપેછે.) પણ જે જે હો, દારબાઈમાં ઉડાવી દેશો નહિ.

મંદમતિ—વાહ વાહ મિત્ર વાહ વાહ ! નહિ ઉડાવું, પ્રભુ તમા-રું કલ્યાણ કરો ! ! (કહી અચંબો પામે છે અને પેલા બધા ચમકીને એકી ટસે સુમતિના સાચું જેઠ રહે છે.)

રખલો.

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થળ—કુંદનપુર.

પાત્રો—કમળા, લક્ષ્મી અને ધર્મધ્વજ ઋષિ.

લક્ષ્મી—બલા બગવાન, મને જ્યારે માતાપિતાએ પરણાવવા માંડી ત્યારે મેં ના પાડી. હવે જ્યારે કુંડી ચુડો પહેરવા ગઇ ત્યારે મરડીઓ માંદો પડ્યો. આતે કેવું નસીબ ? હરિ, હરિ, હરિ, મારા પાપનો પાર ક્યારે આવશે ! કહું છે કે.

દોહરો.

જે મતિ પિછુસેં ઉપજે, એ મતિ આજે હોય,

કામ ન બીગરે કેઃકે, પછિતાવે નહિ કોય.

તેમ મને પણ અત્યારે અક્ષય આવી. રાંધ્યા પછી બળે ને રાંધ્યા પછી રજે, એ શા ઉપયોગનું ? બહેન મારી બહાલી બેહેન, મહારે કંમે તું પણ લેવાય છે; માટે મને આ કુંદનપુરમાં ગમે ત્યાં જીકી તું તારે આશ્રમે જઈ સુખી થા. હું ખાઈ છું કે પેલા યુવાનોએ બતાવેલા મંદમતિજ મારે માટે યોગ્ય છે.

કમળા—લક્ષ્મી તું આમ ગભરાય છે શું કરવા. ધંધર સૌ સારાં વાનાં કરશે. જો સામેથી પેલા કોઇ પવિત્ર ઋષિરાજ પધારે છે. તેમને મંદમતિ સંબંધી હકીકત પૂછી જોઇએ. (ધર્મધ્વજ ઋષિ આવે છે તેને પ્રણામ કરીને) ઋષિરાજ હું આપને પ્રણામ કરું છું.

ધર્મ—(ઉભા રહીને) પુત્રી તારૂં કલ્યાણ થાઓ. તમે કોણ છો ? ક્યાંથી આવો છો ને મારૂં શું કામ છે તે કહો !

કમળા—મહામુનિ, હું ઋષિ પત્ની છું, આ મારી સાથે મારી નાની બેન છે; તે કુંવારી છે, આ નગરમાં એક મંદમતિ નામે કોઇ બ્રહ્મ પુત્ર છે, તેમને વરવાની ઇચ્છા છે, એવી ભાળ મળી છે; માટે આપને વિનંતિ એટલીજ કરવાની છે કે તે કેત્ત છે, ને ક્યાં રહે છે, તે કૃપા કરીને કહો.

ધર્મ—રહે છે તો આટલામાં પણ તે તમને કોણે બતાવ્યો ?

કમળા—તમારા આવ્યા પહેલાં કેટલાક ઋષિપુત્રો અહીં ઘઘને જતા હતા, તેમને પૂછવાથી એક રામદત્ત નામના તરણે અમારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે.

ધર્મ—(દિલ્ગીરી યુક્ત) બહેન, એણે ઉપકાર નથી કર્યો, પણ અપરાધ કર્યો છે, ટીખળ કર્યું છે; જો એકામ કરશે તો પશ્ચાતાપમાં પરશે.

કમળા—હેં હેં ઋષિરાજ ! તેમણે કૌતિક કર્યું છે ? શું મંદમતિ મારી બહેનને યોગ્ય નથી ?

ધર્મ—ના, લેશ માત્ર નથી. એને ગામમાં રહેવાનું ઘર નથી, સી-મમાં ક્ષેત્ર નથી; છે તો સદ્ગૃહસ્થનો છોકરો, પણ કુસંગેં ચઢી વટલાઈ ગયો છે, વંદી ગયો છે, વ્યસની થયો છે. ગણિકાને ઘેર પડી રહે છે. બા-પની મિલકત હડાવી દીધી છે. એને ધર્મનું બાન નથી. સારા સારાનું જ્ઞાન નથી, બ્રહ્મત્વનું નિશાન નથી. હાલ તે ચીંથરે હાલ થઇ ગયો છે ને ધર્મ-શાળામાં પડી રહે છે. બીબી બટકી પેટ ભરે છે. એના આવા દુર્ગુણોને છ ગાતીએ પણ પંડિત બહાર મૂક્યો છે. એવો અભાગીયો વર ખતાવનાર ઇશ્વરના અપરાધી છે.

કમળા—(ઉદાસ થઇને) ત્યારે હવે અમારે શું કરવું. અમે ઘણે ઠેકાણે અથડાયાં પણ કાઢ વર મળતો નથી.

ધર્મ—અરે બહેન, વર ન મળે તો કુંવારા રહેવું સહજ ફરજજો સાઈ છે; પણ આવી રત્નના જેવી કન્યાનો અવતાર બાળવો એ મહા પાપ છે. બહેન કાગડાને દહીંચર, મડદને મણિ, ખરને ખટરસ, ને પાડાને પા-નનાં ખીડાં, તેમ મંદમતિને આ કન્યા છે. કેવળ અણુજુમતુ છે. એના અનામારીને વરવું તેના કરતાં જળમાં ઝંપાપાત કરવો કે અગ્નિમાં બળી મરવું શું ખોટું છે. ફરો, ખીજ વરની તપાસ કરો, પણ આવું સાહસ કરવાની તો હું નાજ પાડું છું. જે આખો દિવસ દારૂ પીને ગુણુકાને ઘેર પડી રહે છે, રાત્રી દિવસનું જેને બાન નથી. શરીરે પણ રોગી થઇ ગયો છે. સ્વપ્નમાં પણ નાનાં છોકરાંને ખીવરાવે એવો બાહુક, રાહુ કે શનિશ્વર જેવો છે; એવા કસાઇને ઘેર આગાચ બાંધશો તો પસ્તાશો. મેં તો તમને જે યથાર્થ હતું તે કહ્યું પણ હવે વર્તવું તમારા હાથમાં છે. દ્યો હવે હું રજા લઉં છું. (જાય છે.)

લક્ષ્મી—બહેન કમળા, શું કરવા શોચ કરે છે; એ જેવો હશે તેવો પણ મારે એ કબૂલ છે. એનેજ વરવું છે.

કમળા—અરે ઘેલી, જણી જોઇને તે ઝેર પીવાય ! તું અત્યારે પરણવાને તૈયાર થઇ છું પણ પરિણામ કેવું આવશે તેનો વિચાર કર્યો ?

લક્ષ્મી—બહેન, તારે પરિણામની ચિન્તા રાખવી જ નહિ. પ્રભુ સૌ સારાં વાનાં કરશે.

કમળા—પણ મહાર્ મન કેમ માને ?

લક્ષ્મી—જેમાં આગળથી દુઃખ જણાય છે, તેમાં પાછળથી સુખ થાય છે. એ ગમે તેવો હશે તોપણ હું તેને સુધારીને મારો સંસાર સુખ રૂપ બનાવવાની હિંમત રાખું છું.

કમળા—અરે બાળક, કુંગરા તે ખોવા જાય ? સમુદ્ર તે ઉલ્લેચે ખાલી થાય ? તારા વિચાર તો આકાશમાં મહેલ ચલાવવા જેવા છે. દૂધે ઘોયાથી કોયલા ઉજળા થાયજ નહિ; ગંગામાં નવરાવે ગધેડી ગાય થાયજ નહિ; લસણના છોડને કસ્તૂરીનું ખાતર નાંખીએ પણ સુવાસિત થાયજ નહિ; અને કરીયાતીના છોડને સાકરનું પાણી પાયાથી કડવાસ જાયજ નહિ. તેમ દુર્જન માણસો કોટી ઉપાયે સજ્જન થાયજ નહિ.

લક્ષ્મી—બહેન તારૂં કહેવું સત્ય છે. તથાપી ખત અને ઉઘોગ ચઢાય તે કરી શકે છે. મરજીરૂપ વર્તન સર્વને મોહતી છે. તે મને બરો-બર આવડે છે તેમ છતાં જો મારી ઇચ્છા નિષ્ફળ થશે તો હું આ સંસારના કોઈપણ સુખની અભિલાષી નથી. હું કેવળ પતિ સેવાનીજ ઇચ્છાવાળી છું, તો મને સુખ દુઃખ શું કરનાર છે ! બહેન જેમ પાણીને તેલ, ઇશ્વર ભક્તને માયા, અને આત્મચાનીને અચાનની ઉધેધ ચઢતી નથી, તેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીને પણ પતિ દુર્ગુણી લાગતો નથી; દુઃખ દુસચારનેા પાસ ચઢતો નથી.

કમળા—તારૂં કહેવું સ્વયં છે, તદ્દપી સોનાના વાસણ ઉપર લોહાનો ઢોળ ચઢાવનાર, ધીના કુસ્લામાં તેલનું મોઢીયું કરનાર, અને મીઠાના ગાડામાં સાકરનો ભેગ કરનારા મૂર્ખજ ગણાય છે માટે મારા પગ પાછા પડે છે.

લક્ષ્મી—બહેન, એ તો પ્રેમના પ્રભાવ છે. હિતકારીના હેતુ છે. પણ જરા વિચાર કર કે બ્યારે મંદમતિને કોઈ દેનાર નથી, ત્યારે મને કોઈ લેનાર નથી ! માટે આતો જુગતે જુગતી જેડી ઇશ્વરજ બતાવી છે. હવે પાછાં બરીએ તેટલાં પાપનાં પગલાં. વિધાતાએ જે લેખ લખ્યા છે તેમાં મીન મેખ કોણ કરનાર છે ? હવે સુખ દુઃખ પડે તે સહેવું, ને કર્મને આધીન રહેવું, એજ ઉત્તમ ઉપાય છે; માટે ચાલો સત્વર મંદમતિ પાસે ચાલો.

કમળા—બહેન તને ઉતાવળ આવી છે, પણ કમળના ફુલને અગ્નિમાં નાંખતાં મારો જીવ કેમ ચાલે ? કામળ કદળીના ઉપર કોવાઢાનો ધા કેમ મરાય ? કસાઇને ઘેર ગાય કેમ બધાય ?

લક્ષ્મી—કમળા, તું ડાહી થઇને કેમ બૂલે છે ! સૌથી બળવાન

સંરંકાર છે. મારે એના રૂપ કે ગુણની પરવા નથી. રાગી હશે તો સેવાનો લાભ વિશેષ મળશે.

બહેન, મનુષ્ય માત્રને જ્યારે ઇચ્છિત વસ્તુ મળતી નથી, ત્યારે ગમે તેનાથી કામ ચલાવી પોતાનું મન વાળે છે. જુઓ, જ્યારે પ્રભુ પ્રત્યક્ષ જણાતા નથી ત્યારે મનુષ્યો પ્રતિમા પૂજે છે. સૂર્ય ચંદ્રની ગેરહાજરીમાં દીવાથી કામ ચલાવે છે. પુત્ર પુત્રીને અભાવે તુલશી પરણાવી દેહાવો લે છે. જેને નવાં ચીર મળતાં નથી તે જીર્ણ કપડાંથી અંગ ઢાંકે છે. જેને રહેવાને મહેલ નથી મળતા તે કુખામાં કસોલ કરે છે, સોના રૂપાને બદલે રંકો નિકલ કે પીતળના અલંકારો પહેરે છે. પાનને બદલે તુળથીપત્ર વાપરે છે. હીરા મોતીને બદલે કાચ જડાવે છે પણ મનુષ્ય માત્ર એકને અવેળે બીજાથી મન વાળે છે. જે મનુષ્યો મન વાળતા નથી તે રીખાય છે, ને પોતાના સંસારને હાથે કરી દુઃખરૂપ બનાવે છે; માટે બહેન, હું તો મારા તન મનથી મંદમતિને વરી ચૂકી છું.

કમળા—અરે ઘેલી, પણ કદાચિત્ત તેજ ના પાડશે તો તારો નિશ્ચય ક્યાં રહેશે ?

લક્ષ્મી—રહેશેજ. હું તેના નામનું સ્મરણ કરી બાકીનું આયુષ્ય પૂરું કરીશ; પણ હવે બીજો પતિ મારે કરવો નથી.

પ્રણેશ ૯ મો.

સ્થળ—ધર્મશાળા.

પાત્રો—મંદમતિ, રામદત્ત, દેવદત્ત, કમળા, લક્ષ્મી. અને ગોર.

રામદત્ત—કેમ મંદમતિલાલ, શું ચાલે છે ?

મંદમતિ—દહેર હાવીએ છીએ આવો લ્યો આ ચલમ બલમ પીવી હોય તો ભરો.

દેવદત્ત—[કટાક્ષમાં રામદત્તને] અહીં તમારે કશી વાતની જોટ નથી. રંગપાણી જે જોઇએ તે તૈયાર છે.

રામદત્ત—હા ચાર આ સીસાની હારતો છે પણ ખાલી પડેલા દેખાય છે.

મંદમતિ—અરે અમુરે યાંતો સદાય બીલાદહેર છે. એક દોસ્ત

દારે પચીસ રૂપીઆ આપ્યા છે તે ચાકરો ત્યાંસુધી બાદશાહ છીએ. પછીની શીકર પરમેશ્વરને છે.

રામદત્ત—ખરું કહો છો. બસ ખાધું પીધું ને ઉડાવ્યું એજ આપણું છે.

દેવદત્ત—મિત્ર રામદત્ત, આ સંસારમાં મદિરા છે તે તો એક અલૌકિક રસ છે. જેનો ભૂયુ જેવા મહાત્માએ સત્કાર કર્યો છે તેને આજના બ્રાહ્મણો અપવિત્ર કહે છે, એ તદ્દન ખોટું છે.

રામદત્ત—અરે એતે અપવિત્ર કહેવાય ? ભગવાને સમુદ્ર મથીને કાઢ્યો છે. અમૃતનો ભાઇ છે. એની તો લહેર જ જુદી છે. બસ પીધો કે આનંદસાગરમાં ગર્ક થઇ ગયા.

દેવદત્ત—જેવો એનોસ્વાદ ઉત્તમ છે તેવોજ ગુણુ છે. બસ કાયાતો કુંદન જેવી બનાવી દે છે.

રામદત્ત—કામોત્તેજક પણ તેવો જ છે. બસ જુવાની તો તેની પાસેથી આધીજ જતી નથી.

દેવદત્ત—અરે દુઃખતો સ્વપ્નામાં દેખાવજ દેતું નથી.

રામદત્ત—તેની સાથે માણસ બ્રહ્મરૂપ બની જાય છે. બસ આ, બેન, બેરી કે દીકરી ગમે તે હો પણ સૌના ઉપર સમાન ભાવ રહે છે.

દેવદત્ત—હા યાર, એ વાત ખરી છે. સુરાપાનીને મન નર્કની ખાડી, ને પુષ્પની વાડી એ બન્ને બરાબર છે. ગંગા જળમાં ને ખાણકુંડીના જળમાં મદિરાપાનીને મન મિત્રતા નથી. માયાથી રહીત થાય છે. અંગે પહેરેલાં આભણુ કે અલકારો ગમે તે લઇ જાય, તેને તેને મન શોક થતો નથી. કાદવ કીચડમાં સૂતો હોય તોપણ સવામણુ રૂની તળાઇમાં જાણે શહેરનો સુખો આજોટે છે એમ આનંદ માણે છે.

રામદત્ત—સ્વભાવ પણ ભોજો થઇ જાય છે. ગમે તેને ગમે તેવું બોલે, અને ગમે તેવું ગમે તેવું સાંભળે તોપણ એના મનથી બચીસે અક્ષર બરાબર છે. સુરાપાનીતો એક માન અપમાન રહીત ઇશ્વરના પૂર્ણ ભક્ત છે.

દેવદત્ત—અરે ભક્ત શું એ પોતેજ ભગવાન છે. ભગવાનના મોટા ભાઇ છે. જુઓને આ જગત તો તેને મનથી ત્રણબત છે. કાયામાયાની પરવા નથી. લાજ મલાજાની લાલચ નથી ત્યારે એતે ઇશ્વર કે ઇશ્વરના મોટા દાદા ?

મંદમતિ—બસ ! દાદા ! દાદા ! હુંતો મદિરાનેજ આ જગતમાં અ-

મૃત માતું છું. બીજું અમૃત છેજ નહિ. જે લોકો એતો સ્વાદ જાણતા નથી, તે લોકો ભલે તેની નિંદા કરે, પણ હુંનો અણંગે વખાણું છું.

રામદત—(કટાક્ષમાં) ધન્ય છે તમને. તમને એજ યોગ્ય છે. તમારા જેવા સદ્ગૃહસ્થો. જ્યારે એવી ઉમદા ચીજ નહિ પીએ, ત્યારે બીજે કોણ પીનાર છે ?

દેવદત—હા, અને જ્યાં સુધી એ અમૃતનો પગ શ્રીમંતોના ઘરમાં થયો નથી ત્યાંસુધી બિચારી લક્ષ્મીને પણ કેદ રહેવું પડે છે; માટે તમે જે કર્યું છે તે યોગ્ય કર્યું છે. જો એમ ન કર્યું હોત તો આ ધર્મશાળા તમારાં પગલાંથી ક્યારે પવિત્ર થાત ? પણ શેઠજી તમારા શરીરે આ રાતાં રાતાં ચાંદાં શેનાં જણાય છે ? શું કાંઈ વ્યાધી છે ?

મંદમતિ—વ્યાધિ ઉપાધીની તો મને ખબર નથી; પણ રોજ નવાં થામ છે, ને ખાતું છું ત્યારે લાલ જળે છે, પાકે છે, ને રૂધિર પડી નીકળે છે, એ દુઃખ જ્યારે મદિરા પીઉં છું ત્યારે ભૂલી જવાય છે.

દેવદત—અરે શેઠજી એતો તમને મહારોગ થયો છે, આગળ જતાં પીડાશે, ખાટશે પડશે. ઘરમાં કોઈ ચાકરી બાકરી કરનાર છે કે પેલી ગણિકાને રાખી રહ્યા છો તેજ ?

રામદત—ગુણકાને તો એ ઘણાય રાખે પણ ગુણકા એમને ક્યાં રાખે એવી છે ?

મંદમતિ—અરે ના શું રાખે. માફ મોં દીઠા વિના તો એ અમ ખાતી નથી એવી તો એ સુખત છે.

દેવદત—અરે ઘેલા, ગધેડાને લેડે જો પાપડ થતા હોત તો કોઈ અડદનો ભાવ ન પૂછત, ગોળનાં કામ ખોળથી સરતાં હોત તો શેરડી વાવત નહિ; અને ઘાસને બડકે જો ધરનાં કામ થતાં હોત તો કોઈ દિવે ખાજતજ નહિ; તેમ જો ગણિકાઓ સુખન હોત તો કોઈ પુરૂષો પરણત નહિ.

મંદમતિ—કેમ વળી એય બૈરીને એય બૈરી સૌ પુરૂષનું રળેલું ખાનારી છે. એમાં કમ રળીને આપણને ખવરાવે છે.

દેવદત—અરે ઘેલા, ગુલાબનું એ ફુલ અને ગુલાબાસનું એ ફુલ, કેસરનાએ વાળાને કેસુડાનાએ વાળા, સુખડનું એ લાકડું અને ખાખરાનું એ લાકડું, પણ ફુલે ફુલે, વાળે વાળે ને લાકડે લાકડે જેમ ફેર છે; તેમ નારીએ નારીએ પણ ફેર છે. પરણેલી સ્ત્રી એતો ગુલાબ છે, કેસર છે, સુખડ છે. માંદા પડીએ ત્યારે ચાકરી એ કરે, વંશ એનાથી રહે. આપ-

તિને સમયે દળી ખાંડીને કે મહેનત મજૂરી કરીને ચતિતુપોષણ એ કરે; ચુલકાથી એ ના બને. એતો જ્યાં સુધી આપણી પાસે વિત્ત દેખે ત્યાંસુધીજ આધીન રહે, અને પછી ખાલી કરી ખખડાવી મેલે.

મંદમતિ—ત્યારે એવી કાંઈ તમારા જાણવામાં હોય તો બતાવી દો, હું પરણવાને તૈયાર છું.

દેવદત્ત—આપણા નગરમાં એ સ્ત્રીઓ આવી છે. તેમાંની એક લક્ષ્મી નામની કુવારી છે, તેને અમે તમારી ભાળ બતાવી છે. તે તમારી પાસે આવે તો દાવ ચુકશે નહિ. (એટલામાં ક્રમળા અને લક્ષ્મી આવે છે તેને જોઈ) હોય એ આવે. હવે અમે જઈએ છીએ. (જાય છે.)

ક્રમળા—(ચોકીદારને) અરે ભાઈ આ ધર્મશાળામાં કાંઈ મંદમતિ નામના બ્રાહ્મણ રહે છે તે ક્યાં છે ?

ચોકીદાર—હા બહેન જુઓ પેલા ખુણામાં બેઠા બેઠા અગનાજી પુકે છે તે.

ક્રમળા—(કચવાતી લક્ષ્મીને) અરરર આ ભયંકર મૂર્તિ મંદમતિ ? આતે બ્રાહ્મણ કે બ્રહ્મ રાક્ષસ ? આ પાસે અગ્નિતું કુંડું શું ? આ ચીપીયા શા ? આ ચલમ શી ? આ પલાસ પત્રનાં પડીકાં શાં ? હાથ હાથ, આ શીશાની તો હાર પડી છે. આતે સ્મશાનનો પ્રેત ? કે દિવ્વરાજ ? લક્ષ્મી લક્ષ્મી તારી ખુદ્ધિ કેમ ફરી ગઈ છે ?

લક્ષ્મી—બહેન, જે કહીએ તે એ. એજ મારા મનનો મણિ, એજ મારા તનનો ધણી, અને એજ મારો પતિ. તું એને કુરૂપ કહે છે. પણ મારા મનથી તો એ મદનમૂર્તિ છે.

ક્રમળા—અરે ઘેલી. એકવાર હડ કરીને પરતાઈ છે ને બીજવાર પરતાઈશ. ક્રુધા અતિશે લાગી હોય પણ કાંઈ વિષમય અહાર થાય ? પતિ કરવો એ સત્ય, પણ આતે પતિ કહેવાય ? અરે એ પતિ નથી પણ પતિત છે, અતિત છે, વિત્ત વિનાનો દારિદ્રિ છે તારી ધારણા વિપરિત છે.

લક્ષ્મી—ક્રમળા, એજ મારો નાથ. એજ મારો પીયુ.

ક્રમળા—લક્ષ્મી એ નાથ નથી પણ અનાથ છે. નાથ્ય છે. પીયુ નથી પણ ઝેરતું બીયું છે.

લક્ષ્મી—બહેન, હવે એની નિંદા તું મારે મોઢે ના કરીશ. એ જે હશે તે, પણ મારા માથાતું છત્ર છે. હું માત્ર સેવા સુખની ઇચ્છા રાખું છું, તે એનાથીજ પૂરું થશે. અત્યારે તું એના દુર્યુજથી ડરે છે,

પણ ખાત્રી રાખજે કે હું એના સર્વ દુર્ગુણ મૂકાવી દઇશ. એને સુધારીશ, અને એનાથીજ હું મારો સંસાર અન્યત્રે દૃષ્ટાંતરૂપ કરીશ.

કમળા—(હર્ષયુક્ત) ધન્ય છે ધન્ય છે મારી વહાલી લક્ષ્મી ધન્ય છે તને. તારી હિંમત જોઈ હું ખુશી થાઉં છું, અને આ મંગળકાર્ય કરવાની સમ્મતિ આપું છું. (ગનને મંદમતિ પાસે જાય છે.)

લક્ષ્મી—દિગ્ગજાન હું આપને પ્રણામ કરું છું.

મંદમતિ—તમે કાણ છો ? ને કેમ આવ્યાં છો તે કહો.

કમળા—મહારાજ આ મારી નાની બેન આપની સાથે લગ્ન કરવાની ઈચ્છાએ આપની સમક્ષ આવી ઉભી છે, તેના ઉપર કૃપા કરો. અને તેને જન્મની સાથી કરી કૃતાર્થ કરો.

મંદમતિ—જે તેને પરણવાની મરજી હશે તો હું ખુશી છું. પણ તે મારી ઈચ્છાને આધીન રહેશે ?

લક્ષ્મી—(હાથ જોડીને) નાથ જેમ અંતરની ઉર્મીને આધિન રસના રહે છે તેમ હું પણ તમારે આધીન રહીશ.

મંદમતિ—પણ હું તો મારે જે કરતો આવ્યો છું, તે ક્યે જઇશ; તેમાં તારાથી આડે નહિ અવાય.

લક્ષ્મી—હું આપને આપના દરેક કાર્યમાં સહાયબૂત થઇશ. પછી જગત તેને માટે ગમે તેવું કહેશે તેની દરકાર નહિ રાખું.

મંદમતિ—પણ મારે ત્યાં તો ખાવા પીવા ખેરસહ્યા ! રહેવાને ધર્મશાળા અને પુણ્યમાં આ શીશા છે. માફ દરરોજનું ખર્ચ કેટલું છે તે તું જાણે છે ?

લક્ષ્મી—પ્રાણનાથ જે હશે તે હું મહેનત મજૂરી કરીને નિભાવીશ.

મંદમતિ—મહુ સાફ ત્યારે બોલાવો શુક્રને. (એટલામાં સોમદત્ત શુકલ ત્યાં બેઠા છે તે મંદમતિનો શબ્દ સાંભળીને પાસે જાય છે.)

સોમદત્ત—આ શુકલ હું હાજર છું. શું કરવાનું છે તે કહો.

કમળા—મહારાજ, આ મારી ખેલેનું લગ્ન મંદમતિલાલ સાથે કરાવો.

સોમદત્ત—ઘણી ખુશીની સાથે કરાવું, પણ દક્ષણાતું શું કહો છો ? (સ્વગત) આ બાઈને કેવો હવાડોએ ના મળ્યો કે આવો દર-ચારી વર્ણસંકર શોધી કાઢ્યો ! ખેર એની મરજી ! એમાં આપણું શું જાય છે. પણ આપણે તો વર મરો કન્યા મરો પણ ગોરનું તરબાણું ભરો.

કમળા—તમારી દક્ષણાના પૈસા હું આપીશ.

સોમદત્ત—હા, પણ એ વાતનો ઉધારો નહિ. દાન બાકુ દક્ષણા અને લાંચ એ ચારે રોકડીયાં.

કમળા—બહુ સારૂ પહેલા લ્યો. (ચાર રૂપીયા આપે છે તે ગોર લે છે.)

સોમદત્ત—(સામસામા બેસારીને કંકુના ચાંદલા કરીને એક ખીન્નનો હાથ જલાવી મંત્ર બોલે છે.) સમુદ્ધર્તે ! શુભ કલ્યાણ ! આ-રોગ્યં નિર્વિદને શુભં ભવતુ ! વરકન્યા સાવધાન ! (આશિર્વાદ દઇને શુ-કલ વિદાય થાય છે.)

લક્ષ્મી—બહેન તમે મારે માટે ઘણાજ પરિશ્રમ વેઠ્યો છે; તેથી હું તમારો ઉપકાર માનું છું.

કમળા—બહેન લક્ષ્મી, મેં તને પરણાવી. તારા ભાગ્યમાં હતો તે સ્વામી તને મળ્યો. હવે એ જોવો હોય તેવો પણ તું તેને ઇશ્વર માનજે. તેની સેવા ચાકરી કરજે; ને સદાય આજ્ઞાનુસાર વરતી આનંદમાં રહેજે. જોને—

ઉપજાતી છંદ.

આંખો ઝુલાવે ત્યમ શાખ કુલે,
ચારે ચઢી કોમળ વેલ કુલે,
મીઠી સરીતા જ્યમ થાય ખારી,
સ્વભાવ વર્તે નિાધનો વિચારી.

તેમ તું પણ સમય વરતીને ચાલજે, ઇશ્વર તારું કલ્યાણ કરશે.

લક્ષ્મી—બહેન તારી અમૂલ્ય શિખામણ હું કદી ભૂલવાની નથી. તું મારી ચિન્તા કરીશ નહિ. મેં તને ઘણું દુઃખ દીધું છે; તેની હું તારી પાસે ક્ષમા માગું છું.

કમળા—બહાલી લક્ષ્મી, ધર્મમાં તત્પર રહેજે. હવે હું જાઉં છું. (સજળ નેત્રે ભેઠીને જાય છે.)

લક્ષ્મી—(હાથ જોડીને) પ્રાણનાથ હવે શી આજ્ઞા છે ? લાવો હું આપના ચર્ણ તળાંમું.

મંદમતિ—આતે રાંડ ઘેલી છે કે શું ? વળી મને આ ભૂત ક્યાંથી વળગ્યું ! પેટમાં તિલાકા બોલે છે ને પગ ચાંપવા આવે છે.

લક્ષ્મી—(નમીને) નાથ તમે જતાવો તે સ્થળે રસોઇ કરૂં. સીધું સામાન હોય તો તે, નહિતો લાવી આપો, અથવા મને આજ્ઞા કરો તો

હું લઈ આવું.

મંદમતિ—રાંધવાનું સ્થળ તો આ ધર્મશાળા ! ને હવેલી જો-
ઇતી હોય તો કોઈ જીનને જ.

લક્ષ્મી—અરે નાથ આતો મારે હવેલીથી અધિક છે. આપનું
દર્શન એજ મારે સાત માળનું મહાલય છે. પણ પૈ... (કહી અચકી જાયછે.)

મંદમતિ—લે, લે, લે આ રૂપીઓ તેમાંથી મારે વાસ્તે મદિરા,
ગાંજો, તમાકુ અને માઝમ તથા સોપારી લેતી આવજો; ને વધે તેનું
સીધું લાવજો.

લક્ષ્મી—બહુ સારૂ પ્રાણનાથ જેવી આતો ! પણ આ ધર્મશાળા-
ના માલિક આપણને અહીં હમેશાં નહિ રહેવા દે; માટે આતો હોય તો
આ નગરની બહાર એક પર્યુકુટી બનાવું.

મંદમતિ—નહિ રહેવા દે તો લોકોના ધરના ઓટલા ક્યાં જતા
રહ્યા છે. ત્યાં પડી રહેવાશે; પણ તમે તો રાણીની પેઠે મલાજામાં
રહેવા આવ્યાં હશે કેમ ?

લક્ષ્મી—નાથ હું તો આપ જ્યાં હશે ત્યાં ખુશીની સાથે રહીશ,
પણ આપ આ નગરના એક ખાનદાન ગૃહસ્થના પુત્ર છો. જે જગ્યાએ
તમે ગાડીધોડે બેશી ફરેલા, હજારો યાચકના દારિદ્ર છેદેલાં તે જગ્યાએ
આવી કંગાલ સ્થિતિમાં તમે રહો એ મને બહુજ લાગી આવેછે; તો આ
પને કેટલું લાગતું હશે ? કહ્યું છે કે—

उपजाती वृत्तम्.

वरंवनं व्याघ्र गजेंद्र सेवितं ।

द्रुमालये पक्क फलांबुभोजनं ॥

तृणानिशय्या परिधान वलकलं ।

न बंधु मध्ये धनहीन जीवनं ॥

માટે ભાગી લોંચમાં દેવતા મેલી દૂર રહેવું એ ઠીક છે; પછી આપની મરજી.

મંદમતિ—ઠીક છે ઠીક છે. એ બધી કડાકુટ તું તારી મેજે કરી
લેજો પણ હમણાં તો પેટની પૂજા કર, પછી પર્યુકુટી.

લક્ષ્મી—બહુ સારૂ.

(કહી જાય છે.)

પ્રવેશ ૧૦ મો.

પાત્રો—મંદમતિ અને લક્ષ્મી.

મંદમતિ—[સ્વગત] પરણ્યા તો ખરા પણ ના પરણ્યા જેવા, ખાયડી તો મળી પણ ઓડુ મળી ! નહિ રૂપ, નહિ શુભ, નહિ ગાન તાન કે રંગરાગ, એ તે ખાયડી કહેવાય ? અસ જૈરી તો વિષવતિ; જેને જોતાંજ આંખો શિતળ થઈ જાય છે. એનો હાવ ભાવ, એની અદા, એનો લટકો ચટકો અને એનાં નખરાં એ તો એનીજ પાસે છે. એનું સ્વરૂપ, એની સુધડતા અને એનું ગાન તો હોય ને થાય ! આહા, હું આવો થઇ ગયો છું તો પણ, એનો પ્રેમ જોવાને તેવોજ છે; એ એની સુકલિનતા છે. આજે પાંચ સાત દિવસથી મેં એનું મોં જોયું નથી; તેથી મારો જીવ તલપાપડ થાય છે; પણ શું કરું હું માંદો છું મારાથી ચલાવું નથી. આજ તો ગમે તેમ કરીને પણ હું એને ઘેર જઈશ; પણ હાથ આ રાંડ ક્યારની મારો વેચવા ટળી છે તે આવીજ નહિ. એનો ખરડો મારે થયો છે. ચાલ આવવા દે વળતી વાત ! [એટલામાં લક્ષ્મી હાથમાં બંધીઆ લઇ આવે છે] રાંડ કમળત, ક્યારની ક્યાં ટળી હતી ? (બે ચાર જડાવી દે છે.)

લક્ષ્મી—(કંપતી કંપતી) ક્ષમા કરો નાથ; ક્ષમા કરો. હું આપની આજ્ઞા લઇનેજ કાઢતો મારો વેચવા ગઇ હતી.

મંદમતિ—[તમારો મારીને] પણ અભાગણી આટલી બંધીવાર શું કર્યું ? (લાત મારે છે ને લક્ષ્મી પડી જાય છે.) બોલ, બોલ કયા તારા માટીની સાથે ગપાટા મારવા રહી હતી ? (બીજી લાત મારવા જતાં મંદમતિ પડી જાય છે.)

લક્ષ્મી—[ઝટ લઇને દોડતી આશ્વાસના કરતી] ખમા પ્રાણુ-નાથ ખમા તમને ! આટલો બધો ક્રોધ શા સારું કરો છો ? મને મારી તો ચિન્તા નથી પણ આપનું રૂધિર તપી જશે ! રોગની વૃદ્ધિ થશે માટે શાન્તિ રાખો. (શરીરે હાથ ફેરવે છે.)

મંદમતિ—[હાથ તરછોડી] આધી મેર આધી રાંડ શંખણી ! રોગની કરનારીજ તું છે.

લક્ષ્મી—નાથ મારાથી તો બને છે તે ઓસડ વેસડ કરું છું એમાં મારો શો અપરાધ છે.

મંદમતિ—રાંડ અપસધજ તારો છે. હું ગાંજો ભાંગ માજમ અને અશીશુ ને ખાતો હતો તે બધું તેં છોડાવી દીધું તો પણ મને મદિરા લાવી આપતી તથી. વૈદનું બહાનું બતાવી ચુલાખના શરણતમાં દેવતા મેલે છે. રાંડ દર્કશા તારૂં કાળું મોઢું લઇ અહીંથી આધી ટળ.

[તમાચા મારે છે.]

લક્ષ્મી—(પગે લાગતી) ક્ષમા કરો નાથ ક્ષમા કરો. આ અ-ભાગણીના કઠોર અંગને તો ધાએ પડવાના નથી; પણ તમારા કોમળ ચ-રણ પછડાશે તો પીડા થશે.

મંદમતિ—એ તો ખરું જ તો પણ મેં મદિરા કહ્યો હતો તે કેમ ન લાવી ?

લક્ષ્મી—(કંપતી) નાથ વૈદરાજનું કહેતું એવું છે કે દારૂથી રો-ગની વૃદ્ધિ થાય છે.

મંદમતિ—એવો કીયો વૈદ મુઝો છે ? દારૂથી તે રોગ વધતો હશે ? સંસ્થિમાં સારામાં સાડું ઝોસડ દારૂ છે. બસ દારૂ વિના સઘળે અ-ધારું છે; મારે દારૂ તો નેધશેજ.

લક્ષ્મી—નાથ આટલું બોલો છો, ચાલો છો, ને હરો છો ફરો છો એ બધો પ્રતાપ દારૂ છોડવાનોજ છે. જુઓ આ ચાડાં પણ જરા જરા રૂઝાવા લાગ્યાં છે.

મંદમતિ—અરે રાંડ જો દારૂ પાયો હોત તો ક્યારનો સાજો થોડા જવો થયો હોત; પણ તેંજ મારા પગ ભાગી નાંખ્યા છે; મારે લાવ ઝટ-પટ દારૂ લાવ.

લક્ષ્મી—(સ્વગત) પ્રાણનાથે હઠ લીધી છે તે લાવવોજ પડશે. શિવ, શિવ, શિવ, આવું અપવિત્ર કામ મારે હાથે કરવું મને યોગ્ય નથી, તથાપિ પતિની આજ્ઞા માનવી એ સ્ત્રીનો ધર્મ છે. મંદોદરી કેવળ સતી હતી પણ પતિની આજ્ઞાનુસાર સીતાને સમજવવા જવું પડ્યું હતું ! ! ક-મળા જીવીએ પણ પતિની આજ્ઞાનુસાર પોતાના પ્રિય બાંધવ જરાસં-ધનું અહિત કર્યું હતું; તેમ મારે પણ આ કામ કરવું પડશે. (પ્રગટ) નાથ આપણે બ્રાહ્મણ છીએ; આપણાથી દારૂ ના પીવાય. કદાપી સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કરવું પડે તો પાન કરવામાં કેટલો દોષ છે તે વિચારી જુઓ.

મંદમતિ—અરે રાંડ દોષ હશે તો નાહી નંખાશે પણ દારૂ વિના નહિ ચાલે.

લક્ષ્મી—નાથ જે મદિરાએ તમને આવી સ્થિતિએ આણી મૂક્યા છે તે તમને કેમ રૂચે છે? એમાં શો સ્વાદ છે? શો લાભ છે? કેવળ હા-નીથી ભરેલો છે. ગર્થ ખરચીને ગાંડા બનવાનું છે.

મંદમતિ—અરે એનો સ્વાદ તો શુક જેવા મહાત્મા જાણે છે. હું તો તમામ લાભ દારૂમાંજ દેખું છું.

લક્ષ્મી—ભલે પણ એક લાકડાના ભારમાંથી એ જાણેનો ઉદર નિ-વાહ પરાણે થાય છે; ત્યાં દારૂ ક્યાંથી લાવવો ?

મંદમતિ—અસ, અસ તારૂં ટાયલું બંધ કર. રાંડ તેં તમામ કામ પૂરું પાડવાનું તારે માથે રાખ્યું છે; ત્યારેજ હું તને પરણ્યો છું. અસ લાવ, દારૂ લાવ; ચોરી કરીને લાવ; ખાતર પાડીને લાવ; પણ લાવ લા-વ ને લાવ.

લક્ષ્મી—(સ્વગત) વાત વંદી, હવે ઝાઝી રગઝક કરવામાં સાર નથી. (પ્રગટ) પ્રાણનાથ આપ શાંત થઇને આ મંચક પર બેસો. હું ત-મારા પગ ઘોઇને બીજા પાટા બાંધું. પછી લઇ આવું. (હાથ ઝાઝીને બેસારે છે; એસડ ખવરાવે છે ને બીજા પાટા બાંધે છે.)

મંદમતિ—(યુમ પાડતો) અરરરર ઓય ઓયરે આપલીઆ. મને સણકા નાંખે છે. મારા પગ કળી પડે છે; તુટી જાય છે; નથી રહે-વાતુંરે આપલીઆ.

લક્ષ્મી—અમા, અમા, મારા પ્રાણ અમા તમને ! લાવો જરા ત-જાંસુ. (ચાંપે છે)

મંદમતિ—ઓ રાંડ તારૂં સત્યાનાશ જાય; મને દુખાડ્યો. (લા-ત મારે છે.)

લક્ષ્મી—તમારા પગે દુખાશે; હ્યો હું પાસે આવું; મારવી હો-યતો હાથથી મારે. (સ્વગત) અરેરે ઘણા, ઘણા ઉપાય કર્યા, પણ આ-રામ થતો નથી; હવે હું શું કરું ? હવે તો જેનાથી એમને આનંદ થાય તે કરવા દેવું. (પ્રગટ) પ્રાણનાથ તમને જેનાથી આનંદ થાય તે સુ-ખેથી કહો હું સત્વર કરીશ. આવા બચકર રોગમાં તો દરદીએ આનંદમાંજ રહેવું જોઇએ.

મંદમતિ—જે તું મને આનંદ આપવાને ઇચ્છતી હઉં તો અ-ત્યારે મને વિપવંતી ગુણકાને ઘેર લઇ જા. એનું ગાનતાન સાંભળીશ ને એવું મુખર્ષિંદ જોઇશ એટલે મારા તમામ રોગ મટી જશે. પછી હું તારી

પાસે મદિરા પીવા પણ નહિ માગું.

લક્ષ્મી—પ્રાણનાથ તમે જેમ કહો તેમ કરવાને હું તૈયાર છું; પરંતુ એક મોટી ભીતી એ છે કે એ વિષવંતી તમારા લાખો રૂપીઆ ગટ કરી ગઈ છે. અત્યારે તમે આવા રોગને લીધે અશક્ત થઈ ગયા છો; તેની સાથે પૈસે ટકે ખાલી થઈ ગયા છો; તેથી એ જરૂર દગો કરશે; કારણકે ગુણુકાઓ માત્ર દ્રવ્યનીજ લોભી હોય છે; તે ઉપરથી પ્રેમ ખતાવે છે પણ પ્રેમનો લવલેશ અંશ તેમનામાં હોતો નથી. એકને કુચો કરી ફેંકી દઈ ખીજને પકડવા તૈયાર થાય છે.

મંદમતિ—તારી કલ્પના તદ્દન ખોટી છે. એ ગુણુકા નથી પણ ગુણુથી ભરેલી ગોરી છે. હું મારી અશક્તાઈને લીધે કેટલાક દિવસથી તેની પાસે જઈ ચક્રો નથી; પણ એતો ધરાઈને ધાને નહિ ખાતી હોય! એના પ્રેમ ઉપર મારી લાખો રૂપીઆની પુંજ કુરખાન છે, એ ગુણુવાન છે; સુખત છે અને પ્રેમી છે.

લક્ષ્મી—નાથ તમે કહો છો ત્યારે હું ના નથી પાડતી; પણ છાશ ગમે તેટલી મીઠી પણ દૂધના જેવી હોય ? બગલી ગમે તેટલી ઘેણી પણ હંસણીની જેડે આવે ? ખોટાં મોતી ગમે તેટલાં રૂપાળાં દેખાય પણ ખરાનીતોલે આવે ? ઝાકળ ગમે તેટલું પડે પણ વરસાદની ગરજ સારે ? વિજળીના દીવાનું ગમે તેટલું અજવાળું આવે પણ ચંદ્ર કહેવાય ? તેમ ગુણુકા ગમે તેટલી સુખત, પ્રેમી કે ગુણુવાન કહો પણ પરણેલીની તોલે આવે ? નાજ આવે. નાથ અજવાળા તો એ રાત ! સવાગજ ઉંચો તોય સાથરો ! તેમ ગુણુકા તે ગુણુકા, એતો ઇંદ્ર વાયળાનાં ફળ, દેખીતાં રૂપાળાં પણ અંદરથી કડવાં ઝેર ! ! જગતમાં ગુણુકા એતો દુરાચારનો દરિયો છે; કપટની કુંપી છે; વિષની વેલી છે; જીવતી ઝાકણ છે, પાળેલી સાપણ છે; અખાડાની વેળુ છે; કુતરાની ચાટ છે; એનો સંગ કરનાર કોઈ સુખી થયા નથી; ને થશે નહિ. નાથ કદરૂપી કદરૂપી તોયે ધરતી નારી; સુખની અટારી, પ્રેમની ઝારી ને નીતિની બારી છે, ડુંગરીના પુષ્પમાંથી જે સુવાસ આવતી હોતતો કોઈ ગુલાબ વાવત નહિ; પીચકારીઓ મારે જે ખેતર પવનતાં હોતતો કોઈ વરસાદ માગત નહિ. ધીનું કામ ડોળા-આથી સરતું હોત તો કોઈ નાણું ખરચી ધો લેત નહિ; જે આપને ગાન તાન સાંભળવાની ઇચ્છા હોયતો હું ગાઈ સંભળાવું.

મંદમતિ—વારૂ ગા જોઈએ. કેવું ગાય છે.

લક્ષ્મી—

ગાયન.

આધીન આજ છું અલબેલા, મન મોહન મુખડું જોવાને,
 તાધીન ધીકતાન તાધીન ધીકતાન તાન મચાવું દુખ જોવાને;
 સ્વાણા સામળીયાજી, રંગે ઉદયમાં રમાડું,
 પીયુ પાતળીયાજી, હેતને હીંચોજે હીંચાડું;
 નાનુક નાવલીઆજી, લોજન લાવનાં જમાડું,
 પુજી પાવલીઆજી, પ્રેમને પલંગે પોઢાડું;
 પ્રીતિની પામરી અંગે ઓઢાડું આજ, રંગે રમાડું રાજ,
 હાજર છું હુકમ ઉઠાવાને—મન મોહન—૦
 સાવિત્રિ સતીએ સત્ય થકી પતિ જમને રીઝાવ્યો
 લોગવતીએ લોગી પતિ નર દેહે ભુજંગને બનાવ્યો,
 બહાલાની દાસી છું, સેવાની પ્યાસી છું, ગુણ રત્નાકર
 નટવર નાગર, આ હુંડી છે સેવા કરવાને—મન મોહન—૦

મંદમતિ—હવે બસ કર બસ કર, મારા કાનને કંટાળો આપે
 છે. ગાયન તો વિષવંતીનું ।। બાકી બીજાં કાંઈ ।। ચાલ ચાલ મને એ-
 કદમ વિષવંતીને ઘેર લઇ જા.

લક્ષ્મી—જ્યારે આપની એવીજ ઇચ્છા છે ત્યારે હું લઇ જાઉં
 છું; પણ એના હાથની બીડી, પાણી કે મદિરા લેવાની પ્રતિજ્ઞા દ્યો તોજ
 મારો જીવ ચાલે.

મંદમતિ—તારા સમ નહિ લઉં પછી કાંઈ ? પણ સત્વર લઇજા.

લક્ષ્મી—દ્યો ત્યારે ચાલો. (કહી માથે મંચકમાં બેસાડી જાય છે.)

પ્રવેશ ૧૧ મો.

સ્થળ—વિષવંતીનો બંગલો.

પાત્રો—વિષવંતી, લાલા, લીલા, કપટચંદ, મંદમતિલાલ અને લક્ષ્મી.

વિષવંતી—(સ્વગત) મંદમતિલાલ હવે ખરેખરો બિખારી થઇ
 ગયો છે. તેના રોગીષ્ટ શરીરમાંથી એટલી બધી દુર્ગંધી આવે છે કે પાસે
 બેસતાં પણ કંપારી છુટે છે. મેં તેને ખરતો કરવાને માટે ઘણા ઉપાય

કર્યા; પણ તે મારો ખ્યાલ છોડતો નથી; ખીજી તો દહેશત નથી પણ તેના કોઇ લહેણદાર આવી મારે ઘેર જપ્તી કરશે તો મારું કાલ્યું પીંજ્યું કપાસ થઈ જશે; માટે હવે તેને શાન્ત કરી નાંખવો એજ ઉત્તમ ઉપાય છે. (કપટ આવે છે.) આવો, આવો કપટચંદ્ર તમારીજ રાહ જોતી હતી.

કપટચંદ્ર—મારો જીવ પણ તમારામાંજ હતો, પણ વિષવંતી, એક વાત કહેવાની છે.

વિષવંતી—(આતુરતાથી) કહો, કહો શી વાત છે ?

કપટ—હમણાં મંદમતિલાલ એક સ્ત્રી પરણ્યો છે, તે ધણી બણેલી અને હુશિયાર છે; આપણે તેનું દ્રવ્ય પચાવી પડ્યા છીએ, એ વાત જો એના જાણવામાં આવશે તો જરૂર દરબારમાં ફોરે તેવી છે; માટે સત્વર ઉપાય કરો, નહિ તો ત્યાં પછી આપણો એકે બચાવ નથી.

વિષવંતી—હું પણ એજ વિચારમાં છું. એ કેટલાક સિંચસથી મારે ઘેર આવતો નથી તેનું કારણ પણ એજ સ્ત્રી હશે.

કપટ—ના, ના એટલો બધો દાખ હળુ બેઠો નથી, પણ તેનાથી ચલાતું નથી; માટે આવ્યો નથી; બાકી એનો મોહ તો તારા ઉપર તેવોને તેવોજ છે. એને ગાયનનો ધણો શોખ છે, માટે ગમ તેમ કરીને પણ આજ એ અહીં આવ્યા વિના રહેશે નહિ, માટે તું તૈયારી કર.

વિષવંતી—તૈયારી તો એવી કરું કે આવે તેવો પરસોડમાં પહોંચતો કરું.

કપટચંદ્ર—પણ જોજો હો, બરાબર બાજી રચજો; નહિ તો તારાને મારો ફજોતો થશે.

વિષવંતી—અરે, ફજોતો શું, શ્તેહ થશે ! ! એવાંતો કંઈક હામ બેસારી દીધાં તેનો પત્તોએ નથી ! !

કપટ—શાબાશ, શાબાશ વિષવંતી શાબાશ છે તને. મને ખાત્રી છે કે તું તારો ધારેલો બેઠો પાર પાડ્યા વિના રહેનાર નથી. (સ્વગત) હવે મારે અહીં રહેવું સલાહ ભરેલું નથી; વખતે વાતનું વરેલું થઇ જાય તો પહેલાં આપણે પકડાઇએ; માટે એવું હોય તો છો એ રાંડ પકડાતી. એણે ધણુએ હરામનું ખાધું છે. એકવું પડશે તો એને પડશે ! આપણે તો પોખારાજ ગણવા. (પ્રગટ) લ્યો હવે હું જઈ છું.

વિષવંતી—હવે જાઓ ક્યાં ? આવાં કામ તે નાશબાજ કયે થતાં હશે ? તમારી તો ખાસ હીંમત છે, ને જઈ છું એ શું બોલ્યા ?

(સ્વગત) આ કપટચંદ બડો તાલમળાજી છે. એ અંચુડે ઉતરેડ પાડી એનો દાવ સાધી લેવા ધારે છે, પણ હું એની ઉસ્તાદ છું. મંદમતિને પૂરો કરતાં વખતે વાત વધારે થઇ તો હું પહેલી મારી જઈ ને એ બંદા હરામનો માલ સુખેથી ભોગવે; મારે ભાગે તો શોક્યનાં કાંકણ સાથે ભાગે એમ કરવું.

કપટચંદ—(સ્વગત) આનો સપડાયા. જો ના કહીશું તો દગો જણાશે ને હા કહીશું તો રહેવું પડશે. જેમ થનાર હશે તેમ થશે પણ બહેમ આવે એવું ના કરવું. (પ્રગટ) જો મારી જરૂરજ હોય તો હું રહેવાને તૈયાર છું. એમ ડરે છે શું કરવા ? હું કાંઈ તારાથી દૂર છું ? ચાલો રહું છું પણ જોઈએ તે મંગાવ્યું છે ?

વિષયવર્તિ—તેની તમારે ચિન્તા ન કરવી. બધું તૈયાર છે. જાઓ તમે પેલા શણગારેલા ઓરડામાં બેસો હું અહીં તૈયારી કરાવી ત્યાં આવું છું. (કપટચંદ ઓરડામાં જાય છે.) (દાસીને) લાલાતું બારણેથી કાઢ આવતા જતાની તપાસ રાખ; અને લીલા તું લે આ પડીકું તારી પાસે રાખ. જ્યારે મંદમતિલાલ આવે ત્યારે તારે અમારી પાસે બેસવું; ને મદિરાના પ્યાલા ભરી ભરીને આપવા. જ્યારે તે બરાબર ચકચુર થાય ત્યારે છેલ્લા પ્યાલામાં આ પડીકું ભભરાવી દેવું. જોજો બૂલતી નહિ.

લીલા—બહુ સારૂ બાઈ સાહેબ નહિ બૂલું. (એટલામાં લક્ષ્મી મંદમતિને લઇ આવે છે.)

લક્ષ્મી—(મંચક ઉતારી) પ્રાણનાથ આ તમે જ કહેતા હતા તે ગુણકાતું ધર આવ્યું; ઉઠાને પધારો; પણ જોજો હો કાંઈ ખાસો પીશો નહિ; મને આ સ્થળ ધણું ભારે લાગે છે.

મંદમતિ—બહુ સારૂ મેલ લવારો. તને તો આખું સહેર ભારે લાગશે.

લક્ષ્મી—નાથ મારું કહ્યું લક્ષ્મીમાં રાખજો.

મંદમતિ—(તમાચો ઉગામી) રાંડ દોઢડહી છે તો. નહિ ખાઇએ નહિ પીએ પછી કાંઈ ?

લક્ષ્મી—એજ નાથ એજ. સુખેથી પધારો; પણ મને શી આગ્રાછે ?

મંદમતિ—તું અત્યારે પાછી જા; અગર અહીં તારી નજરમાં આવે તે ઓટલા ઉપર પડી રહે; પણ સવારમાં સર્વોદય થયા પહેલાં મને લઇ જજો. (જાય છે.)

લક્ષ્મી—બહુ સારૂ. (સ્વગત) હે વિશ્વાધાર, અત્યારે મારા પ્રાણ-

નાથની આગ્રાને આધીન થઇ મારે આવા અપવિત્ર સ્થાનમાં પગ દેવો પડ્યો છે; તેની હું તારી પાસે ક્ષમા માગું છું. હે દીનદયાળ; તમે મારા સ્વામીનું રક્ષણ કરજો. હું તમારે આધારે છું. મને તમારો વિશ્વાસ છે. હે પ્રભુ મારા સૌભાગ્યનું રક્ષણ કેવળ તમારી દયા ઉપર રહેલું છે. જય, જય જગદીશ્વર હું તમને પ્રણામ કરું છું. ચાલ જીવ અત્યારે મરદીમાં જવા કરતાં પેલા સામેના ઝોટલા ઉપર બેસી પ્રભુનું ભજન કરું. (ઝોટલા ઉપર બેસી ઇશ્વરનું આરાધન કરે છે.)

લાલા—(ઉડીને) બાઇ સાહેબ મંદમતિલાલ પધાર્યા ! !

વિષવંતી—(સામી આવીને) પધારો, પધારો મારા અલ્પબેલા આજતો કાંઇ સોનાનો સૂરજ ઉગ્યો.

મંદમતિ—(ખુશી થતો) કેમ બહાલી વિષવંતી, શું કરો છો ?

વિષવંતી—(દિલ્લગીરીથી) બહાલા દશ દશ રાત્રીના ઉન્નગરાને તમારા નામની માળા ! ખીન્નું શું કરીએ ?

મંદમતિ—મારી પણ એજ વલે હતી. (સ્વગત) આહા ! શો મારી ગુલજરનો મારા ઉપર પ્યાર ! ! [પ્રગટ] પ્યારી હું તો તારા વિના દિવાનોજ બની ગયો હતો.

વિષવંતી—અલબેલા હવે તમેતો છેક કઠોર થઇ ગયા. આજે દશ દશ દિવસથી મોહું બતાવ્યું નથી ને દિવાના બની ગયા કહો છો એ કેમ મનાય ? તમારા મનમાં તો ગમે તેમ હો પણ મારી ધડીતો તમારા વિના વર્ષ જેવી જાય છે.

મંદમતિ—અરે છબીલડી, તારી ધડીતો વર્ષ જેવી જાય છે, પણ મારી ધડીતો તારા વિના કલ્પથીએ મોટી થાય છે.

વિષવંતી—હા...હા એ તો હું સમજું છું. જો એટલું બધું હોત તો મારા ઉપર શોકયજ શું કરવા લાવત ! પણ હાથીના દાંત દેખાડવાનાએ જુદા ને ચાવવાનાએ જુદા છે.

મંદમતિ—એતો ઇશ્વર જાણે છે. પણ શોકયનો તારે શો સંતાપ છે ? એતો એક માઈ શરીર નખળું છે, તેથી ચાકરી કરનાર ચાકરી રાખી છે; પણ તન મનની માલિકતો તું છે તે છે.

વિષવંતી—[સ્વગત] તારા તનમાં દેવતા મેલ ને મનમાંએ દેવતા મેલ; મારે કંઈ કામનું નથી; હું તો રંગોલાની રાણી; ધનાઢયની ધણીઆણી, દોલતની દાસીને પૈસાનીજ ઉપાસી છું. હું તારા જેવા સદા સરોવરની

પાળે ખેસી રહું એવી ગાંડી નથી. [પ્રગટ] ખ્યાર તમે તો કુવામાં ઉતારીને વરત વાઢી લીધું છે. જ્યારે એર પાતું હતું ત્યારે કુષ ખાધને શું કામ ઉછેરી ? આમ અધવચ્ચ મેલવી હતી ત્યારે પ્રીત શું કરવા લગાડી ? હવે તમે ગમે તેમ બોલો, પણ જેટલા નવીના તેટલા મારા થવાના છે ?

મંદમતિ—[સ્વગત] પેલો ઘેલી રાંડ કહેતી હતી કે આનો વિશ્વાસ ન રાખશો; પણ આનો વિશ્વાસ ન રાખું તો જગતમાં કોનો રાખું ? આવી પવિત્ર વિષવંતીમાં તે કપટ હોય ? કદાપિ સૂર્યમાં કલંક હોય, સાકરમાં કડવાસ હોય, પણ વિષવંતીમાં વિષ હોયજ નહિ. (પ્રગટ) અરે દીવદાર તું મિથ્યા બોલેમ શું કરવા રાખે છે ? હું તો અણંગે તારો છું. ચાલ ચાલ હવે એવી કડાકુટ મૂઠી દધને એક ગાયન ઉડાવ.

વિષવંતી—જરા મદિરાપાન કરો; ત્યાર પછી ગાયનની અમ્મત ચલાવીએ. (કપટચંદ બહાર આવે છે.)

કપટ—કેમ શેઠ સાહેબ શી ખજર છે ?

મંદમતિ—સારી ખજર છે. મિત્ર બહુ સારૂ થયું જે તમે પણ આવી પહોંચ્યા.

કપટચંદ—હા તમારા દર્શનનો લાભ મળ્યો. (વિષવંતીને) વિષવંતી આજતો શેઠને ખુબ ખુશી કરો. જુઓને માંદા માંદા પણ તમને વિસારે છે ? (સ્વગત) હવે તમારા આયુષ્યની ધડીઓ ગણાય છે.

વિષવંતી—(સ્વગત) અરરરર એના શરીરમાંથી દુર્ગંધીની એટલી છાક મારે છે કે મારું મગજ ભમી જાય છે. તોખા, તોખા, આવા સહેલાતો જેમ જલદી દુર થાય તેમજ કરવું જોઈએ. (પ્રગટ) ત્યારે હું ક્યાં એમને વિસારું છું.

કપટચંદ—(વિષવંતીના કાનમાં) આવા અકકલના શત્રુ અભાગીઆને પરલોકમાં પહોંચતા કરવા એ પણ પરાપકારતું કામ છે. (પ્રગટ) શેઠજીને ખુશી કરો.

વિષવંતી—એજ થાય છે. લીલા પેલો શીશો લાવ. (લીલા આપે છે; તેમાંથી પ્યાલો ભરી) લ્યો આ રંગનો પ્યાલો પી જાઓ.

મંદમતિ—ના હું મદિરા નહિ પીઉં; મને ઘરમાંથી ના પાડી છે.

વિષવંતી—અરે એતો મને આ બંગલામાંથી કાલે કાઢી મૂકવાતું કહેશે; મારી નાંખવાતું કહેશે, તે શું કાઢી નાંખશે? મારી નાંખશે? એવાં તે કલાં થતાં હશે ? લ્યો લ્યો મારા સમ પી જાઓ.

મંદમતિ—ના, ના મદિરાતો નહિ પીકું !

વિષવંતી—કાંઈ કારણ ?

મંદમતિ—એથી રોગ વધે છે.

વિષવંતી—અરે મદિરાથી તો રોગ વધતા હશે ? એ ના પીધો ત્યારેજ આવા થઈ ગયા તો. ચાલો, ચાલો મદિરાપાન વિના તે ગાન તાનની ગમત આવતી હશે ? હ્યો પીઓ મારા સમ [પરાણે પાછ દે છે.]

મંદમતિ—(પીધા પછી) ચાલ ગુલઝાર હવે તું એક ગાયન ઉડાવ. હ્યો લાલા લીલા તમે પણ પીઓ. હ્યો કપટચંદ તમે પણ ઉડાઓ (બધાંને આપે છે ને બધા પી જાય છે.)

કપટચંદ—વાહ વાહ શેઠ, હવે તે ખરેખરી ગમત પડશે.

મંદમતિ—ચલાવો ગાયન ચલાઓ.

વિષવંતી—

ગાયન માહ.

પીઓ દાડડો પ્રેમી પ્રાણુરે, પીઓ દાડડો સેલી સુભણુ;
આછી રંગની રેલ રસાણુરે, પીઓ દાડડો પ્રેમી પ્રાણુ. ટેક.
સિંધુતું સત્વ સુધામાં સમાયું, બહુ શ્રમે નિકળ્યું આ'ર;
હેવ દાનવનાં ટંદે વલોવી શોધીને કાઢયો સારરે—પીઓ.
પ્રેમનો પ્યાલો ભરી ભરી આપું, પ્રમે કરો રસપાન;
રાસ વિલાસ રમો પછી રસીયા નેહતું એહ નિશાનરે—પીઓ.
મોજ ઉડાવી તે માયા છે મજરે, રાજ ન કરીએ રોકાણુ,
આનંદમાં ધરી જેહ ગુભરી, જીવન જીવ્યું પ્રમાણુરે—પીઓ.

મંદમતિ—[નિશામાં ડાલતો] વાહ વાહ ગુલઝાર વાહ વાહ ખુબ કરી, ફિદા, ફિદા, ખુલખુલ હું તારા ઉપર ફિદા થયો છું. તું તો એક સ્વર્ગની અમસરા છે, નાજની છે. આફરીન છું તારા ધુધરા ઉપર. વાહ તારો લટકો ! વાહ તારો મટકો ! વાહ તારો ચટકો ! આહાહા શું તારા કંઠનું આધુર્ય ! તારું ઉગતું યૌવન તો જાણે મદનરાજનો વિશ્વામ કામ છે. તારી પાસેથી દુર અમસવાનું મન તે કોને થાય ? અત્યારે મારા સર્વ રોમ દુર થઈ ગયા !

કપટચંદ—(નિશામાં) વાહ કીલોજન તારા ગાયને તો હદ-વાળી ! રંગ છે, રંગ છે સ્ત્રીલી રંગ છે તારા નખરાને ! આપણે તો બસ પરમેશ્વર પાસે એટલુંજ માગીએ છીએ કે જ્યારે તારાથી મનુષ્યના અ-

વતારમાં જુદા પડવું પડે ત્યારે તું મને એના ચોટલાની જુ અવતાર જે.

મંદમતિ—[નિશામાં] કપટચંદ તારી વાત પસાર છે. હું પણ એટલુંજ માત્ર છું કે મને પણ એના પલંગનો માંકણ સરખવ જે. ને કશું ન ચાલે તો એના ઘરનો ઉમરો કરજે.

કપટ—હા ચાર જતાં આવતાં હૈયા ઉપર પગ ચૂકશે તોયે શિ-
તળ થઇશું.

મંદમતિ—(વધારે ડાલતો) પસાર, પસાર વિષવંતી તાર ગા-
યન પસાર.

વિષવંતી—(સ્વગત) હજુ ભરાખર ચક્રચર થયો નથી; માટે લાવ ખીજે પાઉં. (પ્રગટ) વાહ વાહ દીલોગન, હું તમારા ઉપર કુરખાન ! જરા કરો શુરાપાન, ખુબખનો ગુલતાન. (પ્યાલો ભરીને આપે છે.)

મંદમતિ—વાહ વાહ મારી જન, તું તો મોટી મહેરખાન ! (કહી પી જાય છે; ને પોતે ભરી ભરીને વિષવંતીને કપટચંદને તથા લાલા લી-
લાને આપે છે; તે બધાં પી જાય છે ને દ્વેરમાં આવે છે.)

વિષવંતી—(સ્વગત) હવે ખરા તારમાં આબ્યો છે. ચાલ ધા-
રેલો મોરચો પાર પાડું. (લીલાને પ્રગટ) ચાલ ચાલ લીલા પ્યાલા ભરી આપ; આજે તો મારા છેલ જીવીલાના બધાપ રોગ કાઢી નાંખવાના છે.

લીલા—(નિશામાં ડાલતી) હ્યો બાઇ સાહેબ તૈયાર કરું છું. (ત્રણ પ્યાલા ભરે છે ને વિષવંતી પડીકું એ પ્યાલામાં બેસીને લીધે બભરાવી
દે છે; હાથમાં સારો પ્યાલો લઇ) હ્યો બાઇ સાહેબ આ શેઠજીને પાઓ.

વિષવંતી—(સારો પ્યાલો હાથમાં લઇ) હ્યો મારા અલબેલા
આ પ્રેમનો પ્યાલો પાન કરો.

મંદમતિ—(હાથમાં લઇ) લાવ, લાવ દીલોગન તારા હાથનો
પ્યાલો એ તો દેવતાને દુર્લભ છે ! ! વાહ વાહ જીવીલી વાહ-

મંદમતિ અને વિષવંતી— ગાયન.

વાહ વાહ પ્રિયા પ્રેમીલી,

જેઠ જેઠ રસિક થઇ વેલી,—વાહ૦

સુંદરી રનેહની માળા,

રેઅજબ મોહની શાળા,

હાલા વૃક્ષ હું વેલી,—વાહ૦

વિષવંતી—(ખીન્ને પ્યાલો ભરી કપટને આપતાં) હ્યો મારા સરદાર તમે પણ મારા હાથનો સત્કાર કરો. (કપટચંદ્ર ઝેરનો પ્યાલો પી જાયછે)

કપટ—(હેઠે ભરેલો પ્યાલો હાથમાં લઈ) લે ગુલજર તું પણ મારા હાથનો પ્યાલો ઉડાવી જા. (ગળામાં હાથ નાંખી પાય છે; વિષવંતી તથા કપટચંદ્રને વિષ ચઢે છે, ને લોટપોટ થઈ રગડી પડે છે.)

મંદમતિ—(નીશામાં ચક્રચુર થએલો) ચલાવ, ચલાવ, નાજની ચલાવ તારૂં ગાયન ! દિદા, દિદા બસ દિદા. નરવાતું માન, સારંગીની સાન, વિષવંતીનું માન અને મદિરાનું પાન એ ચાર તો સ્વર્ગમાંએ નથી વાહ વાહ ! ! (કહેતો બે બાન થઈને પડે છે.)

લાલા—અલી લીલા, આ તો ત્રણે લોટપોટ થઈને પડ્યાં તેમાં આ મંદમતિ તો જરા લવારોએ કરે છે પણ આ બે તો બોલતાંએ નથી ને હાલતાંએ નથી, પડ્યાં છે ત્યારથી મડદા જેવાંજ પડ્યાં છે, એ શું ? તે પ્યાલા આપતાં કાંઈ ભૂલથાપ ખાધી છે કે શું ? (જોઈને) હા... એજ ! ! વિષના પ્યાલા આ બે જણના પીધામાં આગ્યા જણાય છે, થઈ ચૂકું !

લીલા—લાલા એમ થયું હોય તોય હું શું કરું ? “ સૌ સૌના પાપે લેવાયાં. જે ખાડો ખોદે તે પડે.” પણ ચાલ જરા બોલાવી જોઈએ. (વિષવંતીને ઢંઢોળીને) બાઈ સાહેબ, બાઈ સાહેબ તમને શું થાય છે ? કેમ બોલતાં નથી ? (મોં પર પાણી છાંટે છે.)

વિષવંતી—(તોતડી જીભે પરાણે) લી...લા...મા...રા...પા... પે...મ...ને...જ...ખા...ધી...મા...રો...જી...વ...ગ...ભ...રા...ય... છે...હું...મ...રી...ગ...ધ...હા...! પ...ર...મે...શ્વ...ર...હું...તા... રી...હ...જી...ર...માં...શો...જ...વા...બ...દ...ધ...શ... ! હા... આ...ધુ...તે...ધું...ધ...ન...કો...ણ...ખાશે (કહી જીવ જતો રહે છે.)

લીલા—થઈ રહું ! ! પતી ગયું ! ! લાલા આ તો ગઈ ! ! પણ જોને પેલા બેની શી વલે છે ?

લાલા—(કપટચંદ્રને ઢંઢોળીને) કપટચંદ્ર, કપટચંદ્ર કેમ બોલતા નથી ? તમને શું થાય છે ?

કપટચંદ્ર—(આંખ ઉઘાડીને તોતડી જીભે પરાણે) હું...ગભ... રાઉ...ધું...મારો...જીવ...જતો...રહે...છે...મારા...દગે...મને...જ...

ખાધો... મહારી... કટારી... મનેજ... વાગી... હાય... આ... હરમનો... માલ...
કોણ ખાશે... ?... હું... અપ... રાધી... પ્રભુના... દર... ખારમાં... ર્યો...
જવાબ... દષ્ટ ? હા... મરી... ગયો... (આંખો ચઢાવી દે છે, ને રહી જાય છે.)

લીલા—લીલા આંખે પતી ગયો. (મંદમતિ પાસે જઈ) મંદમ-
તિલાલ, મંદમતિલાલ સાવધ થાઓ.

મંદમતિ—(નિશામાં) કોણ બુલબુલ વિપવંતી ? ચલાવ ચલાવ
તારૂં ગાયન ચલાવ ! ! દિદા... દિદા.

લીલા—[મોં પર પાણી છાંટીને] અરે વિપવંતી તો સ્વર્ગમાં
ગાયન કરવા જતી રહી, ને તેની સાથે પેલો કપટચંદ પણ ચાલ્યો ગયો.
તમારી પણ એજ વલે થવાની હતી; પરંતુ હૃદયે તમને ઉગારી લીધાં.
આજે તમારો પાણીએ દીવો બળી ગયો છે. “જેને કુડ તેને ધૂળ અને
સાથે રાચે રામ” એ કહેવત પ્રમાણે તમારે બદલે તમને મારી નાંખનાર
મરી ગયાં છે. માટે ઉઠો, ઉઠો તમે તમારે ઘેર જાઓ. અમે આ એના-
શબને ઠેકાણે પાડીએ છીએ, નહિ તો વળી પોલીસ બોલીસ આવી ચઢશે
તો પંચાત થશે ને આપણે ત્રણે માર્યા જઈશું.

મંદમતિ—(અમળાને એકદમ ઉભો થઈ) હાય... હાય એય મરી
ગયા, ત્યારે હું શું કરવા જીવતો રહો !

લીલા—રોહજી તમારાંએ કર્મ તો એવાંજ હતાં પણ કોણ જાણે
કોનાંએ કર્મથી તમે જીવતા રહ્યા છો તે હરિ જાણે. ઘાટ તો તમારોજ
ધડવાનો હતો, પણ ધડનારા ધડાઈ ગયા એ હૃદયરની ખુબી છે.

લીલા—જયતમા કહેવત છે કે “આ હાથે કરતું ને આ હાથે
બોગવતું” એ આતું તામ ! ! “ખાડો ખોદે તે પડે લેવાયે તેણું લણે” તે
આતું તામ ! “મમં જય ને પાપે ક્ષય” એ આતું તામ ! “મારનાર કરે ને
બાખનાર ભય” એ આતું તામ ! મંદમતિલાલને ચારવાને માટે જણે હજારો
પ્રપંચ કર્યા તેના આ હાથ થયા છે. એ મનુષ્યો પોતાના સ્વાર્થને માટે
સામાનું દ્રવ્ય ધૂળપાણી કરાવે છે તેની આ દશા ચામ છે. હજારો હાકતા
આત્મા જાય છે “જેને રામ રાખે તેને કોઈ ન આજે” એ વાણી આવી
સૂતે ત્રિદ ચામ છે.

લીલા—મંદમતિલાલ તમે જો વગર છો તે તમારા પ્રપંચ નહિ.
વગારી કરણીથી નહિ. પણ તમે જો આ પરમ્યા છો તેને બાંસે ચુરે
બેર કરો છે, તેના પ્રતિજ્ઞાના પ્રભાવે પ્રપંચી શત્રુએ સાંખ્યા જાય છે. ખાડી

તમારું મનુ પણુ આનાથી ભુંડી રીતે થાય એ ચોગ્ય હતું. હવે તમે તમારે ઘેર જાઓ.

મંદમતિ—હું ઘેર શી રીતે જાઉં ? મહારાથી ચલાતું નથી.

લીલા—તમે શી રીતે આવ્યા ? જે રીતે આવ્યા હો તે રીતે જાઓ.

મંદમતિ—આવતાં તો મહારી સ્ત્રી મને ખાટલામાં ખેસારી માથે ઉચકીને લાવી હતી. તેને મેં વહેલું આવવાને કહ્યું છે, તે આવતી-જ હશે.

લીલા—અરે મૂર્ખના જન્મ; તારા જેવો ગંધડો જગતમાં બીજો કોઈજ નહિ. જે સ્ત્રી તને માથે ઉચકીને ગણિકાને ઘેર લાવી એ સ્ત્રી તને ગમી નહિ; અને આ વિષ દેનારી રાક્ષસી ઉપર મોહિત થયો; એજ તારી અવદશાનાં કારણ છે. મૂર્ખ તારામાં રૂપ નથી, રંગ નથી, ગુણ નથી, ગાત્ર નથી, તારા ઘરમાં અન્ન નથી, વસ્ત્ર નથી તેમ છતાં જે સ્ત્રી તારા ઉપર આટલો બધો પ્રેમભાવ રાખે છે તે સ્ત્રી કોઈ મનુષ્ય નહિ હોય પણ દેવી હશે. યાદ રાખજે કે તેના પતિવ્રતના પ્રભાવથી જ તું અત્યારે ઉગરી ગયો છું. તને ગાળ જોળની ખજાર નથી; પણ એજ તારી સ્ત્રી સાક્ષાત સનિ છે, દેવી છે.

લીલા—તારા જેવા બુદ્ધિના તુટેલા, નસીબના ફુટેલા, દુરાચારે કુટેલા, ધર્મથી વટેલા, અને ગમાર પુરૂષોજ પોતાની ધર્મ પતિને મૂકી જાનની પેઠે ભટકતા ભટકતા ચાટો ચાટવા જાય છે. કસ્તુરી મૂકી લસણના લાલચુ થાય છે. રત્નજડીત કુંદનનો ચાળ મૂકી ભોદામાં જમનાર, અમાગીયાજ બ્યાભિચાર કરે છે. પોતાના ઘરનાં પકવાન મેલી પરધરના દુકડાથી રાચનારા જેવા પુરૂષો નર નથી પણ નરના વેષે વાનર છે; ખરે છે, જગતના જવર છે અને ધધરના તરકર છે.

લીલા—જે પુરૂષો કેરી મુકી કોઈમાં ખાય છે; કેસર તણ કેસુડાં લે છે અને મોગરો મુકી આકડાને સુંગે છે; એ અઠકલહીન અમાગીયા આ પૃથ્વીને જોળારૂપ છે, દુખના કુપ છે, અને ઉણુકાળની ધુપ છે. હું તેમના અવતારને સહઅવાર પિંકાર આપું છું.

મંદમતિ—બસ, બસ, લાલા લીલા હું તમારો ઉપકાર માનું છું; તમે મને અત્યારે જે અમુલ્ય ઉપદેશ આપ્યો છે તે હું જનમ

પર્યન્ત ભુલવાનો નથી. (એટલામાં લક્ષ્મી આવે છે)

લક્ષ્મી—[મુજતી] પ્રાણનાથ, પધારશો ! સમય થયો છે આવો હું હાથ ઝાલીને મંચક પાસે લઇ જાઉં !

મંદમતિ—(પ્રસન્ન વદને) કલ્યાણી, તારી વાણી અક્ષરે અક્ષર સભા હતી અત્યારે હું તારા પુન્ય પ્રતાપથી ઉગરી ગયો છું પશુ મને મારી નાંખવાને પ્રપંચ કરનારની જે દશા થઇ છે તે તું જોઇ શકે. તારી ખરી કીમત મારા જાણવામાં અત્યારેજ આવી છે.

લક્ષ્મી—[સ્વગત] આહા, મારા નાથે મને કલ્યાણી કહીને બોલાવી એતો અપૂર્વ આશ્ચર્ય છે. એક રાતની રાતમાં કેવા અદ્ભુત ફેરફાર ! વાહ વિશ્વેશ્વર તારી લીલા અપાર છે. (વિષવંતીને તથા કપટચંદને પડેલા જોઇને) અરે આ બે તો મરણ પામ્યાં છે. વાહ પ્રભુ ! ધન્ય છે તારી અપાર માયાને ! ! જગદીશ્વર તમે આ રંક ઉપર દયા લાવી કૃપા વૃષ્ટિ વર્ષાવી છે; તેથી હું તમારો જટલો આમાર માનું તેટલો થોડો છે. પ્રભુ, તમે મને અત્યારે સૌભાગ્યનું દાન આપી કૃતાર્થ કરી છે; હું તમને પ્રણામ કરું છું.

લીલા—[પગે લાગી] માતૃશ્રી આજે તમે અમને દર્શન આપી કૃતાર્થ કર્યો છે. પૂજ્ય દેવી અત્યારસુધી અમારા ઉદરમાં નીચતું અન્ન હતું તેથી અમે પણ મલિન હતાં; આ નીચકર્મને પુષ્ટિ આપનાર તરીકે અમે પણ તમારાં અપરાધી છીએ. અમારાથીજ તમારા પાતે પતી ગયા હોત અને આ બેને બદલે એકલા તમારા પતિની લાશ અહીંઆં પડી હોત; પણ તે તમારા પતિવ્રતના પ્રભાવે ઉગરી ગયાં છે; તથાપિ અમે તો દોષવાન છીએ તે છીએજ.

લાલા—સતી દેવી અમારો અપરાધ ક્ષમા કરો. આજે તમારા ચર્ય સ્પર્શના પ્રતાપે અમારી બુદ્ધિ નિર્ભળ થઇ છે; અમને અમારા દોષો દેખાયા છે. અમારી સદા સદ્બુદ્ધિ રહે એવી આશિષ આપો. અમે આજથી આપની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લઇએ છીએ કે અમારે પ્રાણાંતે પણ નીચ કસમ કરવો નહિ; ને એક પુરુષને વરી ધન્યરના ભજન કીર્તનમાં આ સંસારનો ફેરો પુરો કરવો.

લક્ષ્મી—પાછાં, જો તમે એવો નિશ્ચય કર્યો હશે તો ધન્યર તમારું કલ્યાણ કરશે, સ્વર્ગ અને નર્ક બંને અહીંઆંજ છે. પાપ અને પૂન્યનાં ફળ મનુષ્યને જીવતાંજ મળે છે. “ જોવી કરણી તેવી પાર ઉતરણી ”

તે તમે આ દૃષ્ટાંતથી જોઈ લીધું ।। માટે સંસારમાં સદ્ધર્મ અને સુની-
તિમાં ચાલવું એજ આ શરીર ધર્માનું સાર્યક છે.

લાલા અને લીલા—

આયન.

કરણી તૈવી પાર ઉતરણી, ખાડ ખોદશે તે પડશે,
થાય કપટનું ચપટ અવરને, રડાવનારા જન રડશે;
આંગણમાં આવળીયો વાવે, તે જનને કંટક નડશે,
ધરણી ધરનો નિયમ ધરામાં, વિજય વિભુ સત્યનો કરશે,
શંખ લખીતને શ્રીફળ વાગ્યું, શકુનીનો સંહાર થયો;
અંદ્રહાસ વર વિધિયા પામ્યો, રંગ સુધવા નરનો રહ્યો,
ભલે દગાળા ફૂલે દગે પછુ; પ્રથમ દગો તેનો ફળશે,
નરકમાં પાપી જન સડશે, પાપ તો પાપીને નડશે;
વગળમાં વગળી વલવલશે, અમળની બહારે વિભુ ચડશે.૦

અંક ૩ નો.

પ્રવેશ ૧ સો.

સ્થળ—અણિમાંડવ્ય રૂપિનો આશ્રમ.

પાત્રો—અણિમાંડવ્ય. અને લક્ષ્મી.

(અણિમાંડવ્ય રૂપી શૂળીના અગ્ર ઉપર બેસી સમાધિષ્ઠ થયા છે)

લક્ષ્મી—(શૂળીની તળે થઇ માંચે મંચક લઇ બજન કરતી જાય છે)
ગાયન.

જય જય જગતપતિ જયકારી, જય જય ભૂધર ભવ ભયહારી,
જય જય અવિચળ શ્રી અવિનાશી, જય જય નાથ ચરાચરનાશી
જય જય ગોવિંદ બજો રાધે ગોવિંદા ! ટંદાવનચંદ બજો રાધે ગો-
વિંદા ! આનંદકંદ બજો રાધે ગોવિંદા માધવ મુકંદ બજો રાધે ગોવિંદા (અમ
કરતી ચાલે છે એટલામાં રૂપિને મંચક અડે છે ને દુઃખાય છે.)

અણિમાંડવ્ય—(આંખો ઉઘાડીને) અરરર મને કાણે દુખાડયો?
કયા પાપીએ મને ધ્યાનમાંથી જગાડયો ? એવું કાણ મદાંધ છે ?

લક્ષ્મી—(વિભાસતી નમીને) ક્ષમા કરજો રૂપિરાજ, આ રંક
અજગાથી આપને ઉપાધી થઇ છે.

અણિમાંડવ્ય—(ક્રોધથી) આટલો બધો રસ્તો મેલીને શા
માટે અહીં આવી ? મને કેમ દુખાડયો ?

લક્ષ્મી—(દીનતાથી) માહારાજ મેં આપને જોયા નહોતા.
મહારી નજર નિચે હતી ને સૂર્યોદય પહેલાં મહારે ઘેર પહોંચવાનું હતું
તેથી ઉતાવળમાં ભુલ થઇ છે તે ક્ષમા કરો.

અણિમાંડવ્ય—(ઘાંટા પાડીને) અરે મદાંધ માનની તેં તારી
ઉતાવળમાં સ્વાર્થાધ થઇ મને દુખ દીધું અને આ અપવિત્ર મંચકનો સ્પ-
ર્શ કરાવી મને અપવિત્ર કર્યો. મહારા ઉત્કર્ષ તપમાં ભંગ પાડયો તેથી હું
તને શાપ દઉં છું કે જે સૂર્યોદયના ભયથી તેં આ અપરાધ કર્યો છે તેજ
સૂર્યનો ઉદય થતાં તારો પતિ મૃત્યુ પામજો.

લક્ષ્મી—(ગદગદીત કરે) ક્ષમા કરો મુનીરાજ ક્ષમા કરો. મેં

બણી જોઇને આ કામ કર્યું નથી, તેથી હું કૃપાને પાત્ર છું.

અણિમાંડવ્ય—(કોધથી) અરે અપરાધી નારી અપરાધ કર્યા પછી કરગરવાથી કૃપાને પાત્ર થવાનું નથી. તને જે શિક્ષા થઇ છે તે યોગ્ય થઇ છે.

લક્ષ્મી—મુનિરાજ અભણ્યાની તો ઇશ્વરે દરગુજર કરે છે. રાજાએ મારી આપે છે, અને આપ આવા ભગવાનના ભગ્ત થઇ કઠોર થાઓછો તે યોગ્ય નથી, માટે માહારા ઉપર કૃપા કરો, દયા ધરો, હું નિદોષ છું.

અણિમાંડવ્ય—કૃપા, દયા, અને ક્ષમા, એ ત્રણે અપરાધની વૃદ્ધિ કરનારાં છે, માટે તેમને હું મહારી પાસે સખતોજ નથી. બસ તારી ભુલનો બદલો તને મળવોજ જોઇએ.

લક્ષ્મી—ત્યારે જો આપની એમજ ઇચ્છા હોય તો માહારા સ્વામીના મૃત્યુ શિવાય બીજો કાવે તે શાપ આપો. હું તે ભોગવી લઇશ, પણ હું તમારી પાસે યાચના કરું છું કે મહારો સ્વામી મને માગ્યો આપો મહારાજ. અપરાધ જો ગણતા હો તો તે મહારો છે, ને આતો ક્રોધને રોગ થાય ને ક્રોધને ઓસડ પચાય એવો ન્યાય થયો છે. વિચારો એમાં મહારા પતિનો શો દોષ છે, કે તેમને સજા કરો છો ? મહારાજ આતો બેંશના શીંગડા ગાયને બારે થાય છે.

અણિમાંડવ્ય—અરે દુર્ભાગણી, એવા વેસ્યાગામી ઉપર શા માટે આટલી બધી મમતા રાખે છે ? એવા દુરાચારી જીવીને પણ શા દિગ્વિજય કરવાના છે ? એવો જીવતાં છતાં પણ મૃત્યુજ પામેલા છે. બસ બસ એવા પાપીને માટે હું મહાર વચન મિથ્યા કરવાનો નથી.

લક્ષ્મી—(સ્વગત) જેમ જેમ હું કરગરતી જાઉં છું તેમ તેમ મુનિ સજેર થતા જાય છે, માટે હવે કાલાવાલા કરવા નકામા છે. (પ્રગટ] મુનિરાજ, તરવાર જરા મ્યાનમાં રાખો. મહારે તમારી કૃપા જોઇતી નથી. તમારાં ગર્વ ભરેલાં વચનો મહારા હૃદયમાં બાણ સમાન ખુંચે છે. મહારા પતિ ગમે તેવા છે તેની તમારે શી પંચાત છે ? તમે અત્યારે મોટા ન્યાયાધીશ થવા જાઓ છો, પણ એ તમારો દંભ છે, અને ન્યાયતો જી નરહરીના હાથમાં છે. તમે તો તમારું ચાલ્યું તેટલું કરી લીધું પણ મહારી લાજ ઇશ્વર રાખનાર છે. તમે મને શાપ આપીને તમારા મનમાં સંતોષ પામતા હશે, પરંતુ હું તમારા શાપની અણુમાત્ર પણ બીંતી રાખતી નથી. હું જોઉં છું કે મહારા પતિ કેમમરે છે ? સૂર્ય નારાયણના શા

બાર છે કે ઉદય પામી શકે છે ? હું પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું કે જો સૂર્યનારાયણ ઉદય થશે તો તેને શાપથી બાળી ભસ્મ કરી નાંખીશ, અને મહારા સૌ-ભાગ્યની સાથેજ રત્નાદેવી સુદીઓ બગાવી નાંખીશ.

અણ્ણિમાંડબ્ય—તારી નજરમાં આવે તે કરજે પણ મહારો શાપ મિથ્યા થયાનો નથી.

લક્ષ્મી—મુનિરાજ હજી વિચારો. તમે જેવા તપસ્વી છો તેવી હું પતિવ્રતા છું. પ્રભુ તમારાને મહારા સરખા સગા છે. તમારા જેવા તપસ્વિ, જ્ઞાની અને ધ્યાનીના અંતઃકર્ણમાં આટલો બધો ગર્વ બરાબર રહ્યો છે, એ જોઈ મને બહુ આશ્ચર્ય લાગે છે. અતિશય પ્રભુતા તેનો લઘુતાનું મૂળ છે. તમે તમારા અભિમાનમાં મને જે શાપ આપ્યો છે તે શાપ નથી પણ અન્યાયની ખાપ છે; અભિમાનની છાપ છે, તમારા મલિન અંતઃકર્ણનું પાપ છે, અરે પાપનો શું ? પણ તપસ્વિઓની મહત્તાને દબા કરનારો પ્રચંડ તાપ છે. (સ્વગત) આલ્ય હવે આ વિવાદ કાંઈ કામનો નથી. પત્યર પલળવાનો નથી. હવે તો સૂર્યને ઉગતો બાળવો અને ઘેર જઈ સ્વામીની સેવા કરવી એજ મહાર કર્તવ્ય છે. (સૂર્યને) ખબરદાર સૂર્યનારાયણ જો ઉગશેતો બાળીને ભસ્મ કરી નાંખીશ; હે પ્રભુ તું સતિયોગી લજ્યા રાખતો આવ્યો છું તે રાખજે. [પડદો પડે છે]

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—રાજમહેલ.

પાત્રો—કંદર્પસેન. કાન્તા, હારપાળ, મામસુર, મદાસુર, પ્રધાન વિચારચંદ્ર, અને સૈન્યાપતી.

કાન્તા—પ્રાણુનાથ, આ ચક્ષુ ક્યાં ગુમાવી આવ્યા ? શું કાંઈ મૃગયા રમતાં પશુના નખ વાગ્યા ? કે કે.છ ઝેરી વનસ્પતિનું દુધ પડ્યું ?

કંદર્પ—પ્રિયા, વ્યભિચારરૂપી વનમાં સતિ રૂપી સિંહજીને છંછેડી આ આપ્યો હું ખોઈ ખેડો છું.

કાન્તા—ત્યારે શું સતી નારીનો શાપ પામ્યા છો ?

કંદર્પ—હા. એમજ થયું છે. એ શાપ નથી પણ મહારા પ્રગટ થએલાં પાપ છે, અને જીંદગી પર્યંતનો પશ્ચાતાપ છે. જે મેં મારે હાથે

હોરી લીધો છે. પ્રિયા, આ આંખો ગદ્દ તેનો ચોખ્ખ થયું છે. પણ મહાર મુખ કાળું થયું છે તે હવે કોરી ઉપાચે ઉજવળ થવાનું નથી.

કાન્તા—શાપ ઉપરાંતકાંઈ વિશેષ પરતાવાનું કારણ થયું છે ?

કંદર્પ—હા જે સતિએ મને શાપ દીધો છે, અને જેને તું અત્યાર-સુધી રૂપિ પત્તિ ગણે છે તે રૂપિપત્તિ નથી પણ તારી દેરાણી છે. મહારા સમા કાકા મહારાજા જ્ઞાનચંદ્ર જેમને મેં જળ કપટથી મરાવી આ રાજ્ય લઈ લીધું છે તેમના પુત્રની ધર્મે પત્તિ છે. તેનું નામ સતિ કમળાદેવી છે.

કાન્તા—ત્યારે શું તમારા અંધુ હયાત છે ?

કંદર્પ—હા. તે હયાત છે. ને મહાન્ પરાક્રમી છે. જેણે મોહાસુર જેવા બળવાન અને માયાવી અસુરને એક બાણે નિપાતન કર્યો તે ચૈતન્યને નામે આમદાર રૂપિના આશ્રમમાં મોટા થયો છે. આ પાપીએ તેને મારી નાંખવાને માટે જેટલું બન્યું તેટલું કર્યું છે, પણ તે સૌ અફળ ગયું છે. છેવટે તેના મહેલમાં અગ્નિ મુકાવી સળગાવી મેલ્યો તો પણ જેમ લાક્ષાગ્રહમાંથી પાંડવોને, નિભામાંથી માંઝારીના બચ્ચાંને અને વિષના લાકુમાંથી બીમસેનને ઇશ્વરે ઉગારી લીધાતા તેમ તેનું પણ રક્ષણ કર્યું છે.

કાન્તા—પ્રાણનાથ, તમે બહુજ ખોટું કર્યું છે. જેને સુધારવાનું કાંઈ સાધનજ નથી, એવાં કુકર્મો તમારાથી થયાં છે તદ્દપી થયું તે ન થયું થવાનું નથી. હવે તો તે સજીવન રહ્યા છે એ બાબત ઇશ્વરનો ઉપકાર માની તેમની ક્ષમા માગરી એજ સાધન હાથમાં રહ્યું છે.

કંદર્પ—પ્રિયા, મેં છતી આંખે અંધાપાનાં કામ કર્યા છે તેથીજ હું અંધ થયો છું. જે કુકર્મો મેં હસી હસીને કર્યા છે તેના ફળ મહારે રોષ રોધને ભોગવવાં પડશે એવું મેં પ્રથમથી બળયું નહોતું ! અરે હાય ! જે ધરણી મહારાજા માંધાતા પછવાડે ના ગદ્દ, જે વૈભવ રાજા રાવણની સાથે ના ગયો અને જે રાજ્ય પ્રતાપી રામચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર, અગર ભરત અને રઘુ જેવા મહાન વૃપતિઓની સાથે ના ગયું, તે રાજ્ય તે વૈભવ અને તે ધરતીને માટે હું જોત્ર હત્યારો થયો છું એ પાપનો છુટકારો ક્યારે થશે ? હાય ! હવે શું કરું ? ક્યાં જાઉં ?

કાન્તા—પ્રાણનાથ હવે ગત વસ્તુનો શોક વ્યર્થ છે.

કંદર્પ—પ્રિયા, આ જગતમાં જેની આંખો ગદ્દ તેનું સર્વસ્વ ગયું. આ જગતમાં માધુર્યતા સમાન મુખ નથી, ભિક્ષુક સમાન ભુખ નથી; અને અંધાપા સમાન દુઃખ નથી. સર્વને આંખની જ શરમ છે. શાસ્ત્રમાં પણ

અંધને રાજ્યનો અધિકાર નથી માટે હવે હું રાજ્યને લાયક પણુ રહ્યો નથી. હવે હું શું કરું તે કાંઈ સુઝતું નથી.

કાન્તા—પ્રાણનાથ, આપે જે જે દુષ્કર્મો કર્યાં છે, તેમાં આપનો દોષ નથી, પણ સંભતીનો દોષ છે. સારી સંગતીને લીધે જેગો લીવજીના મુસ્તકપર ચઢી ગયો છે. ખાળ કુડીનું પાણી ગંગામાં ભળી પવિત્ર ગણાયું છે, નદારી સંગતીને લીધે એખાનો લાણો જાનમાં ભળી જાનનું મુલ પામ્યો છે. છાસની સોજતે દુધ ખાટું થઈ વસોવાયું છે. ક્ષારની સોજતે પાણી ખાઈ થયું છે. અને ઉકરડાની સોજતથી વાયુ દુર્ગંધવાળો મણુયો છે; તેમ તમે પણ કુસંગતીની અસરથી અવળે રસ્તે દોરાઈ કલંકીત થયા છો. હવે પશ્ચાતાપ મુકી દર્દી હું કહું તે કરો તો જ સુખનો સંભવ છે.

કંદર્પ—બહાવી તું જે કહે તે કરવાને હું તૈયાર છું.

કાન્તા—તમારા કનિષ્ઠ બંધુ ચૈતન્યચંદ્ર જે આ રાજ્યના ખરા માલીક છે, તેમને તેમનું રાજ્ય સોંપી દઈ અપરાધની ક્ષમા માગો. તેમના શરણમાં રહી ઈશ્વરનું ભજન કર્તન કરો. આમ કરવાથી તમારી સતી બો ભાઈ કોક દીવસ કૃપાવંત થશે ને એની જ આશીર્વાદથી તમે પુનરપી દેખતા થશો, પણ તે પહેલા પેલા દુરાચારી માનાસુર મદાસુરને કેદ કરો અને આપણા માજી પ્રધાન વિચારચંદ્રને સાથે લઈ ચૈતન્ય ચંદ્રને તેડી લાવો.

કંદર્પ—ધન્ય છે પ્રિયા તારી સલાહ સર્વોત્તમ છે. (દારપાળને) અરે દારપાળ તમે જાઓને સૈન્યાધિપતિને કહો કે માનાસુર મદાસુરને કેદ કરી માહારી સમક્ષ રજુ કરે અને તમે આપણા માજી પ્રધાન વિચારચંદ્રને બોલાવી અહીં આવો.

દારપાળ—(નમીને) જીવી આશા.

કંદર્પ—પ્રિયા, હું ચૈતન્યચંદ્રને તેડવા જઈશ. પણ તે મહારો વિશ્વાસ કરશે કે નહીં? તે સંશય યુક્ત છે. વળી તેમને મહાર કાળું મુખ દેખાડતાં પણ મને ઘણી શરમ આવે છે.

કાન્તા—પ્રાણનાથ, જ્ઞાતી પુરૂષો હમેશાં ક્ષમાવાન હોય છે. શૂરવીર પુરૂષો હમેશાં કૃપાવાન હોય છે. અને ધર્મિષ્ઠ પુરૂષો હમેશા દયાવાન હોય છે. તે નમે તેની કરણી સામુ જોતાં નથી અને સર્વ જીવને સમાન ગણે છે. દિનમાનને દોષ દઈ હમેશાં રહેલા રહેતા નથી માટે સંશય નહીં રાખતાં મુખેથી જાઓ. (એટલામાં સૈન્યાધિપતિ માનાસુર મદાસુરને રજુ કરે છે.)

સેન્યાપતી—(નમીને) મહારાજ આપની અગ્રાનુસાર આ માનાસુર મદાસુરને મેં રજુ કર્યા છે.

કંદર્પસેન—(કોપથી) અરે દુષ્ટો આજ સુધી તમે મને અવળી સલાહ આપી આ દશાને પહોંચાડ્યો છે, તેમજ મહારા પુણ્ય કાકાને મરાવી ગોત્ર હત્યારો કર્યો છે. અને તમે જ મને કમળાદેવી જેવી સતીને બળાત્કારથી ઘરમાં ધાલવાની સલાહ આપી અંધ કર્યો છે. તમારી કરણી પ્રમાણે હું તમને જે સજા કરૂં તે થોડી છે, પણ દયાની નજર રાખી હું તમને જન્મપર્યંત કેદ કરું છું. જાઓ તમારું કાળુ મુખ લઇ દુર ચાઓ.

(સેન્યાપતિ બંનેને લઇ જાય છે, ને માછ પ્રધાન આવે છે.)

પ્રધાનજી—મહારાજ હું આપને પ્રણામ કરૂં છું. મને શી આજ્ઞા છે, તે કરાવો.

કંદર્પસેન—આવો પધારો પ્રધાનજી. તમારીકદર હવે મને પુરેપુરી ચઘ છે. તમારા જેવા નિમકહલાલ અને સાચાદિલના પવિત્ર પ્રધાનનું અપમાન કરી હું પુરતી સજા પામ્યો છું. “ કમળાનો મોહ તજી કમળાપતિ કર્તારનો મોહ રાખો ” એ તમારા અમુક વચનો અભારે મને યાદ આવે છે, ને પસ્તામણ થાય છે. જે માનાસુર મદાસુરને તમેનીચ કહેતા હતા તે અતે નીચજ ઠર્યા છે. જે સતીને તમે પાવકની જગાળા કહેતા હતા તે તેજ નીચડી છે. મહારા અધદિત મનોર્થ મહારા મનમાં જ રહ્યા, ને (પોતાની આંખો બતાવી) રત્ન લાવતાં આ રત્નને હું ખોઇ બેઠો છું. હવે હું તમને સાથે લઇ મહારા કનિષ્ઠ બંધુ ચૈતન્ય ચંદ્રને તેડી લાવી આ ગાદી હું તેમને આપવા ઇચ્છુ છું અને તમને તમારી જગ્યાએ કાયમ કરૂં છું.

પ્રધાનજી—આપની હજી સમયાનુસાર યોગ્ય છે. ચાલો હું તૈયાર છું.

કંદર્પસેન—પ્રિયા અમે જઇએ છીએ.

કાન્તા—પધારો પ્રાણુનાથ ! પરમાત્મા તમારી મનકામના પૂર્ણ કરો.
(જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—સ્વર્ગમાં ઇંદ્રનો દરબાર.

પાત્રો—ઈંદ્ર, અપ્સરાઓ, દેવતાઓ (અગ્નિ, વાયુ, ધર્મ, ચંદ્રાદી) મુનીઓ (નારદ વશિષ્ઠ વિગેરે.)

અપ્સરાઓ—(નૃત્ય કરે છે) ગાયન.

આનંદની રજની આ સજની રૂપાળીરે.

અહુ ગણુપતિ આકાશે રાજે, સોળ કળા સંપૂર્ણ સાજે;

અમૃત રસ વરસે સળિ આજે, રંગની રેલ રૂપાળીરે.

—આનંદની૦

ચિતમાં ચતુર ચકોરી હરષે, કરી કલોલ કુમુદની દર્શો;

શિતળતા થઈ ચંદની સ્પર્શે, મનહર મોહની બળીરે.

—આનંદની૦

સરસર સરસર સમીરવહે છે, કામણુ કથન કરણુને કહે છે;

રતિ પતિ રગરગ વ્યાપ્ત રહે છે, દ્રગદ્રગ નવલ નિહાળીરે

—આનંદની૦

ઈંદ્ર—હે સ્વર્ગના ભૂષણ રૂપ દેવતાઓ આ અપ્સરાઓના નૃત્ય ગાયનથી તમારા મન પ્રસન્ન હોવા જોઈએ, તેના બદલે તમારા વદન ઉપર શોકની છાયાં છવાઈ રહી છે તેવું શું કારણ છે ? હે મહા મુનીવરો તમે પણ આજે ગ્લાનીયુક્ત કેમ જણાઓ છો ?

અગ્નિ—દેવેંદ્ર આજે કેટલાક દીવસથી પૃથ્વી ઉપર અર્ધ પ્રદાન અને યજ્ઞ યાગાદી ક્રિયાઓ અચક્રી ગઈ છે તેથી અમે નિસ્તેજ થયા છીએ.

નારદ—અમરરાજ, દુષ્કાળ પડે છે ત્યારે પ્રથમ પત્ર ખરી પડે છે, પછી શાખાઓ મુકાઈ જાય છે, ને અંતે થડનો પણ નાશ થાય છે, તેમ અત્યારે આ અન્ય અમર ગણો નિસ્તેજ થયા છે પણ છેવટે આપને પણ એ ઉવેંચ લાગ્યા વિના રહેવાની નથી.

ઈંદ્ર—(વિસ્મય થતો) હેં હેં એવી શી ઉપાધી છે ? શું કોઈ અસુરે ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો છે ? જો એમ હોયતો ચાલો હું તેનો સંહાર કરૂં.

વાયુ—વિભુ અસુરતો કોઈ નથી પણ એક લક્ષ્મી નામની સતી તેના રોગી પતિને માથે ઉચકી જતી હતી, તેવામાં અણિમાંડવ્ય રૂપિને ચળીના અગ્ર ઉપર સ્પર્ધ થયો ને દુખાયા તેથી તે સ્ત્રીને સંયોદ્ય થતાં

વૈષ્ણવ પ્રાપ્ત થશે એવો તેમણે શાપ દીધો છે. તે સતિએ એવો સંકલ્પ કર્યો છે કે જો સૂર્ય ઉગે તો શાપથી બાળીને બરમ કરૂં, તેથી અર્ક અદર્શ રહ્યો છે, અવતીમાં અધિકાર થયો છે. કોણને રાત્રી દીવસની બબર પડતી, નથી લોકોનો વ્યવહાર બધ પડી ગયો છે, અને જપ, તપ, ધુન્ય દાન વ્યતે વૃતાદિક શુભ કર્મો બધ પડ્યા છે. આત્મારે સૂર્યનારાયણને માથે પરમ સંકલ્પ આવી પડ્યું છે, માટે તમે કાંઈ ઉપાય કરો.

વશિષ્ઠ—સૂર્યનારાયણનો ઉદય કરી સર્વને આનંદ આપવાને તમે યોગ્ય છો.

ઈંદ્ર—[વિચાર કરી] દેવગણો અને રૂપિવરો, તમે જે કહ્યો છો તે કામ ધણું જ બારી છે. રૂપિ અને સતિના સંગ્રામમાં વચ્ચે પડવાને મહાઈ સામર્થ્ય નથી. વખતે બેમાંથી એકનું દીલ દુભાય તો વચ્ચે સૂર્યની વચ્ચે થઈ તે મહારી પણ થાય, માટે એ કામમાં હું વચ્ચે પડી શકતો નથી. સતિના અને તપસ્વિના કોધથી બચવાને માટે સાક્ષાત કાળ જેવાયું પણ ગળ્યું નથી. તો હું કોણ વિસ્રાતમાં છું ? માટે ચાત્રો આપણે એ હાકીત કૈલાસમાં જઈ શંકરને નિવેદન કરીએ.

નારદ—અમરાપતિનું કહેવું યથાર્થ છે. શંકર ભગવાન બોળા છે. ત્રુઠ્યા તો સાગરની લહેર છે એમને એકે કાર્ય અધરૂં નથી, માટે ચાત્રો આપણે સૌ ત્યાં જઈ સ્વયંભુની પ્રાર્થના કરીએ. (સૌ જાય છે.)

[સ્વર્ગ ઉડીને કૈલાસનો સીન થાય છે શંકર ધ્યાનમાં બેઠેલા છે.]

ઈંદ્ર—હે દેવાધિદેવ સ્વયંભૂ, બોળાનાથ, ગંગાધર, ઉમયાવર, જ્યેષ્ઠ, ચંદ્રશેખર અમે તમને પ્રણામ કરીએ છીએ. તમે દયાના નિધાન છો, કંઈના સાગર છો, દેવગણના હિતકારી છો, અસુરારી છો, તમારી અપાર માયા છે હે શંકર અમારા ઉપર કૃપા કરો હે પ્રભુ તમે ભક્તવત્સલ છો. તમે શૃંગાગતની લાજ રાખતા આવ્યા છો. હે ત્રિપુરારી અમે સર્વ અમરગણો તમારે શરૂં આવ્યા છીએ. અમારૂં રક્ષણ કરો.

શંકર—(ધ્યાનમાંથી જાગૃત થઈને) હે દેવગણો અને રૂપિવરો, હું તમારી શ્રદ્ધાળુ પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન થયો છું. તમે કેમ આવ્યા છો તે કહો.

ઈંદ્ર—(હાથ જોડીને) પ્રભુ આજ કેટલાક દીવસથી સૂર્યનારાયણ ઉદય પામી શકતો નથી, ને પૃથ્વીમાં અધિકાર થઈ ગયો છે. ધર્મ ક્રિયાઓ

ચાલતી નથી. મારા આહુતીઓ મળતી નથી. તેથી અમે સૌ નિસ્તેજ થઈ ગયા છીએ.

શંકર—તેનું શું કારણ છે? હજી કળીયુગને તો ઘણીવાર છે, તેમ છતાં આટલો બધો અધર્મ પ્રવર્તીયો છે તે સ્વાધી ?

ઈંદ્ર—નાથ. તમે સર્વાન્તરના જાણુ છો. આપનું કશું અજાણ્યું નથી. અમારા દુઃખનું કારણ એક લક્ષ્મીનામે સતી છે.

શંકર—હા, અમરાપતી એ સતી મહા સમર્થ છે. તે પોતાના પ્રતિવ્રતના પ્રભાવે સર્વનો ઉદય થવા દેનાર નથી, તેમ અણિમાંડવ્યમુનિનો શાપ પણ મિથ્યા થવાનો નથી. આવા ગુચ્ચવણી ભરેલા કાર્યમાં વચ્ચે પડવાને મહારી હીમત ચાલતી નથી. એ જાંને ભગવાનના પરમ ભક્ત છે. માટે વૈકુંઠમાં જઈ વિષ્ણુ ભગવાનની પ્રાર્થના કરીએ, તોજ કાર્ય સિદ્ધિ થવાનો સંભવ છે. માટે ચાલો આપણે વૈકુંઠમાં જઈએ.

(શંકર સહિત બધા દેવતાઓ વૈકુંઠમાં જાય છે.)

(કૈલાસ બદલાઈ વૈકુંઠનો સીન થાય છે.)

(વિષ્ણુ ભગવાન લક્ષ્મીજી સહિત સિંહાસનપર બેસા છે.)

બધાદેવો—જય જય જગદીશ્વર અમે તમને પ્રણામ કરીએ છીએ

વિશ્ણુ—(સૌ દેવતાને જોઈ) પધારો પધારો સ્વર્ગભૂ આજ તમે સર્વ દેવતા સહિત પધારી વૈકુંઠની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી છે- હું તમારા દર્શનથી કૃતાર્થ થયો છું. (સામા જઈ હાથ ઝાલી આસનપર બેસારે છે ને ખીજા દેવ ઉભા રહે છે.)

શંકર—હે કમળાપતિ તમે અનંત બ્રહ્માંડના ઇશ્વર છો. આનંદ રૂપ છો. સર્વ સુરજાણના શિરોમણી અને સુખના સ્થાન છો. હે ભગવાન તમે સર્વવ્યાપક, સર્વશક્તિમાન, અને સર્વજ્ઞ છો. તમેજ કાર્ય કારણ અને કર્તા છો. હે અશણ્ણશર્ણુ અમે તમારે શર્ણુ આબ્યા છીએ.

ઈંદ્ર—જય જય જગતપતિ, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, પુરુષ પુરુષોત્તમ અમે તમને પ્રણામ કરીએ છીએ. હે દીનબંધુ તમે ઇયાના નિધાન છો. અમારે અમારા ઉપર અસંખ્ય સંકટ આવી પડ્યું છે તે નિવારણ કરો.

વિષ્ણુ—એવું શું સંકટ તમારા ઉપર આવી પડ્યું છે ?

ઈંદ્ર—વિશ્વપતિ તમે સર્વાન્તરના જાણુ છો. આપનાથી કશું અજાણ્યું નથી.

મહાપ્રભુ મૃત્યુ લોકમાં એક લક્ષ્મી નામની સંતિએ તેના દુર્મે તિ

પતિના હિતને અર્થે સર્વને ઉદય થતો અટકાવી ત્રાસ વર્તાવ્યો છે.

વિષ્ણુ—શા સાર ત્રાસ વર્તાવ્યો છે?

ઇંદ્ર—તેને અણિમાંડવ્ય રૂપીએ શાપ દીધો છે કે સર્વાદય થતાં તારો પતિ મૃત્યુ પામજો. તે સ્ત્રી પોતાની હક છોડતી નથી ને મુનિરાજ તેને ક્ષમા આપતા નથી. આ બંનેના વિવાદમાં અમે માર્યા જઇએ છીએ. માટે હું કશ્ણના સાગર તમે રવિનો ઉદય કરો.

વિષ્ણુ—હે દેવતાઓ, તમને સહાય કરવી એ મહાર્ કર્તવ્ય છે, નદમી આ કામ એવું અટપટું છે કે મને કાંઈ સુઝતું નથી. સતિ લક્ષ્મિ-દેવી મારી પુત્રી છે, મુનિ અણિમાંડવ્ય મહારા પુત્ર છે એ બેમાં હું કોને દુભવી શકું? કદાચ આંગળી કાપુતો રૂધિર ના નીકળે, દેવતાઓ, જેમ રૂધિરાને તપના પ્રભાવથી મને આધિન કર્યો છે તેમ સતિ લક્ષ્મિદેવીએ મને પતિવ્રત ધર્મથી આધિન કર્યો છે. એ બંને મહારી આંખનાં રત્ન છે. એમાં એકેનું મન હું દુભવી શકું તેમ નથી, પરંતુ દેવતાઓ તમે પણ મહાર અંગ છે, તમને જે દુખ થાય તે હું મનેજ માતું છું તેથી તમારા ત્રણેનો રંગ રહે એવો ઉપાય માત્ર એકજ છે તે બતાવું છું.

ઇંદ્ર—કૃપાનિધાન અમારું રક્ષણ તમારા વિના બીજું કોણ કરનાર છે, તમે જે ઉપાય બતાવશો તે કરવાને અમે આતુર છીએ.

વિષ્ણુ—સાંભળો. મનસાપુરીના મહારાજા ચાનચંદ્રનો પુત્ર ચૈતન્યચંદ્રને નામે રૂપિની સ્થિતિમાં રહે છે. તે મહારાજાની અને મહારો પરમ ભક્ત છે. તેને ઘેર કમળા નામની પત્નિ છે તે સર્વ સતિયોગી શિરોમણી છે. તે આ લક્ષ્મિની જેટ બગની થાય છે. માટે તે લક્ષ્મિને સમજાવી આપણું કાર્ય કરવાને સમર્થ છે. માટે માટે તમે સૌ તમારી પ્રભુતાનો ગર્વ છોડી દઈ એ કમળાની પાસે યાચના કરવા આવો, તેની પ્રાર્થના કરો. જો તે કૃપા કરે તોજ તમારું કાર્ય થાય એવું છે, બીજો ઉપાય હજી નહીં.

ઇંદ્ર—પ્રભુ અમે સૌ આપની આજ્ઞાનુસાર વર્તવાને તૈયાર છીએ.

વિષ્ણુ—આવો ત્યારે સૌ કમળાના આશ્રમમાં! (નારદને) નારદજી તમે મહારા પરમભક્ત વિરમાંડકને તથા નિષ્કુળ વિગેરેને લઈ પરમાર્થ ત્યાં આવો.

નારદ—(નમીને) જોવી આજ્ઞા.

(બધા દેવો કમળાના આશ્રમે જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો

સ્થળ—તપોવન.

પાત્રો—ચૈતન્ય ચંદ્ર, કમળા, દક્ષ, કંદર્પસેન, વિચારચંદ્ર, અને વિ-
ષ્ણુ સહિત દેવતાઓ.

કમળા—

ગાયન.

સંસાર સાર સુખકાર પ્રાણુ આધાર અતન અવતાર,
ઉરહાર સ્વરૂપ અંબાર અનધ અવિકાર શરીર શ્રંગાર,
તરશી પુનર દરવી છળી નથિ નેત્રને ત્રસી થતી,
આનંદ કેલીકંદ ચિતનાચંદમાં રહુ રાજતી,
સુખ સ્વર્ગને અપવર્ગનું સેવા મધુર મેવાપતી.

કાશી ગયા કેદાર મથુરાં ચણેમાં ધારામતી.

હુઃખ હરણુ શરણુ સુખ કરણુ ચરણુ પદ દરશન મુખ ભર્તાર-સંસાર

ચૈતન્ય—ધન્ય છે, ધન્ય છે, લલિતાંગી ધન્ય છે તનો તારા નેવી
પવિત્ર પ્રેમદાથી મહાર અંગ વિભુષિત થયું છે, તેથી હું મહારો ભાગ્યોદય
માનું છું.

કમળા—પ્રાણુનાથ, આપ એમ માનોએ આપની પ્રભુતા છે. જમ
સારા કૃતિકારોથી ધરા, સુશોભિત વૃક્ષોથી વન અને તપસ્વિના પ્રભાવે
તિથિ તેજસ્વિ થાય છે, વળી સુવર્ણના દોળથી ચાંદી કુંદનમય જ્વેલાય છે,
તેમ હું પણ આપના પ્રતાપે પ્રતાપવંતી છું; પણ નાથ, ધર્મના ઘેબરે બને
છે ને ઘેંશે બને છે, જેવો રાંધનાર, ! પુસ્તકમાંથી સારે મળે છે ને કુસારે
મળે છે જેવો વાંચનારો ઔષધિમાંથી અમૃતે મળે છે ને વિષે મળે છે
જેવો શોધનારો તેમ સ્ત્રિ જાતીમાં ગુણે હોય છે ને અવગુણે હોય છે, પણ
જેવો સ્વામી !

ચૈતન્યચંદ્ર—વલ્લભા, તેં રાજ્યસુવનના સુખનો ત્યાગ કરી
આ જંગલમાં મંગલ માન્યુ છે. તારા પિતાશ્રીના વૈભવ આગળ આ સુખ
ગુચ્છ છે, તેમ છતાં તું સર્વે વાતે સંતોષ માની મને પરમાનંદ આપે
છે. એ તારા ધર્મ કર્મને પ્રેમની પરિક્ષા છે.

હરિગીત.

તુજ જેવિદેવિ તુજ છે મન મોહની મંગળ કરા,
 ન્યારી છમી તારી દુલારી દક્ષિની સંકટ હરા;
 દરશી કમલ સુખ અમલ દ્રગ મૃગ સુલભગથી તદ્રુપ થયો,
 ચિત ચોર ચટકે લલિત લટકે મોહિ મટકાળી રહ્યો.

કમળા—પ્રાણપતી, આ જંગલ નથી પણ ઇંદ્રનું તંદન વન છે.
 આ ઝુંપડી નથી પણ સત્ય ધર્મ સુનીતિ અને મોક્ષનો બનેલો મણીમય
 મહેલ છે. નાથ તમે તમારા તપના પ્રભાવે ઇચ્છિત વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાને
 સમર્થ છો, પણ આ પર્ણકુટિમાં મને જે સુખ મળે છે, તે રાજમહેલમાં
 બેઠેલી મહારાણીને પણ નહિંજ મળતું હોય એમ હું મહારા ખરા અ-
 તઃકર્ણથી માનું છું.

ચૈતન્ય—સારી સ્ત્રિયો હમેશા એમજ માને છે.

કમળા—માનતી નથી પણ માણું છું.

ચૈતન્ય—તે તો હું જાણું છું.

કમળા—વૈભવનું વસાણું એ ખરું જાણું નથી, પણ ધનનું ધિંગાણું છે.

ચૈતન્ય—તારા જેવી સાર ગૃહણ કરનાર સ્ત્રિઓ એજ આ જગ-
 તમાં સુખ છે.

કમળા—નાથ, હીરો જેમ પોતાની કિંમત જાણતો નથી, પુષ્પને
 પોતાની સુગંધની ખબર નથી, તેમ આપને પણ આપની પ્રભુતાનું પિ-
 છાન નથી. ચંદનના વૃક્ષને જગત પુષ્પ વિનાનું કહે છે, સુવર્ણને સુગંધી
 વિનાનું કહે છે, અને શેરડીને ફળ વિનાની કહે છે, પણ હુંતો એ ત્રણેને
 પ્રત્યક્ષ, પુષ્પ પ્રાગને ફળ વાળાં દેખું છું.

ચૈતન્ય—જે ઇશ્વરે રચ્યું નથી તે તું દેખે છે, એ અદ્ભુત ભાવ-
 ના છે. તારી વાણીમાં કંઈ ભેદ છે.

કમળા—ભેદ નથી, અભેદ છે, વેદ છે.

ચૈતન્ય—ત્યારે તે પ્રકાશ કર.

કમળા—પ્રકાશ કરતાં જ્ઞાન થોડા છે તે જ્ઞાની વિશેષ છે.

ચૈતન્ય—કેને !

કમળા—મને.

ચૈતન્ય—મને સમજવ તો ખરી ! કી જ્ઞાની છે !

કમળા—આપની સેવાનો લાભ મને અત્યારે જે મળે છે તે બેઠ બાગતા ઓછો મળશે.

ચૈતન્ય—અરે એમતે હોય ? સંજ્ઞનનો પ્રેમનો સાંજનો શીજો છે.

કમળા—પ્રાણનાથ ત્યારે હું કોણ છું તે તમે કહો.

ચૈતન્ય—અરે અલભેલી તેં તો મને હવામાં હડાડવા માંડ્યો ! તું ક્ષત્રી પુત્રી છું, રૂપિ પત્નિ છું, મહારી જવાદારી છું.

કમળા—ત્યારે તમે જાણતાજ નથી.

ચૈતન્ય—દેવી છું, રંભા છું, રતિ છું, મોહની છું. જાણ કોણ ? તુંજ કહેકે તું કોણ છે ?

કમળા—અરે હુંતો રૂપિ પત્નિને મહારાણી બેય છું.

ચૈતન્ય—શાણી ત્યારે તારી વાણી તાણી ન રાખ.

કમળા—પ્રાણનાથ, ત્યારે તમે શું રૂપિ પુત્ર છો ?

ચૈતન્ય—હા.

કમળા—ના, રાજ પુત્ર છો.

ચૈતન્ય—ત્યારે શું આમકાર રૂપિ મહારા પિતા નહીં ?

કમળા—નહીં. તમે તો મનસા પુરીના મહારાજા જ્ઞાનચંદ્રના કુળ દીપક છો અને આમકાર રૂપિતો 'તમારા ધર્મ પિતા છે.'

ચૈતન્ય—પ્રિયા, શું તું આ સત્ય કહે છે ?

કમળા—હા. હું અક્ષરે અક્ષર સત્ય કહું છું.

ચૈતન્ય—તે તારા જાણવામાં શી રીતે આવ્યું.

કમળા—પ્રાણનાથ, જે મોહાસુર મને હણે કરીને લલ્લ જતો હતો, તે મનસા પુરીના દુષ્ટરાજા કંદર્પસેનનો મિત્ર હતો. તે કંદર્પસેન તમારા કાકાનો દીકરો બાપ થય છે તે કામી, હરામીને કુટી જર વાળો હતો, તેને મેં હાત્ર શાપ આપી અંધ કર્યો છે. તે દુષ્ટે તમે નાના હતા, ત્યારે તમારા પિતાશ્રી જ્ઞાનચંદ્રને છળ કપટથી મારી નાંખ્યા અને તમને તથા માતૃશ્રીને મારવાને માટે રાત્રે રાત મહેલમાં અગ્નિ સળગાવ્યો, તેમાં માતૃશ્રી બળી ગઈ અને અતૈહિક રીતે પરમાત્માએ તમારે રક્ષણ કર્યું છે. હાલમાં એ પાપી તમારી ગાદી દબાવી બેઠો છે, આ હરીકૃત તમે જ્યારે મોહાસુરને મારી બીજા અસુરની શોધ કરવા મથા ત્યારે મોહાસુરે મરતી વખતે પશ્ચાતાપ કરતાં કહી, તેથી મેં જાણીએ પણ ગુપ્ત રાખીતી તેવું કારણ મેં પ્રથમથીજ તમને કહી દીધું છે.

ચૈતન્ય—(કોધથી) અરે હાય, હવે એ પાપીનું આવી બન્યું છે, તમે આટલા દહાડા એ હકીકત ગુપ્ત રાખી એ ભુલ કરી છે. હું પિતાનો ઋણી છું. મહારા પવિત્ર માતા પિતાને મારનારનો જ્યારે હું સંહાર કરીશ, ત્યારેજ મને જંપ વળશે ! જ્યાં સુધી એ શત્રુ હયાત છે, ત્યાં સુધી મહાર જીવન નિષ્ક્રમ છે ! પ્રિયા હવે તો હું એ પાપીને યોગ્ય શિક્ષા આપવા તત્પર થાઉં છું.

કમળા—નાથ જરા શાન્તિ રાખો, અત્યારે તો તે અધમ અધ થયો છે. એવા માંકણને મસજવામાં આપના જેવા રણુધીરને શીવાર છે ? પણ આ વાત મહારા પિતાજીને જણાવી હોય તો વધારે સાર.

ચૈતન્ય—આવા હલકા કામમાં તેમને તરફી આપવાની શી જરૂર છે. હું મહારી ધનુર્વિદ્યાના પ્રતાપે તે દુષ્ટને નિપાતન કરવાને શક્તિવાન છું.

કમળા—હું જાણું છું કે આપ એક અજીત યોદ્ધા છો. શરવિર છો. એતો શું પણ એકવાર ઈંદ્ર જેવાને પણ શિક્ષા આપવાને સમર્થ છો પણ પુછતા નર પડીત. (એટલામાં દક્ષરાજ આવે છે તેને જોઇ) ઓહો પ્રાણુનાથ મહારા પિતાજી પધાર્યા.

ચૈતન્ય—(સામા જઇ) પધારો, પધારો મહારાજ પધારો ! આજે અણુચિન્તવી કૃપા કરી મને આભારી કર્યો છે. (પ્રણામ કરે છે.)

કમળા—પિતાજી હું આપને પ્રણામ કરું છું;

દક્ષ—પુત્રી અખંડ સૌભાગ્યવંતી રહો. (ચૈતન્યને) વિરકુમાર, હું તમને અત્યારે એક વધામણી આપવા આવ્યો છું. અને એ વધામણીની સાથે યુદ્ધના આરંભનું પણ આમંત્રણ છે.

ચૈતન્ય—મહારાજ, આપણે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી ને ખરી વધામણી તો યુદ્ધનો આરંભજ છે. આપ અમારા હિત ચિન્તક છો. આપની વધરામણી એજ અમારે વધામણી રૂપ છે.

દક્ષરાજ—ચૈતન્ય ચંદ્ર, તમે રૂપિ પુત્ર નથી, પણ મહારાજ જ્ઞાનચંદ્રના રાજકુંવર છો. તમારા પિતાશ્રીને પ્રપંચથી મરાતી પાપી કંદર્પસેને પાંચાળ દેશનું રાજ્ય લઇ લીધું છે. આ સાંભળી મને હર્ષની સાથે ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો છે. હું મહારા સૈન્યને તૈયાર કરી અહીં આવ્યો છું, માટે આપ મહારી સાથે આવો અને કંદર્પસેનને તેના કૃત્યનો ગદ્દો આપી તમે તમારું સર્વ રાજ્ય સ્વાધિન કરો.

ચૈતન્ય—હા આવો હું તૈયાર છું. જ્યાંસુધી પિતાનું રણ મહારે,

માથે છે. ત્યાં સુધી હું ચૈતન્ય નથી પણ જડ છું આ મહારી તરવારને, હું જ્યારે શત્રુના રૂધિરનું પાન કરાવી તૃપ્ત કરીશ ત્યારેજ હું પ્રભુવાળો ગણાઈશ. (એટલામાં અંધ કંદર્પસેનને દોરી વિચારચંદ્ર પ્રધાન આવે છે તેને જોઈ) અરે પેસો અંધ અહિં કાણુ આવે છે ? તેની સાથે ખીજો રાજવંશી જણાય છે તે કાણુ છે ?

પ્રધાન—(પ્રણામ કરી) મહારાજ આ આપના કનિષ્ઠ બંધુ કંદર્પસેન છે. તે તેમના અપરાધની ક્ષમા માગવા આપની પાસે આવે છે. હું તેમનો સેવક છું.

ચૈતન્ય—(ક્રોધથી,) અરે હુટ, ચાંડાળ, ધાતકી, પાતકી, તું તારું કાણુ મુખ બતાવવાને શું કરવા આવ્યો છું.

કંદર્પ—(હાથ જોડી નમ્રતાથી) મહારાજ હું તમારો માયક છું, દાસ છું. હું મહારા પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરવા આવ્યો છું. મહારા અપરાધની ક્ષમા માગવા આવ્યો છું. મને તમારા શરૂનું દાન આપી તમારા પવિત્ર ચરૂની સેવા આપો.

ચૈતન્ય—અરે પાપી, તને અત્યારે યમને શરૂ મોકલવો જોઈએ. તારી કરણી પ્રમાણે તો તારા રાઈ રાઈ જેટલા કટકા કરવા જોઈએ. જીવતો બાળવો જોઈએ, તિરંબાજી કરાવવી જોઈએ. તને શરૂનું દાન નહીં પણ મરૂનું દાન મળવું જોઈએ, પરંતુ નમીને સામા આવનાર શત્રુ ઉપર ધા ન કરવો એ શાસ્ત્રકારની આજ્ઞા છે માટે હું નિરૂપાય છું.

કંદર્પ—(ગદ્ગદીત કંઠે)પુણ્ય બંધુ, હું મહાપાપી છું, હુટ છું. ચાંડાળ છું. અત્યારે તમે મને જે શિક્ષા કરો તે થોડીજ છે. પણ મહારાજ મેં જ્યારથી મહારા પુણ્ય કાકાને પ્રપંચ કરી મારી નાંખાવ્યા છે ત્યારથી હું મરી ચુક્યો છું; જ્યારથી રાજ્યમહેલમાં અગ્નિ સળગાવી મહારી પુણ્ય માતૃશ્રીને બાળી મુકાબ્યાં, ત્યારથી હું મરી ચુક્યો છું; જ્યારથી મેં મોહાસુર મદાસુર જેવા અસુરોની મિત્રાચારી કરી ત્યારથી હું મરી ચુક્યો છું; જ્યારથી મેં આ પુણ્ય સતિ કમળાદેવીનું હણું કરાવ્યું ત્યારથી હું મરી ચુક્યો છું; જ્યારથી મેં તેમના ઉપર કુદ્રબ્ધી કરી મધ્ય જામનીએ અહીં આવ્યો ત્યારથી હું મરી ચુક્યો છું; અને જ્યારથી મને આ અંધાપો મળ્યો ત્યારથી હું પુરેપુરો સુઓ છું. હવે મુએલાને મારવો હોય તો આ દાસ આપના ચરૂમાં માથું મુકી હાજર થયો છે.

ચૈતન્ય—ચાંડાળ હુંએ જાણું છું કે તું મુએલો છે, પણ હવે વિ-

શેષ શું કહેવાનું છે ?

કંદર્પ—જેઠ બંધુ, હું મહાર્ તને મન અને ધન તમને નજરાણો કરવા આવ્યો છું. તે અંગીકાર કરો, અને તમે તમારું રાજ્ય તમારે સ્વાધિન કરી મને તમારા શરૂ રાખો.

દક્ષ—વિરકુમાર, ચૈતન્યચંદ્ર એણે અગાડ્યું છે તો ઘણુંએ અગાડ્યું છે; પણ અત્યારે એ તમારે શરૂ આવ્યો છે; માટે એના અપરાધ ક્ષમા કરો, એના ઉપર દયા ધરો, અને મનસાપુરીનું રાજ્ય તમારે સ્વાધિન કરી એને અમલ આપો.

ચૈતન્ય—મહારાજ તમે મહારા વહિવ છે. આપની આજ્ઞા હું માંથે ચઢાવું છું, અને એ કામ હું આપનેજ સોંપુ છું. આપ જોઈનું સૈન્ય લઈ મનસાપુરીમાં પધારો, રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરો, અને રાજ્યાભિષેકનો દિવસ નક્કી કરી મને જે પ્રસંગે બોલાવશો તે પ્રસંગે હાજર થઈશ. મહારે ઇશ્વરો-પાસનામાં થોડા દીવસ ખુટે છે તે પુરા કરવાના છે.

દક્ષ—બહુ સારૂ તે કાર્ય પુરું કરો હું પોતે જાઉં છું. (કંદર્પસેન તથા દક્ષરાજ વીગરે જાય છે ને આકાશમાંથી એકાએક દિવ્ય તેજનો પ્રકાશ થાય છે અને દેવતાઓ આવે છે.)

કમળા—મહારાજ, આ તેજનો અંગાર શો ?

ચૈતન્ય—(જોઈને) પ્રિયા, આપણા સદ્ભાગ્યે શ્રી વિષ્ણુ સહિત દેવતાઓ આપણા આશ્રમમાં પધારે છે.

કમળા—વાહ વાહ. આજનો મંગળ દીવસ ! ચાલો આપણે તેમના દર્શન કરી કૃતાર્થ થઈએ ! (આકાશમાંથી દેવતાઓ નીચે ઉતરે છે.)

ચૈતન્ય તથા કમળા—(હાથ જોડીને) જય જય જગદીશ્વર, અનાથના નાથ, ભક્ત વત્સળ ભગવાન, તમે સર્વ દેવો સહિત અમારા ઉપર કૃપા કરી અમને અખંડાનંદ આપી કૃતાર્થ કર્યાં છે; પ્રભુ તમે સર્વશક્તિ માન, સર્વવ્યાપક અને સર્વજ્ઞ છો તમારાં દુર્લભ્ય દર્શન પામી અમે પરિવ્ર થયા છીએ. પ્રભુ અમે તો અદ્વય પામર છુવ છીએ. તમારી સેવા પુન-નમાં કાંઈ સમજતા નથી. નાથ અમે ક્ષમ રીતે તમારે સત્કાર કરી શકીએ ? કલ્યાણકારી હરી અમારા ઉપર કૃપા કરો.

વિષ્ણુ—(પ્રસન્ન વદને) કલ્યાણ મસ્તુ ! ધન્ય છે પુત્ર ચૈતન્ય ચંદ્ર તથા પુત્રી કમળાદેવી ધન્ય છે તને. હું તમારા ધર્મ કર્મથી ભક્તિ નીતિથી અને દંપતિ પ્રેમથી પ્રસન્ન થઈ આ દેવો સહિત તમને મળવા

આવ્યો છું; તમારી ઇચ્છામાં આવે એ વરદાન માગી લ્યો.

ચૈતન્ય-કમળા—પ્રભુ અમને તમારી અખંડ ભક્તિ આપો, અમારા હૃદયકમળમાં નિરંતર નિવાસ કરો; અને અમને તમારા ચર્ણુમાં રાખી આવાગમનનું સંકટ સંહાર કરો એજ અમારી યાચના છે.

વિષ્ણુ—તથાસ્તુ ! પણ મહામુની અમે એક તમારી પાસે યાચવા આવ્યા છીએ તે આપવા કૃપા કરો.

ચૈતન્ય—પ્રભુ તમે સર્વથા સંપૂર્ણ છો, સર્વ કાર્ય કરવાને સમર્થ છો; તથાપી જે નિમિત્તે આ દાસને કૃતાર્થ કરવાની ઇચ્છા હોય તે આજ્ઞા કરો; આ પંચ મહામુતના સ્થુળ તમારાં છે ચૈતન્ય તમે છો !

વિષ્ણુ—આ અવનીમાં એક લક્ષ્મી નામે સતી છે. તેને અણ્ણિ-માંડવ્ય રૂપિએ શાપ દીધો છે કે સૂર્યોદય થતાં તારો પતિ મૃત્યુ પામશે ! તે બાધએ સૂર્ય ઉગે તો બાળી મુકવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ પોતાના પતિના રક્ષણ માટે આદીતને ઉદય થતો અચકાવ્યો છે. તે લક્ષ્મી તમારી પતિન સતિ કમળા દેવીની કનિષ્ઠ ભગની છે. તે તેને સમજાવી સૂર્યનો ઉદય કરે એ અમારી ઇચ્છા છે. સૂર્યોદય થતાં તેનો પતિ મૃત્યુ પામશે તો અમે તેને સંજીવન કરીશું.

ચૈતન્ય—(પ્રણામ કરીને) પ્રભુ તે કાર્ય કરવાને માટે આ સેવક તૈયાર છે.

બધાદેવો—(હર્ષયુક્ત) ધન્ય છે ધન્ય છે મહામુની ધન્ય છે તમને.

ચૈતન્ય—(કમળાને) સતિ, તમારા પતિવ્રતના પ્રભાવે જેમના દર્શન સ્વપ્નમાં પણ હુલ્લભ્ય છે, તે દેવ આપણે ઘેર પધાર્યા છે. તેમની સેવા કરવાનો પ્રસંગ આજે આપણને સહભાગ્યે મળ્યો છે માટે દેવનું કાર્ય કરવા તત્પર થાઓ.

કમળા—(પ્રણામ કરીને) જેવી આપની આજ્ઞા.

બધાદેવો—(હર્ષયુક્ત) ધન્ય છે ધન્ય છે, સતિકમળાદેવી, ધન્ય છે તમને.

ધંદ્ર—પધારો પવિત્ર દંપતિ આ વૈમાનમાં બેસી જાઓ.

(જાય છે.) (પડદો ઉપડે છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—લક્ષ્મીદેવીનો આશ્રમ.

પાત્રો—લક્ષ્મિ, મંદમતિ, કમળા, ચૈતન્ય, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, શંકર, ઇન્દ્રાદિકદેવો; ચિરબાન્ધક, નિષ્કુળ, દક્ષ, સાવ્યત્રી, કંદર્પસેન, કાન્તા, દરબારીયો, દ્વારપાળ વિગેરે.

(મંદમતિ મંચકમાં સુતો છે, લક્ષ્મિ જમણા હાથમાં જળ લઈ ઇશ્વરની સ્તુતિ કરે છે, અને ડાબે હાથે વા ઢાળે છે.)

લક્ષ્મી—

ગાયન

સુખ સાગર સત્યના સ્નેહીરે, રે, રે, હો, અવિનાશી બહારે આવજોરે,
મહારે પ્રભુ મોટો તમારો આધાર— સુખસાગર૦ ટેક

અજરામર અલખ અનંતા, હે દેવ દયાધન દાતા,
જયકારી જકત નિયંતા, પ્રભુ ધર્મ ધોરિંધર ધાતા,

અખળા શુ'વિનતી ઉચ્ચારૂં, હરિ ઘટઘટના છે જ્ઞાતા—સુખસાગર.

આ અર્ક ઉદય જો થાશે તો પ્રાણુજીવન મુજ મરશે,

આ કિંકરી તેની સાથે, દેહ દમન કરી સંચરશે;

પણ કેશવ કાણુ તમારો, વિશ્વાસ પછીથી કરશે—સુખસાગર૦

પાંચાળીનાં પ્રભુ પુર્યાં પટકુળ નવસો નવાણું,

કૌશિક મુનિ વિલો પડીયો, તારાને તુઠ્યા જાણું;

નળ પત્નિ દુઃખ નિવાર્યું, વિશ્વાસે કે ન વહ્યાણું—સુખસાગર૦

મુજને તમારો સાચો ભરૂંસો હૈયે છે ધારણુ ધીર,

જેતી ન મુકશેા વિશ્વપતિહ, વિપત સમાના વીર.

વિપત સમાના વિર વિચારો, ટાંક નથી મુજ વાંક.

કાંક દયા દિલમાંહ ધરો આ, રામા હું એકલી રાંક

સુણો પ્રભુ સર્વ વિલાપો, સંકટ કાપો, આપો અત્યારે સહાય. સુખ

(કમળા એકલી વૈમાનમાંથી ઉતરે છે.)

કમળા—હે દેવતાઓ તમે સૌ આ સ્થળે અદ્રશ્ય રહો; હું એકલી મહારી બહેનતી પાસે જાઉં.

ઈન્દ્ર—બહુ સારૂ, પધારો, અમને જે પ્રસંગે સ્મરણ કરશો તે પ્રસંગે

પ્રગટ થઇશું. (ક્રમળા જાય છે ને લક્ષ્મી ધ્યાનમાં તદ્દલીન થઇ છે તેના સામી ઉભી રહે છે.)

લક્ષ્મી—(ધ્યાનમાં) હે ત્રિશુવનપતિ, મહારી લાજ તમારા હાથમાં છે. મહારી જ્યેષ્ઠ ભગિની જે મને સહાય કરે તેવી સમર્થ છે તે પણ દૂર રહો. અલ્યારે આ અરણ્યમાં તારા નિના મહાર કોઇ બેલી નથી. પ્રભુ મહારા પતિનું રક્ષણ કરજો.

ક્રમળા—(હાથે રહીને)લક્ષ્મી, બહેન લક્ષ્મી શું કરે છે ?

લક્ષ્મી—(બેબાકળી ધ્યાનમાં) કોણ કોણ ? મહારી વ્હાલી ક્રમળા ? (સ્વગત) એ તો મને બહુકારા વાગે છે. ક્રમળા ક્યાંથી હોય ? એવાં ક્યાંથી સદ્ભાગ્ય કે તે આવી ચઢે. (આમ તેમ જીએ છે)

ક્રમળા—હા બહેન હા લક્ષ્મી, હું ક્રમળા છું. તારી સમક્ષ ઉભી છું.

લક્ષ્મી—(જાગૃત થઇને જોતાં) ઓહો બહેન ક્રમળા, તું અહીં ક્યારની ઉભી છું ? ક્ષમા કરજો મેં તને દીડી નહોતી. (હાથમાં જળ સાચવતાં બેઠે છે)

ક્રમળા—બહેન લક્ષ્મી, આ જળ હાથમાં શા માટે ઝાલી રાખ્યું છે ? શું કાંઇ સંદેહ કરવાનો છે ?

લક્ષ્મી—(ગદ્ગદીત થઇ) બહેન તું ત્રિકાળ જ્ઞાની છું. તારાથી શું અજાણ્યું છે ? તું તારા જ્ઞાન ચક્ષુથી ત્રિચારી જો.

ક્રમળા—બહેન તે મેં જાણી લીધું પણ તારા પ્રાણનાથ અત્યાર સુધી ખુશીમાં છે કની ? તે કેમ જણાતા નથી ?

લક્ષ્મી—(આંખમાં આંસુ આણી) તે વ્યાધિથી પિડિત છે, ને હાલ નિંદ્રાવશ થએલા છે; પણ મને અણિમાંડવ્યરૂપિનો શાપ થયો છે કે જ્યારે સૂર્યનો ઉદય થશે ત્યારે તારો પતિ મૃત્યુ પામશે ! માટે હું મહારા પતિના રક્ષણને સારું આ જળ હાથમાં લઇ બેઠી છું, અત્યાર સુધી તો સૂર્યને ઉદય થવા દીધો નથી, ને હવે પછી તો ધૃત્વરે જે ધાર્યું હશે તે થશે, પણ જ્યાંસુધી આ દેહમાં પ્રાણ હશે, ત્યાંસુધી હું મહારા પતિને ચમને હાથ નહીં સોંપુ !!

ક્રમળા—બહેન તારો ટેક ધૃત્વર રાખશે. ચિન્તા ન કરીશ.

લક્ષ્મી—ચિન્તા કાંઇ નથી. નામ માત્રનો નાશ થવાનો છે. મહારા સ્વામી મર્ણ પામે ને હું તેમની સાથે આ દેહ પતન કરી ચાલી જાઉં એથી કાંઇ અડચણ નથી ; પણ આ સેવાનો લાભ મને ફરી ફરીને સ્વર્ગમાં

પણ નહીં મળે તેટલા માટે આ ઉપાય મેં આદ્યો છે.

કમળા—ધન્ય છે ધન્ય છે, લક્ષ્મિ ધન્ય છે તને ! ધન્ય છે તારા પતિવ્રત ધર્મને ! ધન્ય છે તારા કલ્યાણકારી કર્મને ! અને ધન્ય છે તારા ટેકને ! બહેન તું સર્વ સતિયોનું સત્વ છે, આપણે એક ઉદરથી પ્રગટ થયા છીએ, તે તે આજ પ્રમાણે કર્યું છે. તે તારો નારી ધર્મ એક નિષ્ઠાથી પાળ્યો છે. સ્વપ્નમાં પણ સત્યને ચુકી નથી; માટે તારી આશા અવિનાશી પૂર્ણ કરશે. પવિત્ર લક્ષ્મિ તે તારી ઇકાનેર પેઢીને તારી દીધી છે. હવે ખેદ કરીશ નહીં. બેદનો જાણનાર ભગવાન તારા સૌભાગ્યનું રક્ષણ કરશે. તારો ધર્મ તારી વહારે ધારશે. તારું સત્ય તને સુખશાન્તિ આપશે. તારી સુનીતિ તાર વિદ્ય વિનાશ કરશે, માટે મહારી વહાલી બેન તું તારી પ્રતિજ્ઞામાં નિશ્ચળ રહેજે.

(એટલામાં પાણીનો બરેલો ઘડો કમળાનો પગ અડકવાથી ઢળી જાય છે.)

લક્ષ્મિ—(સખેદ) અરરરર. બહેન આતો મોટો મંતાપ થયો. જળ ઢળી ગયું. મહારા પ્રાણનાથ કઈ વેળાના સુતા છે, તે જાગૃત થશે ને જળ માગશે ત્યારે શું આપીશું ? ઘરમાં બીજું જળ નથી માટે જ તું ઉતાવળી ઉતાવળી ભરી લાવ્ય.

કમળા—બહેન, આ અઝણા વનમાં તળાવ કે કુવો ક્યાં હશે તે હું જાણતી નથી.

લક્ષ્મિ—હાય ત્યારે શ્યો ઉપાય કરીશું ? હમણાં હું ભરી આવું પણ આ મહારા હાથમાં પ્રતિજ્ઞા લીધેલું છે જળ છે, તેનું શું કરું ? જો સુકીને જઈ તો સૂર્ય નારાયણ ઉદય પામે ને મહાર કાંત્ય પિંજ્ય કપાસ થઈ જાય ?

કમળા—લક્ષ્મિ તું તેની ચિન્તા કરીશ નહીં, એ જળ મહારા હાથમાં આપ્ય. હું પણ પ્રભુની કૃપાથી એટલું કામ કરી શકારા. જ્યાં સુધી જળ ભરીને તું પાણી આપીશ ત્યાં સુધી હું તારા પતિનું રક્ષણ બરોબર કરીશ.

લક્ષ્મિ—એતો મને તારો વિશ્વાસ છે, પણ જોજો હો, ભુદ થાપ ખાતી નહી. લે આ જળ. (કમળાના હાથમાં જળ આપે છે) હું જઈ છું.

કમળા—બહેન નિશ્ચિંત રહેજે. બહેલી આવજે. પણ જો સાંભળ્ય. રસ્તામાં કદી તું સૂર્ય નારાયણને ઉદય થએલો જુએ, તો પણ તું તારા પ્રતિને મર્યું પામેલો નજરે જોયા શિવાય શાપ આપીશ નહીં.

લક્ષ્મ—બહુ સાર નહીં આપું (હાથમાં ઘડો લઈ જાય છે.)

ક્રમળા—હે ભગવાન મુનિનો શાપ સફળ હતો, અને સતિનું સૌભાગ્ય અક્ષય રહેતો. હું પતિ આજ્ઞાનું સાર દેવતાઓના હિતને અર્થે આ જળ મુઠ્ઠી દઈ છું તેથી સૂર્યનો ઉદય થતો. (જળ હેઠું મેલે છે. સૂર્યનો ઉદય થાય છે. તે મંદમતિ મૃત્યુ પામે છે તે જોઈ) હે ભગવાન હવે સત્વર પધારી મહારા અનેવીને સંજીવન કરો. જો વાર થશે ને લક્ષ્મિ આવી ચઢશે તો કાળો કેર વર્તાવશે. (વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને શંકર આવે છે, મંદમતિને સંજીવન કરે છે, તે પછી અદ્રશ્ય થાય છે. લક્ષ્મિ ઘડો ભરીને ઉતાવળી આવે છે તે મંચક જુએ છે તે ખાલી દેખે છે, તેથી બેશુદ્ધ થઈ આઠંદ કરે છે.)

લક્ષ્મિ—પ્રાણનાથ તમે ક્યાં જતા રહ્યા ? કેમ દેખાતા નથી ? અરે આ મંચક ખાલી ક્યાંથી ? ક્યાં શોધું ? ક્યાં જાઉં ? શું કરું ? [બે-શુદ્ધિમાં આગ તેમ ફરે છે તે રૂદન કરે છે.]

ક્રમળા—બહેન, બહેન લક્ષ્મી આમ ઘેલાં શું કાઢે છે ? શા માટે રૂદન કરે છે. આ તારા સ્વામીનાથ ઉભા. (હાથની આંગળી કરી દેખાડે છે.)

લક્ષ્મિ—ન હોય, ન હોય એ મહારા સ્વામીનાથ ન હોય. એ તો કાંઈ કાન્તિવાળો કપટી પુરૂષ છે. ક્રમળા તેં મને દગો દીધો, છળ કર્યું, આજ તારામાં કળિયુગ આવ્યો, તેં મને ભોળવીને બહાર કાઢી, હું તારે ભરસે લેવાણી. ક્યાં ગયા મારા પતિ ? ક્યાં ગયા મહારા નાથ ? અરે મહારા હૈયાના હાર તમે ક્યાં છુપાઈ રહ્યા છો ? અરે મહારા નેત્રમણી, જીવનહાર તમે કેમ બોલતા નથી ? ક્રમળા, કપટી, ક્રમળા તેં મહારા હાથ હેડા પાડ્યા ! ગર્વિષ્ટ મુનિને કુલાવાનો પ્રસંગ આપ્યો. શું કરી તને ? અરેરે પ્રાણાધાર એકવાર દર્શન આપો. પ્રાણપતિ તમે ક્યાં ગયા ?

ગાયન.

મારા પ્રાણ પધાર્યા કી વાટેરે, મણી મનના,
દિન દાસી તજી શા માટેરે, મણી મનના.—મારા
ઘરની બળી વનમાં ગઈ, વનમાં ઉડી આગ;
આરો ઉગ્યાનો નહીં, મને ધરતી ન આપે માગરે.—મણી.
ઠ્ઠાલો વૈરી થઈ વળ્યો, વનમાં મહેલી બહેતી;
એકે દિશા સુએ નહીં, નથી ધીરજ ધારી રહેતીરે.—મણી.

આશા ભંગ કરી ગયા, દરીએ હુન્નું વહાણ,
સહન થયે કમ સાલગ્યા, તું જી વસમા વિચારનાં જાણુરે — મણી.
એક વિના અવની રાત્રી, જીવવિના જેમ દેહ;
નાચ નમેરા શું થયા નવ વિચારો નારીનો નેહરે — મણી.

કમળા, કમળા, તેં તારે કવું હતું તે કર્યું પણ હવે મને મહારા
સ્વામીનું શય લાવી આપ્યું હું સદગમન કરી સાથે જાઉં.

કમળા — (સ્વગત) આરે ભગવાન એને શુદ્ધિ આપો. જો એ તેની
ખેશુદ્ધિમાં શાપ આપી દશે તો મોટા મુશ્કેલી પડશે. ભોગ મળશે. (પ્રગટ)
બહેન, બહેન, શાન્ત થા. આ મિથ્યા પરિતાપ શું કરવા કરે છે? આજે
તારા ભાગ્યનો ભાતુ ઉદય થયો છે. આજે તારા સુખનો સાગર ઝાળે ચ-
ઢ્યો છે. બહેન તારા પતિ મૃત્યુ પામ્યા હતા. તેને શ્રીવિષ્ણુ ભગવાને સંજી-
વન કર્યો છે. જો આ તારી સમક્ષ ઉભા છે. તેજ તારા કંદર્પરૂપ પતિ છે.
ધર્મરે તારા ઉપર પ્રસન્ન થઇને તને અખંડ સૌભાગ્ય આપ્યું છે. તારા પ-
તિને તું વધાવી લે.

લક્ષ્મી — [એ બાકળી બનીને] કમળા, કમળા તારી વાણીમાં ચિ-
પ છે. પણ યાદ રાખજે કે પાણીનો તૃષ્ણાતુર દુધથી કદી રીઝવાનો નથી.
અનનો ક્ષુધાર મોતીના કણુ ન શું કરશે? એની કાયામાં દગો છે, પ્રપંચ
છે, ભેદછે, મહાર પતિવ્રત ખંડન કરાવી સૂર્યને ઉદય કરવાનો સંકેત છે, મહારા
પતિ તો અંગે અશક્ત હતા, રોગી હતા, અને આતો સશક્ત ભોગી છે.
મહારે એનું કામ નથી. હું જાણું છું કે દેવનાઓ મોટા ઘાતી છે. એમને
પ્રપંચ કરવાની ટેવ છે. તેમાં કેટલેક ઠેકાણે તે ફાવી ગયા છે, પણ હું
પેલી શલ્યા થઇને પડતારી અહલ્યા નથી. હું પેલી વિષ્ણુથી ઠગનારી શૃંગા
નથી. હું પેલી વિભિષણુને કચ્ચલ કરતારી રાવણની રાણી મંદાદરી નથી.
હું સુગ્રિવ સાથે પુનર્લેખ કરતારી વાલીની સ્ત્રી તારા નથી. હું તે હું જ છું.
દેવો એવા ખાડ ખાખોચીયાં તરીને વિનય માનતા દશે, પણ દરિયા તર-
વા દુસ્તર છે. બોલ બોલ કમળા સલ બોલ. આ કેણુ છે? સત્વર કહે
નહીં તો હું તને શાપ આપીશ. તેને જાણી નાંખીશ.

કમળા — બહેન એજ તારા પતિ છે.

લક્ષ્મી — અરે અધમ હજી અસત્ય ?

કમળા — બહેન અસત્ય નથી પણ સત્ય છે. જો આ વાત સત્ય
હશે તો મહારી સાક્ષી ધર્મર પુરશે.

[તરતજ બ્રહ્મા, વિશ્નુ, શિવ ત્રીજેરે દેવો પ્રગટ થાય છે.]

વિષ્ણુ—હા, હા, સતિ લક્ષ્મી, કમળાદેવીની વાણી સત્ય છે.

શંકર—પુત્રી લક્ષ્મી એમાં કાંઈ પ્રપંચ નથી.

બ્રહ્મા—સતી લક્ષ્મી એમાં સંશય રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી. એજ તમારો પતિ મંદમતિ છે, પણ અમે ત્રણે દેવે મળી તેને સંજીવન કર્યો છે, તેની બુદ્ધિ નિર્મળ કરી છે, તેની દેહ નીરોગી કરી છે, અને તમારા પતિવ્રતના પ્રભાવથી પ્રસન્ન થઈ મહારી પુત્રી સરસ્વતિ એની રસનાએ વશી છે.

મંદમતિ—કલ્યાણી હુંજ તારો ગણિકાગામી પતિ છું! હુંજ તારી પાસે મદીરા માગનારો મંદમતિ છું! અને હુંજ તને અતિથય દુઃખ દેનારો તારો આભારી ભર્યાર છું!

લક્ષ્મી—(પ્રસન્ન થઈને) હેં હેં કાણુ મહારા પ્રાણાધાર?

મંદમતિ—હા હા બહાલી હું તારો આભારી મંદમતી! (બંને ભેડે છે પુષ્પવૃષ્ટી થાય છે.)

વિષ્ણુ—સતી લક્ષ્મી દેવી, ધન્ય છે તારા પતિવ્રત ધર્મને! પુત્રીઓ સૂર્યને ઉદય થતો અચકાવનાર અને દેવાંગનાઓના દર્પને તોડનાર આખા જ્ઞાનગણમાં તમે એજ બેઠો છો. હું તમને જોઈને ઘણો પ્રસન્ન થયો છું! સતી આજથી હું તારા પતિનું નામ સુમતિચંદ્ર પાડું છું; તેને મેં વિદ્વાન સદ્ગુણી અને જ્ઞાતા બનાવ્યો છે.

શંકર—સતી, તમે નરનારી આ લોકમાં ઇચ્છિત સુખ ભોગવો એ મહારી આશિષ છે.

લક્ષ્મી—સુમતી—(પ્રણામ કરીને) મહા પ્રભુ તમારાં દર્શનથી અમારાં સર્વ પાપ પ્રક્ષય થઈ ગયાં છે. આજે અમારા ભાગ્યનો ભાનું ઉદય થયો છે! સુખના સમુદ્ર રેલ્યા છે! આનંદના ઉત્તિષ્ઠિ ઉછળ્યા છે! પ્રભુ તમે અમને આજ કૃતાયે કર્યો છે. પ્રભુ આજે જ તમે કૃપા કરી છે તે અમારી યોગ્યતા નથી! પણ આપની પ્રભુતા છે! અમને તમારે શણું રાખો.

વિષ્ણુ—સતિ, કમળાદેવી અને ચૈતન્યચંદ્ર તમે મહારા, પરમ ભક્ત છો! હું તમારે આધિન છું! પુત્રી કમળા તું રૂપિપતિ નથી, પણ પાંચાળ દેશની મહારાણી છું! અને આ તારા પતિ ચૈતન્યચંદ્ર પાંચાળ દેશના મહારાજ છે. તમે બંને જણે તપ ધર્મથી જેવો મને પ્રસન્ન કર્યો છે તેવો રાજ્યાશ્વ થઈ સત્ય, દયા, અને ન્યાયથી રાજનીતિ ચલાવી ત-

મારી પ્રજાનો આશિર્વાદ મેળવી મને સંતોષ આપો એ મહારી ઇચ્છા છે ! તમેા દંપતિ આગેકમાં દિર્ઘયુષ્ય બંગવી ઇચ્છા થાય ત્યારે વૈદુઠંતી શોભામાં વૃદ્ધિ કરવને ! (એટલામાં નારદજી વિરભાન્ડક તથા નિષ્કુળને લઇ આવે છે.)

વિરભાન્ડક નિષ્કુળ—(હાથ જોડીને) જય જય જગદીશ્વર અમે તમને પ્રણામ કરીએ છીએ. [પગે લાગે છે]

વિષ્ણુ—પુત્રો હું તમને જોઇને પ્રસન્ન થયો છું. તમારી પિતૃ ભક્તિએ અને તમારી નિતી રીતીએ મહાર મન હરણુ કરી લીધું છે.

વિરભાન્ડક—મહાપ્રભુ તમે અધમોદ્ધારક છો. પતિત પાવન છો. તૃણનો મેરૂ કરવાને સમર્થ છો.

નિષ્કુળ—પ્રભુ તમે જે અમને પ્રસન્ન થયા છો, તે માત્ર આપની પ્રભુતા છે. તમારી કૃપાને પાત્ર થવાને અમારી કિંચિત યોગ્યતા નથી.

વિષ્ણુ—પુત્રો, મહારે મનથી કોઇ ઉંચ નથી, કોઇ નિચ નથી, મને તો જે ભક્તિ કરે છે તેજ ભાવે છે. મને જે સદાચાર, સદ્ધર્મ અને સુનીતિથી વર્તે છે, તેજ વહાલાં લાગે છે. જે મનુષ્યો દાંભિક, અભિમાની, અસહવાદી, તરકર, વ્યભિચારી અને પરદ્રોહી છે, તેમનાથી હું નિરંતર દુર રહું છું ! હું સત્યનો જ સાથી છું ! (એટલામાં દક્ષરાજ આવે છે.)

દક્ષરાજ—(હાથ જોડી) જય જય સર્વેશ્વર સત્સાધનન્દ પ્રભુ હું તમારે શરણે છું ! હે ભક્તવત્સલ ભગવાન આજે હું આપના દર્શન પામી કૃતાર્થ થયો છું !

વિષ્ણુ—કલ્યાણમસ્તુ ! દક્ષરાજ તમે મહારા પરમ ભક્ત છો, અને મહાર ભુવણ છો.

દક્ષરાજ—મહાપ્રભુ, ચૈતન્યચંદ્રને રાજ્યાભિશેક આપને હસ્તે થાય. એવી મારી પ્રાર્થના છે.

વિષ્ણુ—હા, એ ચોચ્ય છે. મહારા ભક્તને હું મહારે હસ્તેજ રાજ્યાશ્રી કરીશ. ચાલો. (કહી પર્ણ કુટી બદલીને દીવ્ય દરબાર બતાવે છે.)

કલ્પવૃક્ષ—(નમન કરીને) જય જય માતૃશ્રી કમળાદેવી, અને સતિ લક્ષ્મી દેવી, તથા મહારા પુણ્ય બંધુ મહાનાજી ચૈતન્યચંદ્ર, અને દેવતાઓ ! હું તમને પ્રણામ કરું છું, પ્રભુ તમને મહારી આંખેથી જોવાનો અધિકાર મેં મહાના પાપ કર્મથી ગુમાવ્યો છે, પણ પ્રણામ કરી સંતોષ માતું છું.

કાન્તા—[નમન કરી] માતૃશ્રી, મહારાણી, છોરૂ કછોરૂ થાય, તો—
પણ માવીતર કમાવીતર થતાં નથી. તમે દયાળુ, છો, દેવી ચંદનના કાષ્ટને
અગ્નીમાં આળીએ તોએ સુગંધી આપ્યે જાય છે. ઘઉંની કણેકને ગદડી
ગદડીને કદામાં તળીએ તોએ ખાધે પુણી આપે છે, તેમ તમે પણ અમારાં
માવિતર છો.

લક્ષ્મી—મોટી બહેન, આ રાજ્યાભિષેકના મંગળ પ્રસંગે સર્વત્ર
આનંદ પ્રસરી રહ્યો છે. આ મહોત્સવમાં તમે સતિ કાન્તાના ઉપર કૃપા
કરો, અને એના પતિને શાપથી મુક્ત કરી આનંદ આપો એ યોગ્ય છે.

કમળા—બહેન લક્ષ્મી અને સતિ કાન્તા, તમારા કહેવાથી હું કં-
દર્પસેનના અપરાધ ક્ષમા કરું છું. (કંદર્પસેનને) કંદર્પસેન તમે મહારા દીવર
છો, વીર છો, આ દેવતાઓની ચર્ચુરજના પ્રતાપે તમારા પાપ પ્રલય થઇ
ગયાં છે, અને તમારા પશ્ચાન્તાપે તમને નિર્માની કર્યા છે, તેથી હવે તમે
જેવા હતા તેવા દિવ્ય ચક્ષુવાળા થાઓ એ મહારી આશિષ્ય છે.

(કંદર્પસેન દેખતો થાય છે.)

કંદર્પસેન—(હાથ જોડી) જય જય જગત્તે ! હું તમને પ્રણામ કરું છું.
તમે મને અત્યારે ચર્મચક્ષુની સાથે જ્ઞાન ચક્ષુ આપી દેખતો કર્યો છે;
તેથી હું તમારો ઉપકાર માતું છું. હવે હું માત્ર તમારા ચરણની સેવા
કરી કૃતાર્થ થવાને ઇચ્છું છું.

વિષ્ણુ—મહારાજ ચૈતન્યચંદ્ર તથા પુત્રી કમળાદેવી, તમે આ
રાત જડિત સિંહાસનપર બિરાજો. હું તમને આ મહોત્સવને પ્રસંગે આ
મણીમય મુકુટ મહારે હાથે પહેરાવી ખુશી થાઉં છું. તમ તમારી પ્રજાનું
પાલણુ પોષણુ કરવાને સમર્થ થાઓ ! સત્ય, દયા, અને ન્યાયથી બરેલી
રાજ્ય-રીતિ ચલાવી વિજય મેળવો, દિધાયુષ્યજીવી નિઃકંટક રાજ્ય ભોગવો !
એ મહારી આશિષ્ય છે. (પ્રજા વર્ગને) પ્રજા જનો તમે તમારા મહારા-
જને વધાવી લ્યો, અને તમારા ધર્મથી તેમને સંતોષ આપો !

(બન્નેને પુષ્પના હાર પહેરાવે છે, દેવતા લોકો પુષ્પની વૃષ્ટી
કરે છે. દેવતાં દુહલ્લી વાગે છે, તજરાણા થાય છે અને જય જયકારના
ઘોષ થાય છે.)

સર્વ પાત્રો.—

ગાયન.

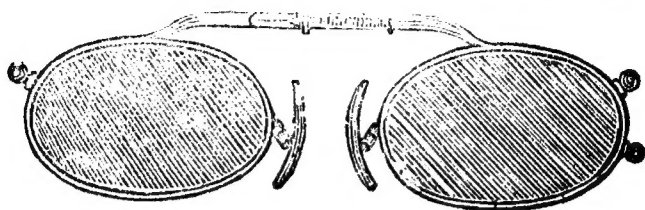
રેણાવૃત.

ઉદય ઉદય રે ઉદય, આર્યનો ઉદય ઉદય છે,

વિજય વિજય રે વિજય, સત્યનો સદા વિજય છે;
 મોહિન પરમેશ, ભણત વત્સલ ભયહારી,
 હરો આર્યના કલેશ, અમંગલ વિધ્ન વિહારી. ૧
 કમળા લક્ષ્મી કળા, સોળ સંપુરણ ખીલી,
 શિયળ ધર્મની સુખદ, વાટિકા વિકસી લીલી;
 સુ મદ કર્યો સંસાર, સ્વર્ગ સુખ સ્વાધિન કીધું,
 દુનિયાંને દ્રષ્ટાંત, દુખ વેડીને દીધું. ૨
 ધન્ય તેના ભર્તાર, ધન્ય એ પવિત્ર ધરણી,
 ધન્ય માતાને પિતા, ધન્ય છે તેની કરણી;
 સુધરો એ દ્રષ્ટાંત લઈ સઘળાં નરનારી,
 ઉત્તમ સાધન એજ મહાસુખ મુક્તિકારી. ૩

ખરા પેખલના ચસમા.

ખાસ વીજાવતથી મંગાવેલા ખરા પેખલના ચસમા અમારે લાંથી ઘણાંજ ઓછા ભાવથી મળે છે.

દાકતરી ચસમાની પેટીમાંથી આંખ તપાસી ચસમાનો નંબર મક્કત કાઢવામાં આવે છે.

ચસમાનું રીપેર કામ ઘણાંજ ઓછા ભાવથી કરવામાં આવે છે.

મોતીઆના ચસમા પણ અમારે લાંથી દરેક જાતના મળે છે.

સહગૃહસ્થો તથા બાનુઓની સગવડના માટે ઘેર બોલાવવાથી દાકતરી ચસમાની પેટીમાંથી આંખ તપાસી ચસમાનો નંબર મક્કત કાઢવામાં આવે છે.

અમારે લાંથી લીધેલા પેખલના ચસમા એક વરસ સુધી વૈસા લીધા વીના ચસમાનો નંબર ફેરફાર કરી આપવામાં આવે છે.

એક વરસ પછી અમારે લાંથી લીધેલા ચસમા અગર જુના પેખલના ચસમાનો નંબર મક્કત રૂપીએ એક લઘુકાચ ફેરફાર કરવામાં આવે છે.

ખાસ જૈનના સાધુ સાધવીઓના માટે નફા લીધા વીના ચસમાં આપવામાં આવે છે.

પ્રામસ ચુલા દરેક જાતના અમારે લાં મળે છે તથા તેનું રીપેર કામ પણ અમારે લાં થાય છે. આ ઉપરાંત અમારે લાં નીચે પ્રમાણે માલ ઘણાંજ ઓછા ભાવથી વેચાય છે, માટે સહગૃહસ્થો તથા વેપારીઓને એક વખત અમારી દુકાનની મુલાકાત લેતા ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ.

દરેક જાતની ઇંગ્રેજ પેટન્ટ દવાઓ ક્રમ્સ, કેમીકલ્સ, દાકતરી ટાપીઓ, વીજળીની પેટીઓ, તાવ માપવાનાં થર્મોમીટર, બનાવટી આંખો, રબર પામ્પ, દરેક જાતની ચાલુ છુટ્ટી, તથા ડાયા, સીગાર, સીગારેટ્સ, ગલાસવેર, ધનેમલ્સવેર, કોકરી, રાજેસ કામ પરદુમરી સેન્ટ-સાબુ દરેક જાતના માયામાં નાંખવાનાં તેલો, અતર, સ્ટેશનરી સામાન, હોજરી કોટન ટાઇલ કામ ટ્રાવેલીંગ ટ્રન્ક, પ્રોવીજન સામાન, દરેક જાતનો એસીડ તથા ફાટોગ્રાફ પાડવાનો સામાન વગેરે મળશે. દાકતર એન. હોલની સમજી દવાઓ અમારે લાંથી મળશે.

યુનીલાલ મયાચંદ મહેતા.

દાકતર એન. હોલના ચીફ એજન્ટ, અમદાવાદ-ત્રણદરવાજા નં. ૩૬૧૪.

અમદાવાદ. { રામપર, પખાલીની પોળ.
બગડાવાળા.

